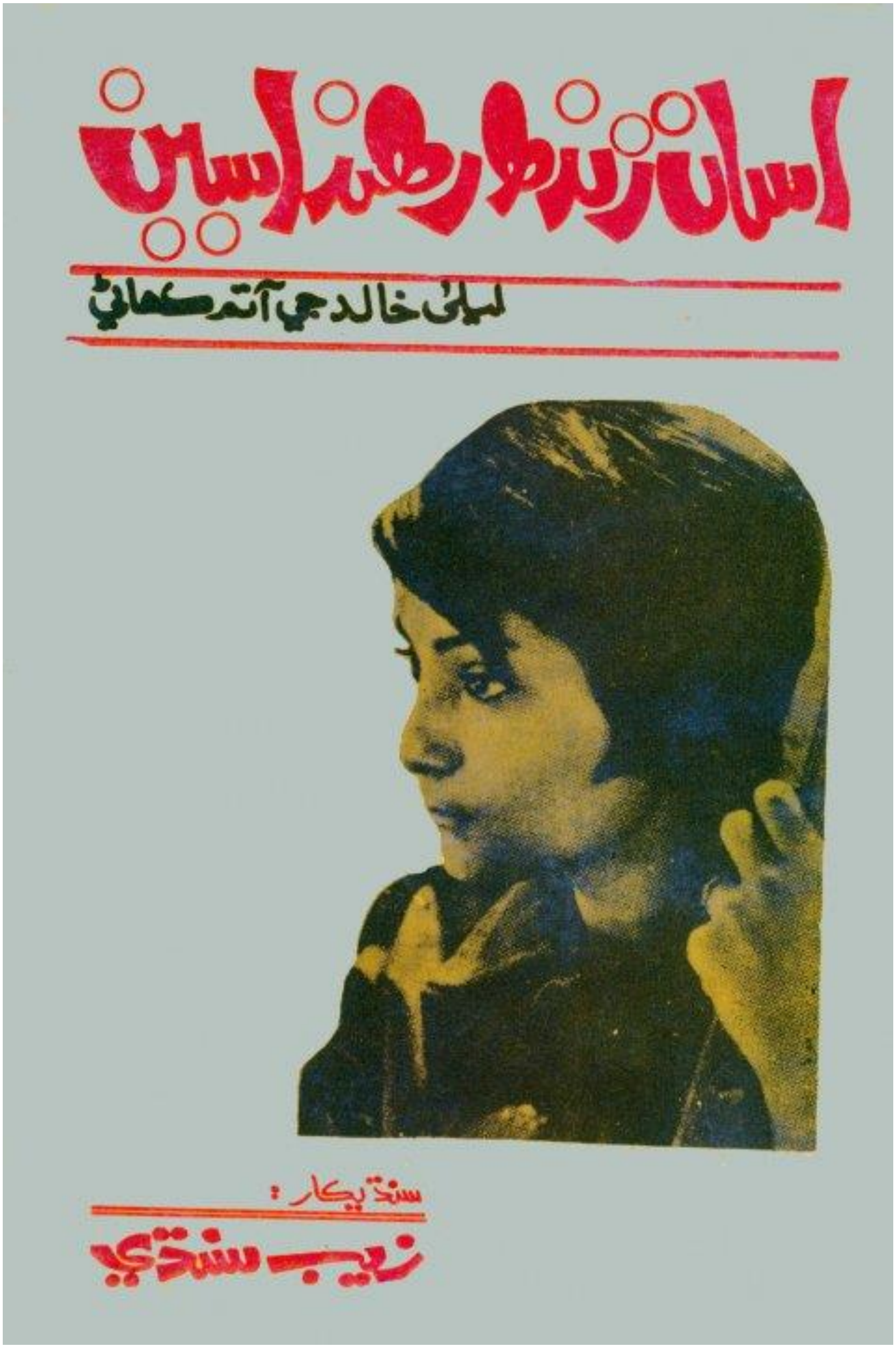
اسان زنده رهنداسين
ليليٰ خالد جي آتم ڪهاڻي
سنڌيڪار :
زيب سنڌي

اسان زنده رهنداسين

[فلسطين جي انقلابي عورت
ليليٰ خالد جي آتم ڪهاڻي]

سنڌيڪار:
زيب سنڌي

سڳنڌ پبليڪيشن لاڙڪاڻو
1983ع

ڪمپيوٽر ڪمپوزنگ- شاهنواز سومرو
www.voiceofsindh.com.pk
2014

ترتيب

ڳالهيون
ڏاکڙ
تعليم ۽ انقلاب
ڪويت ۾ جلاوطن
نئين انسانيت جو اعلان
آمريڪا ۾ فلسطين
اردن ۾ آمريڪا
اسان گم ٿيل انسانيت جا ترجمان آهيون.

ڳالهيون

ڪتابن جو نوس نوس ڪرڻ جي پراڻي عادت سبب، رستي ويندي،ڪراچيءَ ۾ هڪ ڪتاب گهر اندر لنگهي ويس. پنهنجي ڌُن ۾ ڪتاب ڏسي رهيو هوس، جو ليليٰ خالد جو نالو ڪَنِ پيم. (ليليٰ خالد! جنهن جي باري ۾ ننڍپڻ کان هر خبر ڏاڍي ڏيان سان پڙهندو/ ٻڌندو هوس. جنهن جي هر تصوير ڏاڍي عقيدت ۽ محبت سان ڏسندو هوس.)

هڪ خريدار دڪاندار کان پڇي رهيو هو، ”ليليٰ خالد اڃا زندهہ آهي؟“

”ها.“ دڪاندار چيو.

”پوءِ ڇڏينس. جڏهن مري ويئي، تڏهن پڙهنداسين.“ خريدار هٿ ۾ جهليل ڪجهہ ڪتابن مان هڪ ڪتاب دڪاندار کي واپس ڏيڻ لاءِ وڌايو. پر دڪاندار کان اڳ، مون هٿ وڌائي اهو ڪتاب کائنس ورتو.

ڏٺم، ليليٰ خالد جي آتم ڪهاڻي هئي. چيم، ”جيڪڏهن اهڙا ماڻهو مري وياِ تہ دنيا ۾ ڪجهہ نہ رهندو- ڪجهہ بہ نہ.“ ۽ مون اهو ڪتاب خريد ڪري ورتو. ڪتاب ايترو تہ دلچسپ ۽ معلوماتي لڳو، جو مون ٽيهارو صفحا پڙهڻ کان پوءِ ئي ترجمي ڪرڻ جو فيصلو ڪري ورتو.

هيءُ ڪتاب مون اردوءَ تان ترجمو ڪيو آهي. جنهن لاءِ مان اردوءَ جي مترجم، اردوءَ جي مشهور شاعرا ڪشور ناهيد جو ٿورائتو آهيان.

زيب سنڌي

4 سيپٽمبر 1983ع

ڏاکڻ

(1)

منهنجو تعلق حيفا سان آهي، پر مون کي پنهنجو جنم- هنڌ ڏاڍو گهٽ ياد آهي. منهنجي ذهن ۾ اُها جاءِ محفوظ آهي، جتي مان هڪ ننڍڙي ٻارڙيءَ جي حيثيت سان کيڏندي هيس. جڏهن مان چئن سالن جي هيس، جو مون کي حيفا کان نيو ويو. 21 سالن کان پوءِ، 29 آگسٽ 1969ع تي مون ٻيهر حيفا ڏٺو- جڏهن مان ۽ ڪامريڊ سليم هڪ سامراجي جهاز تي قبضو ڪري فلسطين آياسين، جيئن دشمن جي قبضي هيٺ آيل ملڪ سان عقيدت جو اظهار ڪري سگهون، ۽ پنهنجي ڌرتيءَ تي اهو به واضح ڪري سگهون، تہ اسان پنهنجي اباڻي وطن کي وساريو ناهي. افسوس اهو آهي تہ، ڪمزور اسرائيلي دشمن اسان کي آمريڪي ۽ فرانسيسي جهازن جي دستن ۾ وڪوڙي، اسان جي ڌرتي تي لاٿو.

حيفا بابت مونکي پنهنجن وڏن، دوستن ۽ ڪتابن ذريعي ئي ڄاڻ حاصل ٿي هئي، مون پولار مان ئي پنهنجي ڌرتيءَ جي رنگ کي محسوس ڪيو، ۽ پنهنجي اباڻي ڌرتيءَ بابت خيال مرتب ڪيم. حيفا کي جبلن جي عافيت، سمنڊن جو ميلاپ ۽ ميدانن جي وسعت نصيب ٿيل آهي. پر مونکي اتان جي هوا ۾ ساهہ کڻڻ جو اختيار حاصل ڪونهي. يورپي يهودي ۽ سندن ساٿي، هٿيارن جي زور تي انهيءَ ڌرتيءَ تي قابض آهن. اسان کي جلاوطن ڪيو ويو آهي، ۽ هو غاصب هوندي بہ مالڪ آهن! اهي منهنجي شهر ۾ انهيءَ ڪري ٿا رهن تہ، اڳ ۾ تہ هو يهودي آهن، ۽ ٻيو تہ طاقت بہ هنن وٽ آهي. جڏهن تہ اسين، فلسطيني عرب هتين خالي آهيون، پر صحرائن جا پٽ، اسان جا سپوت، انهيءَ عزم سان جيئن ٿا تہ اسان بہ قوت حاصل ڪنداسين ۽ آزادي بہ.

مونکي پنهنجي خاندان ۽ سيني فلسطينين جيان حيفا پسند آهي. شروع شروع ۾ حيفا لاءِ منهنجو عشق جذباتي سطح جو هو- جيئن خوابن جهڙي ڌرتيءَ لاءِ ٻار جا جذبا هوندا آهن. پر جيئن جيئن مان وڏي ٿيندي ويس، تيئن پاڻ بابت سوچ ۽ علم وڌندو ويو. مونکي خبر پئي تہ، منهنجون تہ تاريخي پاڙون آهن، ۽ اسان جي جدوجهد سان ڀرپور تاريخ آهي؛ ۽ منهنجي قوم ٻين قومن کان وڌيڪ نہ، تہ سندن برابريءَ جهڙي حيثيت رکندڙ ضرور آهي. مونکي اهو يقين پڻ ٿيو تہ منهنجي طبقي جا ماڻهو ۽ ڪارڪن، استحصال جا شڪار ماڻهو ئي سڄي قوم کي قدامت جي پستيءَ مان ڪڍي، جبر کان آزاد ڪرائي سگهن ٿا. مونکي اسڪول ۾ جو ڪجهہ پڙهايو ويو هو تہ، اسانجي ڪابہ تاريخ ناهي، ۽ فلسطيني ڪائي قوم ناهي. علم جي جستجو مونکي انهيءَ حد تائين آندو، جتي خبر پيم تہ هٿ ٺوڪين مؤرخن ڪيئن اسانجي ڪردار ۽ اسانجي ذڪر لائق ڪارنامن کان انڪار ڪيو آهي.

مون کي خبر هئي تہ مونکي تاريخ ۾ اهم ڪردار ادا ڪرڻو آهي. مان پنهنجي عوام، ۽ پاڻ پنهنجي ذات جي آزاديءَ لاءِ انقلابي بڻجي ويس. مان دراصل 1930ع جي هڪ فلسطيني انقلابيءَ ازدين ڪسم کان ڏاڍي متاثر هيس- جنهن عرب سرزمين تي سڀ کان اڳ، منظم طريقي سان

مزدورن ۽ هارين جي انقلاب کي عملي شڪل ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. انهيءَ سلسلي ۾ هو هڪ ڊگهي عرصي تائين لڪل سرگرمين ۾ مصروف رهيو. 1935ع ۾ ماڻهن جي لڳاتار غداري ۽ مقصد کان غفلت کي ڏسندي هن هٿياربند جدوجهد شروع ڪئي. اها جدوجهد برطانوي سامراج، يهودين ۽ عرب قدامت پسنديءَ جي خلاف هئي. انقلابين ۾ مزدور، هاري ۽ ترقي پسند ماڻهو شامل هئا. انهيءَ بغاوت جو سبب برطانوي سامراج پاران يهودين ۽ رجعت پسند عربن جي مدد سان فلسطينين کي محڪوم ڪرڻ جي ڪوشش هئي. 1936ع ۽ 1939ع جي وچ ۾ فلسطين تي يهودين جو قبضو ٿي ويو. جڏهن ته مؤرخ انهيءَ کي 1946ع ۽ 1948ع وارو وقت چون ٿا. 1936ع ۾ هارين جي هڙتال اپريل کان آڪٽوبر تائين هلي. مقصد اهو هو ته، فلسطين ۽ عرب سڃاڻپ جي مرحلن کي مضبوط ڪري، جمهوريت جي واڌاري لاءِ ڪوشش ڪئي وڃي. ۽ فلسطين ۾ اينڊڙ يهودين ۽ برطانوي پنوئن کي ڊِڪي ڪڍيو وڃي. پر نتيجو اهو نڪتو، جيڪو سامراجين گهريو ٿي. رائل ڪميشن 1937ع ۾ قائم ٿي، جنهن فلسطين جي ورهاڱي جو منصوبو پيش ڪيو، جيڪو تسليم ڪيو ويو. تنهن ڪري انقلابي تحريڪ ويتر زور وٺي ويئي. پر فلسطيني غدارن هٿان، جن جي پٺ پرائي عرب حڪومت جا معتمدين ۽ برطانوي يهودي ڪري رهيا هئا، هن تحريڪ کي دٻايو ويو ۽ **ڪسم** کي شهيد ڪيو ويو. اهو يقين ته ٿي ويو هو ته، انقلاب بهرحال هن علائقي جو مقدر آهي، پر دشمن انقلاب جي روشنيءَ کي في الحال ته ختم ڪري ڇڏيو، ۽ **ڪسم** جي ڪردار تي گند هڻڻ جي ڪوشش ڪئي. فلسطين جي آزاديءَ جو **پاپولر فرنٽ** ڪسم جي شهادت کان پوءِ وجود ۾ آيو. هن جي نسل انقلاب جي شروعات ڪئي هئي، ۽ منهنجي پيڙهي انقلاب کي مڪمل ڪندي.

مون 1936ع ۾رستخير جي ڪهاڻي اڪثر ڪتابن ۾ پڙهي. پر مان ذاتي تجربن جي حوالي سان 1948ع کان پنهنجي ديس واسين جي تلخ زندگيءَ کان واقف آهيان. مون 13 اپريل 1948ع تي، پنهنجي چوٿين جنم ڏينهن کان فقط چار ڏينهن پوءِ حيفا کي الوداع چيو. منهنجو جنم- ڏينهن نه ملهايو ويو، جو 9 اپريل تي فلسطين ۾ يوم- ماتم هو. هاڻي مان 29 سالن جي آهيان، پر مون اڄ تائين پنهنجو ڪوبه جنم- ڏينهن نه ملهايو آهي- ۽ انهيءَ ڏينهن تائين نه ملهائيندس، جيسين وري حيفا واپس نه وران. چو ته حيفا کي مون پنهنجي مرضيءَ سان نه ڇڏيو هو. اهو فيصلو منهنجي خاندان نه، پر انهن ماڻهن ڪيو هو، جن جا هٿ اسان جي نسل جي رت سان رنگيل آهن.

منهنجي خاندان جا يهودي پاڙيسرين سان سنا لاڳاپا هئا. اسان اسٽين ٽون اسٽريٽ ۾ رهندا هئاسين، جتان يهودي هيڊ ڪوارٽر ويجهو هو. اهو علائقو حيفا جي فيشن ايبل علائقن ۾ شمار ٿيندو هو. منهنجي يهودي ٻارن سان جاڻ سڃاڻ هئي. منهنجي سڀ کان سني سهيلي **تمارا** يهودڻ هئي، پر اسان منجهه ڪوبه فرق نه هوندو هو. مونکي عرب ۽ يهوديءَ جي فرق جي ڄاڻ نه هئي. منهنجي ۽ تمارا جي لاڳاپن ۾ تبديليءَ جو موڙ ته 29 نومبر 1947ع تي آيو جڏهن گڏيل قومن فلسطين کي ورهائي، مون کي ۽ تمارا کي ڌار ڌار ڪري ڇڏيو. تمارا جي حصي ۾ 56 سيڪڙو علائقو آيو. (**جڏهن ته يهودين پنهنجو آدمشاريءَ جي حساب سان فقط 8 سيڪڙو علائقي جي گهُر ڪئي هئي**.) مون مان اها اميد ڪئي ويئي هئي ته، مان انهيءَ فيصلي کي قبول ڪري وٺنديس ۽ تمارا جي نسل وارن کي واڌايون ڏينديس. مونکي پنهنجي انسانيت کان انڪار، ۽ يهودين جي اخلاقي- قانوني حيثيت کي مڃڻ ۽ پاڻ کي پنهنجي ئي گهر ۾، ۽ پنهنجيءَ ئي ڌرتيءَ تي پناهگير

سمجهڻ لاءِ چيو تي ويو. عالمي يهوديت، آمريڪي سامراجيت ۽ سندس پنوئن، مون لاءِ جلاوطنيءَ جي زندگيءَ کي مقدر بڻايو. وري سندن اهو مطالبو ته، اسان سندن اهو فيصلو قبول به ڪيون، جيئن سندن مطالبو حقيقي لڳي، ۽ سندس هجرت ڪرڻ وارا هڪ وار اچي آباد ٿين ته معاملو باقائدي طئي ٿي وڃي.

گڏيل قومن پاران فلسطين کي ورهائڻ جي منصوبي جي اعلان تي ٽي ڏينهن عام هڙتال ٿي. پر اها هڙتال قطعي بي اثر هئي. عرب قومي تحريڪ قطعي ختم ٿي چڪي هئي. روايتي ادارا مضبوط ٿي چڪا هئا. ڪارڪنن ۽ هارين جون نيون تنظيمون ايترو مضبوط نه ٿيون هيون جو قومي آزاديءَ جي عظيم ڪم ۽ مقصد جون ضرورتون پوريون ڪري سگهن. عجيب افراتفريءَ جي حالت هئي. عرب يهودين کي ماري رهيا هئا. يهودي عربن تي حملا ڪري رهيا هئا. جيتوڻيڪ يهودين جي جارحيت منظم ۽ بامقصد هئي، جڏهن ته عربن جي جارحيت انفرادي ۽ غير منظم هئي. يهودين وٽ وڙهڻ وارا به هئا ته هٿيار به. هنن جي هٿيار بند فوج به هئي ته جنگ جي نفسياتي طريقن کان به واقف هئا. تنهنڪري يهودي اسان کان حيفا ڦُرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. عربن جو ڪمانڊر سرجان گلپ پاشا، جنهن جو تعلق اردن سان هو، پنهنجي حيفا رجميٽ کي حيفا خالي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. جيڪو حڪم برطانوي منصوبي سان هڪ جهڙائي رکندڙ هو، ۽ حيفا کي خالي ڪرڻ ۽ يهودين فتح کي مڪمل ڪرڻ ڏانهن قدم هو.

تنظيم هئڻ ۽ بچاءَ جي سمجهه هئڻ سبب يهودين کي اندازو ٿيو ته گهٽ وقت، محنت ۽ ماڻهن جي سيڙپ سان هو پنهنجي مقصدن ۾ ڪامياب ٿي سگهن ٿا. حيفا جا 80 هزار عرب پنهنجي سِر کي مقدم سمجهي، حيفا خالي ڪري آيا. اها نيڪالي 9 اپريل يعني منهنجي جنم- ڏينهن کان شروع ٿي. يهودين ديرياسين جي ماڻهن جو وحشياڻو قتل عام ڪيو. اهو هڪ اهڙو جرم هو، جنهن يهودين جي بي رحميءَ کي واضح ڪيو، ۽ عربن کي چپ چپات ۾ شهر کان نڪرڻ تي مجبور ڪيو.

حيفا جي ڌرتيءَ تي 254 ماڻهن جي قتل، ۽ سوين عربن جي زخمي هئڻ جو نذرانو ڏنو ويو. سندن خيال هو ته اجا بين ماڻهن جو قتل پڻ ٿيندو. سڄي شهر ۾ ڊپ ۽ هراس ڦهليل هو. ٻن ڏينهن ڪانپوءِ اهو هراس منهنجي اڳيان به اچي بيٺو. مون زندگيءَ ۾ پهريون پيرو موت ڏٺو. مون کي ياد ناهي ته منهنجي سامهون مرڻ وارو يهودي هيو يا عرب. مون کي فقط بم جو ٺڪاءُ ۽ مرڻ واري جي پيٽ مان بم لڳڻ سبب رت نڪرڻ ياد آهي. مان ڏاڪڻ هينان لڪي ويس، ۽ گهٽيءَ ۾ پيل لاش کي گهوريندي رهيس. مان اهو سوچي ڏڃي رهي هيس ته ڇا منهنجي پيءُ جو مقدر به اهو موت آهي!

خوف ۽ هراس جي انهيءَ ماحول منهنجي خاندان کي به پنهنجا ڪک ڇڏڻ تي مجبور ڪيو. اسان سڀ اُٿ هئاسين. 13 اپريل 1948ع تي اسان سڀ سور ڏانهن روانا ٿياسين. مون کي ڪنهن نه ٻڌايو ته اسان ڇو وڃي رهيا آهيون، ۽ نه منهنجي سمجهه ۾ آيو. امان پاڙي جي هڪ گاڏيءَ ۾ اسان کي ۽ ڪجهه سامان کي وجهي، بي هوشيءَ جي حالت ۾ ڪٽي روانو ڪيو. ٿورو اڳتي وڌياسين ته خبر پئي ته اسان مان هڪ گهٽ آهي. رڙيون واڪا ٿيا. اِها مان هيس، جنهنجي ڪنهن کي خبر نئي پئي. گهڻي دير کان پوءِ منهنجي ٻن وڏين ڀينرن مون کي هڪ وڏي دٻي پويان لڪل ڏسي ورتو، ۽ پٺاڻن جي ٿيلهي جيان ڳچيءَ کان ڪٽي امڙ جي سامهون پيش ڪيائون. مان ڏاڍي ڪاوڙيل هيس، ۽ مون کي اجا به سمجهه ۾ نئي آيو ته اسان حيفا ڇڏي، سور ڇو ٿا وڃون. منهنجي پيءُ اسان سيني کي

ڳوڙھن ڀريل اکين سان الله واهي چيو، ۽ پاڻ اُتي ترسي پيو. مون کي ياد آهي، منهنجي اکين ۾ بس هڪ شيءِ هئي. پنهنجي گهر جي ڏاڪڻ.

مان ڪيترن مهينن تائين بابي سان نہ مليس. جڏهن هو سور آيو تہ ڏاڍو لٿل هو. هو ڪنهن بہ قيمت تي حيفا کي ڇڏڻ لاءِ تيار نہ هو. پر حيفا تي يهودين جي قبضي کان هڪدم پوءِ 22 اپريل تي بابي کي حيفا ۽ ڏنڌي، ٻنهي کي ڇڏڻو پيو. پوءِ هن اهو بہ ڏٺو تہ يهودي اسان جي گهر ۾ داخل ٿي رهيا آهن. پوءِ هن ڏٺو تہ اسان جي گهر جو فرنيچر ڪنيو پيو وڃي، پوءِ بابي کي مصر موڪليو ويو.

ٽي چار مهينا مصر ۾ ٻين هنڌن تي خوار ٿيڻ کان پوءِ، ڏاڍي مشڪل سان بابو پئسي پئسي جو محتاج ٿي اچي نيٺ سور پهتو. ٽيهن سالن تائين ڏينهن رات اسٽور ڪيپر جي حيثيت سان ڪم ڪرڻ وارو شخص هاڻي پئسي پئسي جو محتاج هو. هو انهيءَ ڳالهہ سبب بہ ڏکارو هو، تہ ڪيس لبنان جي شهرت نہ ملي هئي. هو 1966 تائين يعني مرڻ گهڙيءَ تائين لبنان ۾ جلاوطن جي حيثيت سان رهيو. 18 سالن تائين هو حيفا واپس ورڻ جي خوابن سان زندھ رهيو. پنهنجي پيءُ جي ڌيءُ جي حيثيت سان، پنهنجي پيءُ جي خواب کي تعبير ڏيڻ چاهيان ٿي. مان پنهنجي پيءُ ۽ قوم جي خوابن کي نابود ٿيڻ نہ ڏينديس. جيڪڏهن مان فلسطين وڃڻ، ۽ فلسطين ۾ رهڻ تائين زندھ نہ رهيس تہ منهنجو اولاد يقينن اهو زمانو ڏسندو.

اولهہ جا مؤرخ ۽ محقق اهو ٿا لکن تہ، يهودي ميئر جي انهيءَ اعلان جي باوجود، تہ ٻنهي نسلن جا ماڻهو مٺ محبت سان رهندا، عربن حيفا مان لڏڻ شروع ڪيو! جيڪڏهن ميئر جو اعلان سچي نيت وارو هجي ها تہ ڇا هو انهيءَ وڳوڙ کي روڪي سگهي ها، جيڪو شروع ٿي چڪو هو. ڇا يهودين جو قبضي جو جنون گهٽ ٿي سگهي ها، ۽ ڇا عربن کي نقصان رسائڻ جي ڪريل حرڪتن ۾ گهٽتائي اچي سگهي ها؟ جيڪڏهن اهو ممڪن هو تہ پوءِ منهنجي ڀائرن جو قتل ڇو ٿيو، منهنجي ڀينرن جي لڄ ڇو لٽي وئي؟ جيڪڏهن اهو ممڪن هو تہ پوءِ ”معصوم برطانوي“ حاڪمن سوين ننڍيون ٻيڙيون ڇو ڏنيون، تہ حيفا کان سور تائين فلسطينين کي نيو وڃي؟ جيڪڏهن اسان پنهنجي مرضيءَ سان گهر ڇڏي ويا هئاسين، تہ پوءِ آخر ڪهڙي مجبوري هئي، جنهن جي ڪري يهودين اسان جي ملڪيتن ۽ هر ذڪر لائق شيءِ تي قبضو ڪري ورتو؟ هي اُهي سوال آهن، جن جا جواب هر عزت لائق يهودي ۽ انهيءَ مؤرخ کي تلاش ڪرڻا پوندا، جن کي پنهنجي لفظن جي عزت جو اعتبار آهي.

اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ عربن جو مقصد حيفا تي ڀيهر قبضو ڪرڻ هو. يهودين کي ڪٺي سمنڊ ۾ اڇليو وڃي، ۽ انهيءَ مقصد لاءِ عرب ملڪن ويهہ هزار ماڻهن جي هڪ فوج بہ تيار ڪئي. پر اهي فوجون نہ باقاعده تربيت حاصل ڪيل هيون، ۽ نہ انهن وٽ جديد هٿيار هئا. جڏهن تہ سندن مقابلي ۾ سٺ هزار تربيت حاصل ڪيل يهودي هئا. عربن جي ڪائي مرڪزي قيادت ۽ ڪائي اخلاقي تحريڪ نہ هئي، جيڪڏهن ڪو ڪارنامو ٿي وڃي ها تہ، اهو اجتماعي نہ، پر انفرادي عمل هجي ها. هنن چواڻيءَ، عرب فوجون تہ مئل سماجي ڍانچي جي قرباني ڏيڻ جيان هيون، جيڪي جديد تربيت حاصل ڪيل دشمن جي مقابلي ۾ ذڪجي وڃن ها. اڃا بہ سمجهيو ٿي ويو تہ هو ڪٽي وڃن ها.

(2)

لبنان اچڻ کان پوءِ، جڏهن بہ مان ڪنهن وڻ مان نارنگي پٽيندي هيس، تڏهن امان دڙڪا ڏيندي هئي. مان تنگ ٿي پڇندي هيس، ”امان تون جهلين ڇو ٿي؟ اڳي تہ ائين نہ چوندي هئينءَ!“ ۽ امان ڳوڙها اگهندي چوندي هئي، ”پُٽ تون حيفا ۾ ناهين. هي باغ تنهنجو ناهي، هاڻي تون ٻئي ملڪ ۾ آهين.“ انهيءَ ڪان اڳ جو مان اندر ڊوڙي وڃي ڳوڙها اگهان، هوءَ منهنجو منهن پنهنجي هٿن ۾ جهلي، اعتماد سان چوندي هئي، ”هاڻي تون اهي نارنگيون نہ پٽيندينءَ، جن تي اسان جو حق ناهي.“ مان ننڍپڻ جي معصوميت سان اقرار ۾ ڪنڌ لوڏيندي هيس، پهريون ڀيرو منهنجي لاءِ جلاوطنيءَ جو احساس اڳيان اچي بيٺو هو.

ڇئن سالن جي عمر ۾ منهنجي سامهون حق ۽ ناحق، زندگي ۽ موت جهڙا سوال اچي بيٺا. مان جيڪا گڏيل قومن جي ڏنل راشن ڪارڊ تي مانيءَ جي حقدار هيس، ۽ هڪ ڪمري ۾ اٺن ماڻهن جي خاندان ۾ ڊٻيل ڊٻيل ساهہ جي اجازت ۾، اندر ئي اندر يهودين جي غير انساني رويي جو زهر پنهنجي زبان تي محسوس ڪري رهي هيس. منهنجي اندر جي دنيا ۾ تباهيءَ سبب منهنجي طبيعت ۾ طوفان جهڙو جوش هو، مان پنهنجي خاندان سا گڏ مايوسين جي ڏينهن ڪي زندگي سمجهڻ لاءِ مجبور هيس.

1948ع جي سياري جي هڪڙي ئي ياد ڪافي آهي. مان پنهنجي ڀينرن نول، رفيہ ۽ راهاب سان گڏ، گڏيل قومن جي امدادي مرڪز مان راشن وٺڻ ويس، منهنجي ڀينرن کي تنگ ڪيو ويو. امان سخت ناراض ٿي. هتي اسان بين الاقوامي خيرات تي زنده هئاسين، جڏهن تہ يهودي، فلسطين ۾ اسانجي محنت جو ڦل کائي رهيا هئا! منهنجا مغربي دوست ٻڌائين ٿا تہ، يهودي چون ٿا تہ، جڏهن هنن فلسطين تي قبضو ڪيو، تڏهن فلسطين ويران صحرا هو، جتي فقط مڇر ئي هئا. هنن اُن کي جهومندڙ فصلن ۽ سون اُپائيندڙ واديءَ ۾ تبديل ڪيو آهي. هو اِهو بہ چون ٿا تہ يهودي تہ امن ٿا چاهين- جڏهن تہ عرب خانہ بدوش لڳاتار حملا ۽ چوريون ڪندا رهن ٿا، ۽ فلسطين جي علائقي ۾ ٻاهيون ڏيندا رهن ٿا.

1948ع ۾ خزان جي موسم ۾ مونکي شرارتن کان بچائڻ لاءِ شيخ مدرسي ۾ داخل ڪيو ويو. مون ۾ ڇوڪرن جيان ڪيڏڻ ۽ جارحيت جون خاصيتون هيون، مان ڇوڪرن سان ڪيڏندي ۽ وڙهندي هيس. منهنجي استاد زينہ، چُست پوڙهي عورت هئي، جنهن کي ٻارن سان بيحد پيار هو، جنهن پنهنجي سڄي جمار ٻارن جي تربيت لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. پر ٻارن کي سندس ڊگهيون ڊگهيون تقريرون نہ وڻنديون هيون.

اسانجو اسڪول ۾ پڙهڻ جو ڪوبہ پروگرام نہ هو. اهو تہ بس وقت گذارڻ جو بهانو هو. پر زينہ تہ سنجيدگيءَ سان مونکي قرآن پڙهائڻ جو منصوبو بہ ناهيو. ابجد سيکارڻ کان سواءِ ئي هن پنجن کان ڇهن سالن جي ٻارن کي قرآن جا ڪجهہ حصا ياد ڪرڻ لاءِ چيو. مون ياد بہ ڪيا. شيخ اسڪول مان ڪاميابي حاصل ڪرڻ ڪو سولو ڪم نہ هو. هر پاس ٿيڻ واري کي عوام جي سامهون قرآن جا حصا قرأت سان ٻڌائڻا پوندا هئا. مان حضرت يوسف جو قصو مزي سان پڙهندي هيس، تہ ڪيئن هو مصر ڏانهن ويو، ۽ ڪيئن فرعون مٿس پنهنجا حڪم مڙهيا ۽ سزائون تجويز ڪيون.

1959ع جي سرءُ جي مند ۾ فلسطينين لاءِ قائم ڪيل چرچز اسڪول جي پهرين ڪلاس ۾ منهنجي داخلا ٿي. انهيءَ سال گرمين ۾، مون پنهنجي ڀينرن کي قرآن پڙهندي ڏيان سان ٻڌو- ۽ جيئن جيئن مان قرآن ٻڌندي هيس، تيئن اُن جي خيالن ۾ تصوير ناهيندي ويندي هيس. مان رفيه سان ساڻ ساڻ هوندي هيس. جيئن هوءَ ڪندي هئي، مان به تيئن ئي ڪندي هيس. جيڪو ڪيس ياد هو، اهو مونکي به ياد هو. هوءَ اسڪول ۾ چوٿين درجي ۾ هئي، ۽ مان سندس ڪلاس ۾ وڃڻ چاهيندي هيس. مان انهيءَ ڪلاس ۾ داخلا جو ضد انهيءَ ڪري به ڪيو، جو پهريان به ڪلاس شامياني هينان زمين تي هلندا هئا. پر استاد مونکي پهرين ڪلاس ۾ ئي داخل ڪيو. مون ڪاوڙ منجهان رڙيون ڪيون، ”منهنجو امتحان وٺو، پوءِ ڏسو.“ مان چوٿين گريڊ جي عربي بنان ڪنهن غلطيءَ جي پڙهي ويندي هيس. پوءِ استاد مون کان حسابن جو امتحان ورتو. اهو به پاس ٿيڻ جهڙو مون کي ايندو هو. پر انگريزي منهنجي ناڪاميءَ جو سبب بڻجي وئي. مون کي انگريزيءَ جا بنيادي اکر ۽ چند اهي لفظ ايندا هئا، جيڪي منهنجي پيڻ کي ايندا هئا. جڏهن استاد بورڊ تي ”o “ لکيو، ته مون انهيءَ کي عربيءَ جا پنج سمجهيو. استاد کِلڻ لڳا، ۽ چيائون، ”تون واقعي ذهين ڇوڪري آهين، پر اجا تنهنجو علم ٻئي گريڊ جي برابر ناهي. اسان تنهنجي ذهانت سبب توکي گريڊ هڪ ۾ داخل ڪيون ٿا.“ هڪ پاسي ته مون کي پنهنجي ٿورڙي سوڀ تي سرهائي ٿي، ۽ ٻئي پاسي ڪاوڙ ته مون کي وري ساڳي ذرتيءَ واري ڪلاس ۾ ويهڻو پوندو. بهرحال هاڻي مان هڪ سنجيده شاگردياڻي هيس، جيڪا عربيءَ ڪانسواءِ انگريزي، حساب، راند ۽ ڳائڻ سکي رهي هيس. هاڻي مان سليٽ تي لکڻ به ڄاڻندي هيس. امان پنهنجي ڦاٽل پراڻن ڪپڙن کي ڪاٽي، مون لاءِ هڪ اسڪول بيگ ناهي هئي، ۽ مان پنهنجي انهيءَ سرمائي تي خوشيءَ مان نه ماپندي هيس.

اسڪول جي انهن شروعاتي ٻن سالن ۾، مان جلاوطنيءَ جي زندگيءَ جي هيراڪ ٿي ويس. انهن ٻن سالن ۾ فقط هڪ مظاهرو ٿيو، جنهن ۾ فلسطين جي ياد جا ڦٽ وري اُڪلي پيا. جيتوڻيڪ هاڻي مون کي فلسطين جي قصي جي باقاعدي ڄاڻ هئي. پر مون کي ائين لڳو، ڄڻ 15 مئي 1951ع جو مظاهرو منهنجي پڙهائيءَ ۾ هٿ چراند هو. اسڪول کان موڪل ملي ويئي، پر مون انهيءَ سلسلي ۾ ڪو خاص حصو نه ورتو. مون پنهنجي ماءُ کان مظاهري جو مطلب ۽ مقصد پڇيو ڇوته مون کي احساس هو ته پاڻ جيڏن ٻارن ۾ مان اڪيلي ڇوڪري هيس، جيڪا مظاهري ۾ شامل نه هئي. امان چيو، ”توکي پنهنجي ڀينرن سان گڏ، فلسطين تي يهودين جي ظالماڻي قبضي خلاف مظاهري ۾ شامل ٿيڻ گهربو هو.“ مون اهو ته مڃيو، ته مظاهرو نيڪ هو، پر اهو به چيم ته اسڪول جو ڪم انهيءَ کان وڌيڪ اهم هو. امان کي منهنجي ڳالهين مان غداريءَ جي بوءِ آئي، ۽ هن مون غداريءَ جي ٽِن اهم ڏينهن جي ياد ڏياري، جنهن کي رکڻ هر فلسطيني عورت ۽ مرد لاءِ جزوي زندگي هئڻ گهرجي. پهريون، اعلان بالفور 2 نومبر 1917ع، ٻيو 1947ع تي فلسطين جو ورهاڱو، ٽيون 15 مئي 1948ع تي اسرائيل جو وجود ۾ اچڻ. تڏهن کان اهي ٽيئي تاريخون منهنجي زندگيءَ ۾ اهميت رکن ٿيون.

1952ع منهنجي زندگيءَ ۾ هڪ نئون موڙ ثابت ٿيو. جيتوڻيڪ مان ان وقت فقط ٽن سالن جي هيس، پر حالتن جي جبر ۽ جلاوطني جي اذيتن مون کي سياسي ڄاڻ بخشي هئي. پهرين مون کي پنهنجي پياءُ سياست ۾ آندو. مون کي پنهنجي پياءُ محمد ۽ بابي جو ان وقت جو سياسي بحث ياد

آهي. اُن وقت محمد جي عمر 17 سال هئي، ۽ هو سڄي خاندان کي پڙائي رهيو هو ته ڪيئن نوجوانن جي هڪ ننڍڙي فوج مصر جي بدنام حڪمران شاهه فاروق جو تختو اونڌو ڪيو هو. بابو انهيءَ انقلاب جي مخالفن مان هو، ۽ چئي رهيو هو ته فوجين جي اها جماعت بلڪل اڻ تجربيڪار آهي. ڪين نه سياست جي ڄاڻ آهي، نه ملڪي انتظام جي- ۽ هُنن ، انهيءَ شخص جو تختو اونڌو ڪيو آهي، جنهن 1948ع ۾ فلسطين جي بچاءَ جي جنگ وڙهي هئي. محمد جي ڪاوڙ وڌي ويئي. هن بابي کي ياد ڏياريو ته بادشاهه ته برطانوي سامراج جو پنو هو. جنهن فلسطين ۾ جنگ هارائي هئي، ۽ چئن سالن تائين فلسطين کي ٻيهر حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوبه خيال نه ڪيو هئائين. تنهن کان علاوه بادشاهه سندس خاندان ۽ چاڙتا ته مصر جي دولت سان عوام کان وڌيڪ دلچسپي رکن ٿا! سڄو خاندان خوش هو ته، محمد کي بابا کان به وڌيڪ سياسي ساڃاهه آهي. محمد مصري رسالي ”اليوسف“ مان ڪيترا ٽڪرا ڪٽي، پنهنجي ڪمري جي ڀتين تي هٽي چڙيا هئا. هن اهي سڀ بابي کي پڙهي ٻڌايا، ۽ بابي ڏاڍي خوشيءَ منجهان پٽ کي ايڏي معلومات گڏ ڪرڻ تي مبارڪ ڏني، ۽ انقلاب جي رستي تي قائم رهڻ جون دعائون پڻ. هاڻي ته محمد اسان لاءِ سياسي مبصر ۽ مبلغ ٿي ويو هو. خاص طور تي ڇوڪرين ته هن مان گهڻو ڪجهه پرايو. ٻيو ته هو آمريڪن يونيورسٽيءَ ۾ پڙهي رهيو هو، ۽ اسڪالر ڪٽندو هو. اُتي هن پنهنجا لاڳاپا عرب يوٿ موومينٽ سان پيدا ڪيا. جنهن ڪري هن کي معلومات ۽ تنظيمي صلاحيت حاصل ڪرڻ جو موقعو به مليو.

1952ع جي سرءُ جي مُند ۾، مون پنهنجي فلسطينين لاءِ قائم ڪيل اسڪول ۾ داخلا ورتي، اهو مون لاءِ فيصلن جو سال هو. اينڊز ٽن- چئن سالن ۾ منهنجا سياسي خيال قطعي فيصلن تي پهچي ويا، ۽ مان سياسي طور تي پنهنجي راهه ناهي سگهيس. ان ڪان پوءِ ڪيترن واقعن منهنجي سياسي شعور کي جِلا بخشي، سخت طوفان، برف جو وسڪارو ۽ مهاجر ڪيمپن لاءِ چندو گڏ ڪرڻ وغيره.

1952ع جون خوشگوار گرميون، ڊسمبر ۾ سخت سيءَ ۾ بدلجي ويون. طوفان آيو، ۽ اهو شاميانو اُڏائي ويو جنهن ۾ اسان 70 ڇوڪريون ويهي پڙهنديون هيوسين. ڪجهه زخمي ٿيون، باقي روشنيءَ کان ڊڄي ڊوڙڻ لڳيون. چوڌاري ڳڙي ۾ ٻارڙين جا ڳوڙها ۽ مٽي هڪ ٿي ويا هئا. اُن وقت، جڏهن سڀ ڇوڪريون پناهه جي ڳولا ۾ ڊپ وچان رڙيون ڪنديون ڊوڙي رهيون هيون، مان خاموش بيٺي هيس: جو هي منظر ته اسان جي اباڻي ڌرتيءَ جي بربادي‌ءَ جو نقشو ورجائي رهيو هو- انهيءَ واقعي جون مقامي طور تي ڪيتريون ئي لونءَ ڪانداريندڙ ڪهاڻيون شايع ٿيون- پر مغربي عيسائي خيرات جي آخر ڪا حد هئي يا نه! شاميانو ٻيهر هنيو ويو، جو ٻيو ڪو وسيلو نه هو.

اُن وقت مون لاءِ شاميانيءَ جو ڪوبه مطلب نه هو. مونتي هاڻي اهو واضح ٿيو آهي ته هزارين ماٺهو شاميانن ۾ رهڻ لاءِ ان ڪري مجبور آهن، جو زنده رهڻ به هنن لاءِ مسئلو آهي. 53ع جي شروع ۾ سخت سيءُ پيو. لبنان ۽ گليلي جي جبلن تي برف ڄمي ويئي، سڄي شهر ۾ برف جا ٽُڪر ۽ برف جي ترِڪڻ هئي. مون کي ڏاڍو زڪام ٿي پيو، پر گهر ۾ ڪابه دوا نه هئي، ۽ مونکي پنهنجا ڇِگل سينڊل پائي اسڪول وڃڻو پوندو هو. فيبروريءَ جي هڪ سخت شام جو ته مون کي به فوٽ برف تان لنگهي گهر پهچڻ جي ڪوشش ڪرڻي پيئي. سرديءَ سبب منهنجي حالت خراب هئي. مان رئندي رڙهندي گهر ۾ گهڙيس. ”بس، هاڻي مون کي نوان سينڊل ۽ نوان جوراب گهرجن، جورابن

ڪان سواءِ سينڊل گرمين ۾ پاتا آهن، لبنان جي سيءَ ۾ نہ.“ امان مون کي ڏکاري نظرن سان ڏسندي رهي. پوءِ ڏيرج سان چيائين. ”جان! تون سمجهين ٿي، مونکي خبر ڪانهي تہ تنهنجن ننڍڙن پيرن کي جورابن جي ضرورت آهي.“ اهو ٻڌي مونکي اجا بہ ڪاوڙ لڳي، چيم، ”جيڪڏهن توهان کي خبر هئي تہ پوءِ سينڊل ۽ جوراب چونہ وٺي ڏنوَ؟“ هاڻي امان کي بہ ڪاوڙ لڳي، رڙ ڪري چيائين، ”چا اِهو گهٽ آهي تہ، بين وٽ تہ ڪائڻ لاءِ بہ ڪجھ نہ هوندو آ. ڪجھ سمجهيئي ليليٰ! ٻڌاءِ، ٻڌاءِ نہ! مون ڪاوڙ مان چيو، ”نہ — نہ سمجهيم. آخر انهن وٽ سينڊل، ڪاڏو، گهر..... اهو سڀ ڪجھ آخر چو ناهي..... چو ناهي......“

امان چيو، ”انهن جي پيءُ- ماءُ وٽ ايترا پيسا ڪونهن، جيترا اسان وٽ آهن.سندن گهر گهاٽ فلسطين ۾ آهن، ۽ هتي لبنان ۾ هو واندا آهن، ڏس ليليٰ! اهي فلسطيني، جن جا مائٽ عرب ۾ ڪٿي بہ ناهن، تن لاءِ رهڻ لاءِ سواءِ خدا جي کُليل ڌرتيءَ جي ٻيو ڪجھ بہ ناهي. جيڪڏهن سَور ۾ اسانجا مائٽ نہ هجن ها تہ اسان ڪٿي رهون ها. کُليل آسمان هيٺان، انهن ٻارڙن جيان، جن جي مٿان شاميانو اُڏي ويو. جيڪڏهن مون وٽ سونَ جا ڪنگڻ جيڪي وڪڻي مان توکي ڪاڏو ڪارائيندي رهي آهيان، نہ هجن ها تہ ٻڌاءِ اسان ڪٿي هجون ها؟ اتي ئي نہ، جتي اسان جا ٻيا پائر پينر آهن. اسان چا ۾ هنن ڪان وڌيڪ آهيون، جيڪڏهن يهودي مون کي اغوا ڪري وڃن ها تہ، تنهنجو، تنهنجي پينرن ۽ پائرن جو چا ٿئي ها؟ توهان حيفا مان سلامتيءَ سان نڪري اچو ها يا يهودين جي ظلمن جو شڪار ٿيو ها؟ چا توکي ڪي خبر ناهي، تہ يهودين ڪهڙي نموني اسان جي ساٿين کي ماريو؟ ۽ جيڪي بچي نڪتا، سي بُک ۽ سيءَ سبب اجل جو شڪار ٿي ويا. منهنجي ڌيءَ! مان توکي ڊيجارڻ لاءِ هزارين ٻيا داستان ٻڌائي سگهان ٿي. پر منهنجي مني! چڙو اِهو خيال ڪر تہ، تون پرائي ڌرتيءَ تي آهين، ۽ تنهنجي پنهنجي ڌرتي ڌارين جي قبضي ۾ آهي. اسان ...... انهيءَ کي بچائڻ لاءِ ڏاڍو وڙهياسين ...... پر شڪست اسان جو مقدر هئي، ۽ نيٺ اسان کي پنهنجي ئي ملڪ مان ڪڍيو ويو، تون؛ منهنجي مني، منهنجي ليليٰ پنهنجي ڌرتيءَ کي نہ وسارجانءِ. تون ..... تنهنجيون پينر ...... تنهنجا پائر...... توهان کي پنهنجو سڀ ڪجھ قربان ڪرڻ جي عزم سان ميدان ۾ لهڻو پوندو!“

مون کي ائين ٿي لڳو، ڄڻ مان ڪنهن ٻئي جي داستان ۾ گم ٿي ويئي هيس. مان انهيءَ داستان ڪان متاثر ضرور ٿيس، پر مون کي تڙ برابر بہ اهو احساس نہ هو تہ، مان پاڻ انهيءَ داستان جو حصو آهيان، يا ٿي سگهان ٿي. نيٺ 1953ع جي بهار جي مُند مون کي اهو احساس ڏياريو تہ، مان انهيءَ داستان جو حصو آهيان. منهنجي عمر 9 سال هئي، ۽ مان پاڻ کي ڪلاس جي سڀ ڪان وڌيڪ تيز ڇوڪري پائيندي هيس. منهنجي خود پرستيءَ جو اهو بُت، منهنجي ڪلاس جي ڇوڪريءَ سميرا پڳو. هوءَ ڪلاس ۾ پهريون نمبر آئي، مون کي ڏاڍو ساڙ ٿيو. منهنجو وس پڇي ها تہ مان ڪيس ماري وجهان ها. ظاهري طور مون سندس ڏاڍي بي عزتي ڪئي، پر هڪ لڱان ڪلاس ۾ اسان جي ويڙھ بہ ڇڳي ٿي. اسان هڪ ٻئي جون چوٽيون پٽي رهيون هيوسين جو ڪلاس ٽيچر اچي ويو. هو حيران ٿي ويو تہ ڪلاس جون سڀ ڪان ذهين ڇوڪريون پاڻ ۾ وڙهي رهيون آهن! اِنهيءَ استاد جي سامهان اسان وڙهڻ بند ڪري ڇڏيو، پر پوءِ ٻاهر اسان جي ويڙھ شروع ٿي ويئي. جڏهن استاد کي خبر پئي تہ، هو مون کي ڌار ڪمري ۾ وٺي ويو، ۽ جيڪي ڪجھ هن چيو، سو مان ڪڏهن بہ وساري نہ سگهنديس. استاد چيو، ”غريب هارين جا ٻار بہ تنهنجي خاندان ۽ تو جيان ذهين ٿي سگهن

تا- ۽ اهي ٻار ئي تہ اصل فلسطيني آهن. ليليٰ پٽ! انهن فلسطين خوشيءَ سان نہ ڇڏيو آهي، انهن اميرن جيان، جيڪي اڄ قاهره ۽ بيروت جي عظيم الشان محلن ۾ رهن ٿا. هن کي تہ ظالم يهودين زوريءَ ڌڪي ڪڍيو آهي- ليليٰ! اهي ئي اصل فلسطيني آهن. انهن جي عزت ڪر. انهن سان پيار ڪر.“

انهيءَ ليڪچر کان پوءِ استاد سميرا کي اندر گهرايو. اسان ٻنهي کي هٿ ملائڻ لاءِ چيو. پوءِ استاد چيو، ”وڃ سميرا! ليليٰ کي پنهنجي ڪيمپ ۽ پنهنجي ساٿين سان ملائي اچ.“ ۽ هاڻي مان سميرا سان گڏ هيس.

ڪيمپ ڏسي مون کي لڳو، ڄڻ مان تہ محل ۾ ٿي رهيس. ۽ هاڻ مون کي پڇتاءُ اميرن جي رويي ۽ سيني ٻراين جو شدت سان احساس ٿيو. اتي ئي طبقاتي تضاد منهنجي ذهن جو حصو بڻيا، ۽ جيئن جيئن مان وڏي ٿيندي ويس، تيئن سماجي نند وڏائي کان نفرت شعور جو حصو بڻبي ويئي. مون کي احساس ٿيو تہ اسان جا ڏک دور ٿي سگهن ٿا، جيڪڏهن سوشلزم اچي وڃي. پر منهنجا استاد، سميرا ۽ منهنجي ڪلاس جي هڪ سهيلي عامره جو خيال هو تہ ڀهرين حقيقي آزادي ۽ سچي انسانيت جو دور اچي، پوءِ سوشلزم جي ڳالهہ ڪري سگهجي ٿي.

مونکي هنن، ڪجهہ ڪلاڪن اندر اُهو ڪجهہ سيکاري ڇڏيو، جيڪو مان هزارين ڪتاب پڙهي بہ نٿي سِکي سگهيس. مون فلسطينن جي انهيءَ ڪيمپ ۾ بک، بي عزتي، مرض، لاچاري، اگهڙا پير، ڦوڪيل پيٽ ۽ دٻجي ويل اکين وارا ٻار ڏٺا. منهن جهڪايل، چپيءَ چيلهہ وارا پيئر، سُڪل ڇاتين واريون مائون ۽ پولار ۾ بي مقصد گهوريندڙ انسان ڏٺا. جن جو نہ ماضي آسرو هو، نہ مستقبل سندن پناهہ! هتي مون کي غربت ۽ بک جو اصل مطلب معلوم ٿيو. مون کي پنهنجون هڏيون گوشت کان ڌار ٿينديون محسوس ٿيون. مان سڄي ڪيمپ ۾ گهميس، ماڻهن سان مليس، ۽ گهر وريس تہ حقيقت منهنجي رت ۾ شامل ٿي چڪي هئي. اتڪل ست لک مهاجر انهن ڪيمپن ۾ رهيل هئا. ڪجهہ ويجهن علائقن ۾ محنت مزوري ڪري روزي ڪمائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا، ۽ باقي سڀ بک جي راڪاس اڳيان بيوس پيا هوندا هئا. هو گڏيل قومن جي زباني خيرات جي شرم جهڙي عمل تي زنده رهڻ تي مجبور هئا. ڪين خبر هئي تہ عزت جي ماني عرب فلسطين انقلاب کان سواءِ ممڪن ناهي.

هاڻي مون کي پاڻ ۾ پنهنجي ساٿين بابت وڌيڪ اعتماد محسوس ٿيو. بريام جي شام ڪيترا ٻار هڪ هفتي جي موڪل جي تياري ڪري رهيا هئا. گهڻا ٻار لباس ۽ سوکڙين بابت ڳالهائي رهيا هئا، جيڪي انهيءَ ڏڻ جي موقعي تي ڪين ملڻ جي اميد هئي. اتي ئي هڪ خاموش ۽ اداس ڇوڪري ويني هئي. سندس ڪپڙا ڏاڍا ميرا هئا، ۽ هوءِ بلڪل اڪيلي ويني هئي. منهنجي سڄاڻو نہ هئي، تنهنڪري مان ڪانئس پڇي نٿي سگهيس تہ، هوءَ اڪيلي ڇا ويني ڪري، ۽ اداس ڇو آهي؟ اسانجو استاد نبيل انهيءَ ڇوڪريءَ جي مصيبت بابت ڄاڻندو هو. انهيءَ ٻڌايو تہ اسانجو ڏڻ آهي. اسان سڀ سوکڙيون وصول ڪنداسين، ۽ اِها ڪيڏي نہ غلط حرڪت ٿيندي جو اسان پنهنجي خوشين ۾ ٻين کي شريڪ نہ ڪيون. اِهو ٻڌي مون کي ڏاڍو جوش آيو. مونکي لڳو، ڄڻ وقت اچي ويو آهي آهي، جو سَور ۾ موجود حڪومت جي آفيسن ۽ گڏيل قومن جي آفيسن تي پٿرن جو وسڪارو لائي ڏجي. استاد جا اهي لفظ منهنجي دماغ تي هٿوڙن جيان وسڻ لڳا ...... ”جيڪڏهن انهيءَ ڇوڪريءَ کي

نوان ڪپڙا نہ مليا تہ، توهان جي خوشي بہ بي بنياد ۽ بيڪار هوندي. مان اڪيلو هن لاءِ لباس خريد ڪري نٿو سگهان. توهان سيني کي هن لاءِ ڪجھ نہ ڪجھ آڻڻو پوندو.“ ٻارن هڪ ٻئي ڏانهن ڏٺو. هو انهيءَ اپيل تي حيران هئا تہ ڇا ڪن- پر مان حيران نہ، مطمئن هيس. مون کي خبر هئي تہ، مهاجرن جي ڪيمپن جو مطلب ڇا آهي، ۽ غربت اُتي ڪيئن ٿي راڄ ڪري. مون اتي ٻيهي ڏاڍي جوش سان اعلان ڪيو، ”هي آهي منهنجي سڄي هفتي جي خرچي، پنج پياسٽر.“ منهنجو اِهو چوڻ هو، جو سيني ٻارن پنهنجي خرچي ڪڍي ٻاهر ڪئي، ۽ اسان خوشيءَ جي ڳوڙهن سان ڀڄندا، حُسنہ لاءِ نئون لباس خريد ڪري آياسين.

مونکي پنهنجي استاد نبيل سان ڏاڍي عقيدت هئي. مونکي هن جي همت ۽ مضبوط اخلاقي ڪردار ڏاڍو سٺو لڳندو هو. هو بہ مونکي پنهنجي ننڍي ڀيڻ جيان سمجهندو هو. 15 مئي 1953ع جڏهن اسرائيل جي قائم ٿيڻ جي پنجين سالگرهہ هئي، اسان ڏک ۽ ڪاوڙ جي اظهار طور هڪ جلوس ڪڍيو، جنهنجي اڳواڻي استاد نبيل ڪري رهيو هو. جلوس جا نعرا هئا، ”عرب فلسطين زنده باد، فلسطين اسانجو آ، اسان فلسطين واپس ويندا سين.“

هزارين فلسطيني پوڙها، جوان ۽ ٻار گڏ ٿي ويا، ۽ شهر جي وچ ۾ استاد نبيل جي جهنڊي هيٺان ٻيهي قسم کنيائون تہ هو فلسطين کي آزاد ڪرائيندا. استاد نبيل چئي رهيو هو، ”اسانجي وڏن کان فلسطين جي ڌرتي ڦري ويئي هئي، پر اسان جي ايندڙ پيڙهي فلسطين کي آزاد ڪرائي پوءِ سُک جو ساهہ کڻندي.“ تقرير کان پوءِ نبيل سيني کي سامهان ڏکڻ ڏانهن منهن ڪري عهد ڪرڻ ۽ فلسطين واپس ورڻ جو عزم ڪرڻ لاءِ چيو، جو انهيءَ پاسي اها ڌرتي هئي، جنهن کي آزاد ڪرائڻو هو. مونکي انقلاب جي ذائقي جي چاڻ ٿي ويئي هئي. مون پنهنجي ٻليءَ سارا کان بہ انقلاب جو سبق سکيو هو، جو هوءَ بہ مون جيان ڪاري هئي، ۽ اسان سدائين گڏ رهنديون هيوسين. مان هن لاءِ هنڌ ۽ ڪپڙا ناهيندي هيس، کيس وهنجاريندي هيس ۽ سندس وارن ۾ برش ڦيرائيندي هيس. سارا منهنجو ٻچڙو هئي. جڏهن هن ٻچا ڪيا، تڏهن مون دائيءَ جيان ڪم ڪيو. مونکي سندس ٻچا بہ ڏاڍا وڻندا هئا. جڏهن انهن ٻچن مان هڪ مري ويو تہ، مون باقائدي ان جو جنازو تيار ڪيو، دفن ڪيو، ۽ روز مان انهيءَ جي قبر تي وڃي دعا ڪندي هيس. پوءِ هڪ ڏينهن مون ڏٺو تہ هڪ چوزو، انهيءَ ٻچي جي قبر تي رکيل گلن کي کائي رهيو آهي. مون پنهنجي ننڍپڻ جي ڪاوڙ ۾ انهيءَ چوزي کي جهلي، منڊيءَ کان مروڙي ڇڏيو. هاڻي امان ضد ڪيو تہ، يا تہ ٻليءَ جا ٻچا ڪنهن کي ڏئي ڇڏجن، يا ڦِٽي ڪري ڇڏجن. مان ڏاڍي عذاب ۾ هيس. امڙ جو چيو بہ موٽائي نٿي سگهيس. نيٺ مون اهڙا گهر ڳولي لڌا، جيڪي انهن ٻچن کي پيار سان رکن. ائين اِهو جهيڙو پورو ٿيو- پر اجا معاملو ختم نہ ٿيو. منهنجي ٻليءَ کي وري پيٽ ٿي پيو. امان فيصلو ڪري ڇڏيو هو تہ، هوءَ گهر کي ويم گهر ۾ تبديل ٿيڻ نہ ڏيندي. امان مون کان لڪائي ٻليءَ کي ٻوريءَ ۾ بند ڪيو، ۽ مامي کي چيو تہ، شهر کان ٻاهر ڦٽي ڪري اچي. مونکي خبر پئي تہ ڏاڍو رُنس رڙيس، پر منهنجي ڪنهن نہ ٻڌي- ۽ ايندڙ سال تائين مون وٽ ڪابہ ٻلي نہ هئي.

1954ع جي سياري ۾ مان ڏهن سالن جي ٿي ويس. اسڪول کان موٽندي مونکي پنهنجي ٻلي سارا نظر اچي ويئي. هوءَ هڪ ڊٺل عمارت ۾ ڏاڍي شان سان ويٺي هئي. مون جيئن ئي سارا کي ڏٺو، مون کان تہ ساهہ کڻڻ ئي وسري ويو. مان هن ڏانهن ڊوڙيس، ڇڳيءَ طرح يقين نہ هيم تہ پڪ

سارا ئي آهي. پر نہ، هوءَ سارا ئي هئي. اسان وچڙيل ڏاڍي پيار سان ملياسين. سڄو گهر سارا کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. هر کنهن سارا کي هنج ۾ کڻي پيار ڪيو. چنچر ڏينهن استاد چيو تہ، ڪو مضمون اهڙي واقعي تي لکو، جيکو توهان کي زندگيءَ ۾ پيش آيو هجي. مون سارا وارو قصو لکيو، ۽ آخر ۾ لکيم تہ جيئن سارا پنهنجي گهر موٽي آئي آهي، تيئن اسان بہ هڪ ڏينهن پنهنجي وطن ورنداسين. منهنجو استاد، جيڪو پاڻ بہ فلسطيني هو، مون ۾ فلسطين کي واپس وٺڻ لاءِ معجزي جهڙي رويي بجاءِ سائنسي رويي جي تلقين ڪئي، پر اها ڳالھ اجا منهنجي شعور جو حصو بڻجي نہ سگهي هئي.

(3)

انقلاب جي پنيٺ کي سرد ڪرڻ، عرب جي ڪاري سون تي پنهنجا ڏند تيز ڪرڻ ۽ پنهنجي دفاعي معاملن کي بهتر بڻائڻ خاطر، اسرائيل جي خالق ۽ محافظ، امريڪا 1950ع جي شروع ۾ ئي، هن علائقي ۾ نيٽو سرگرميون شروع ڪري ڏنيون. ڊلز، مارچ 1953ع ۾ وچ اوڀر جو دورو ڪيو. آمريڪا پاڻ ميڪارٿزم جو شڪار هئي. ڊلز جو منصوبو اِهو هو ته، اسان کي ڪميونسٽن کان بچائڻ لاءِ، آزاد دنيا جا آزاد رهاڪو، سڄي دنيا کان چورائي سگهي. تنهن ڪري هڪ طرف نيٽو جون سرگرميون هيون، ته ٻئي طرف عرب- اسرائيل تنازعي کي ختم ڪرائڻ لاءِ اهڙيون ڪوششون، جيڪي مغربي سامراجي تسلط کي سڄي علائقي ۾ برقرار رکي سگهن.

ڊلز جي انهيءَ ڪوشش جو جواب اسان جي نسل پاران انڪار جي صورت ۾ هو. سيئي طبقا انهيءَ ڳالهه لاءِ تيار هئا ته، ڊلز منصوبي کي ناڪام بڻايو وڃي. بيروت يونيورسٽيءَ کي مرڪز ڪيو ويو. عرب يوٿ موومينٽ جي نالي سان آزاديءَ جي جدوجهد جي شروعات نوجوانن ڪئي. اِهي نوجوان، هٿياربند فوجن جي تنظيمي قطار توڙي اڳتي وڌيا، ۽ سامراجيت مرده باد جا نعرا هڻندا، ڊلز ڏانهن وڌيا. هاڻي ته هر قسم جي قوت حرڪت ۾ اچي ويئي. ڪيترائي شاگرد پڪڙيا ويا، ۽ سوين شاگرد گهوڙن جي هينان چيپاٽيا ويا. منهنجو ڀاءُ محمد مظاهري ۾ شامل هو. گهر اچڻ سان هن سڄو احوال ٻڌايو.

سڄي ملڪ ۾ ڏک ۽ ڪاوڙ جي ڪيفيت ڇانئجي ويئي. اسانجي پنهنجي سپاهين، پنهنجن نوجوانن کي چيپاٽيو هو. ڦٽ تي لوڻ جو ڪم وري بيروت يونيورسٽيءَ ۾ حسن ابواسماعيل جي قتل ڏنو. هاڻي ماڻهن کي آمريڪي اشتراڪ ۽ بغداد پيڪٽ جو مطلب سمجهه ۾ اچي ويو. هو ته اسان کي وڌيڪ سوگهو ڪرڻ لاءِ بغداد پيڪٽ جي صورت ۾ اسان مٿان ڪوريئڙي وارو جار اُڻي رهيا هئا. حسن جو قتل ته اڃا به افسوس جهڙو هو، جو هڪ ته اهو بيروت يونيورسٽيءَ جي سامهون ڪيو ويو، ٻيو ته يونيورسٽي انتظاميه فقط احتجاج رجسٽر ڪرڻ کان به انڪار ڪري ڇڏيو. هاڻي ماڻهن اڳيان مغربي جمهوري ادارن جي اصليت به واضح ٿيڻ شروع ٿي ويئي.

پنجاهه واري ڏهاڪي جو اِهو ڊرامو پنهنجي عروج تي ته، سوئيز جنگ، يعني 1956ع ۾ وڃي پهتو. برطانيه ۽ فرانس اسرائيل جي سهڪار سان مصر تي انڪري ڪاهه ڪئي جو، ناصر کي لاهي، عربن تي هڪ بظاهر امن منصوبو مڙهيو وڃي.

25 مئي 1950ع جو اُهو اعلان، جنهن ۾ ٽن وڏين طاقتن، برطانيه، فرانس ۽ آمريڪا، وچ اوڀر جي ملڪن جي سياسي ۽ علاقائي آزاديءَ جي ضمانت ڏني هئي: ۽ اهو اعلان به ڪيو هو ته، جيڪڏهن ڪنهن تي ڪائي آفت، حملو، مصيبت آئي ته ان جي مدد به ڪئي ويندي. انهيءَ اعلان جي خلاف ورزي ته به وڏيون طاقتون برطانيه ۽ فرانس سڌو سنئون ڪري رهيون هيون، جڏهن ته آمريڪا وري اسرائيل جي حوالي سان.

انهن ڳالهين سبب سمورا عرب ملڪ، آمريڪي ڪڪڙ جي ڪنين هيٺان لِڪڻ وارا چوزا نہ ٿي سگهيا، پر واضح تفرقو پوڻ لڳو. ناصر ڏانهن لاڙو رکندڙ قومي خودمختياري ۽ نيشنلزم ۽ نوري جي بغداد ڏانهن لاڙو رکندڙ انقلاب دشمن قرار ڏنا ويا.

اسان سپ ڊلز، ايڪ، ميڪميلن، بن گوريان ۽ موشي دايان جا ٿورائتا آهيون جو، سندن سازش ڪارڻ ئي اسان سياسي طور تي سجاڳ ٿياسين. هن جي بہ طرفي ۽ بہ اڪيائيءَ وارين پاليسين اسان ڪي سماجي بنياد جي ڳولا ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو- هاڻي عربن ڪي پنهنجي اندرين دشمنن ۽ دوستن ۾ فرق ڪرڻ جو هنر بہ اچي ويو هو، ۽ پنهنجي ٻاهرين دوستن ۽ دشمنن سان سلوڪ ڪرڻ بہ سکي ويا هئا.

تعليم ۽ انقلاب

”ماڻھو آزاد پيدا ٿيو آھي، پر ھر طرف اھو قيد آھي.“ (روسو)

1955ع تائين مان ، موجوده مسئلن ۽ مستقبل جي منصوبن کان گھڻي حد تائين واقف ٿي چڪي ھيس. بھار جي مند ۾ مونکي ابتدائي اسڪول سرٽيفڪيٽ مليو، ۽ ھاڻي منھنجو ارادو سيڪنڊري اسڪول وڃڻ جو ھو. مان يارھن سالن جي ھيس، ۽ اسرائيل جي عمر ست سال ھئي. اسان اسرائيل جي ستين سالگره بہ سامراجيت، يھوديت ۽ عرب رجعت پرستيءَ خلاف نعرا ھڻندي، ۽ پنھنجي جلاوطنيءَ جو ماتم ڪندي گذاري- انھن ستن سالن ۾ اسرائيل اندرئين استحڪام، افرو ايشيائي آباديءَ کي يھودين سان ملائڻ ۾ گذاريا. 1954ع ۾ موشي شيرٽ، امن جا وڏا دعوا ڪيا، پر يھودي قزاقن حڪومت جو تختو اونڌو ڪيو، ۽ بن گوريان اقتدار ۾ آيو. شيرٽ جي تختي اونڌي ٿيڻ کان اڳ، حڪومت ڊپلوميسيءَ جي تاريخ ۾ انتھائي خوفناڪ منصوبي تي عمل ڪري رھي ھئي. انھي منصوبي جو نالو ھو ”ليون افيئر“ ۽ بنيادي مقصد اِھو ھو تہ، مصر ۾ موجود آمريڪي ۽ برطانوي سفارت خانن ۾ مغربي دفاعي مفادن کي بمن سان اُڏايو وڃي، جيئن مصر جي حڪومت کي ڪمزور سمجھڻ جو اعتبار اچي. جيئن اسرائيل کي تحفظ ڏيڻ وارا جميل رھن ۽ سوڊان مان پنھنجون فوجون نہ گھرائين. اسرائيلين جو خيال ھو تہ، ھو انھيءَ منصوبي جو گند مصرين تي ھڻائيندا. پر سندن بدقسمتي ھئي جو، ھو سگ سميت جھلجي پيا. منصوبو پٽرو تي پيو، ۽ ”ليون افيئر“ اسرائيلي سياست کي ايندڙ ڏھن سالن تائين لوڏي رکيو.

اسرائيل جي توسيع پسنديءَ جي شروعات تہ 1949ع جي روڊز معاھدي تحت غير فوجي علائقن ڏانھن پنھنجا ھٿ وڌائڻ ۽ اسرائيل مان عربن جي لڳاتار نيڪاليءَ مان ظاھر ھئي. تنھن کان سواءِ جيڪي عرب اسرائيل ۾ رھجي ويا ھئا، تن کي دٻائي بہ توسيع پسنديءَ جون نيون راھون تلاش ڪيون پئي ويون. ھڪ ٻيو اھم واقعو، وڏي تعداد ۾ عربن کي نيڪالي ڏيڻ جو ھو. انھيءَ جي شروعات 15 آڪٽوبر 1952ع تي ٿي، جو ان ڏينھن ڳوٺ ڪبيا تي ڪاھ ڪئي ويئي- ۽ انھيءَ جو انت 28 فيبروري 1955ع تي ٿيو، جڏھن اسرائيلين غزا جي پٽيءَ تي حملو ڪيو. مصرين جون ناھيل سموريون حد بنديون ٽوڙيون ويون، ۽ ڏيڍ سئو کان وڌيڪ ماڻھن کي ماريو، يا زخمي ڪيو ويو. انھيءَ حملي جو اثر اميد مطابق نہ ٿيو. ناصر پنھنجون فوجون پوئتي نہ ھٽايون، پر ھن سڄي عرب دنيا کي گڏ ڪيو. 1955ع جي سرءُ جي مُند ۾ ناصر ھٿيارن حاصل ڪرڻ جو مشھور ناھ، چيڪوسلواڪيا سان ڪيو. ائين ھن اولھ جي انھيءَ حاڪماڻي انفراديت کي ٽوڙيو، تہ اولھ ئي وچ اوڀر کي ھٿيار ڏيئي سگھي ٿو، ۽ انھيءَ نموني پين عربزم تحريڪ جي شروعات ٿي.

انھن واقعن کي سمجھڻ ۾، اسڪول ويندڙ ٻارن مان ڪوئي مشڪل سان اھڙو ھوندو، جنھن کي تڪليف ٿي ھوندي. مون اھي سمورا واقعا ياد ڪري ڇڏيا ھئا. ھاڻي منھنجي گھر جي اقتصادي حالت ۽ گھر جي عام حالت بہ پھرين کان گھڻو چڱو ھئي. ھاڻي اسان وٽ ٽن ڪمرن جو اپارٽمنٽ ھو، ۽ بک بہ ھاڻي ڪو خطرو نہ رھي ھئي. سبب اِھو ھو تہ، منھنجون بہ ڀينر محنت

ڪري رهيون هيون، ۽ امان بہ دانشمنديءَ سان ڪنهن ڏنڌي ۾ ڏوڪڙ سيڙايا هئا. اسان محسوس ڪيو تہ عرب، فلسطين کي آزاد ڪرائڻ لاءِ ضرورت کان ڪجهہ وڌيڪ سرگرمي ڏيکاري رهيا آهن، پر اسان هڪ الله ڪري، نيشنلسٽ تحريڪ سان رهياسين.

26 جولاءِ 1955ع تي ناصر سوئيز واهہ کي قومي ملڪيت ۾ ونئي، عرب راڪاس جي جاڳڻ جو اعلان ڪيو. اولهہ ڏانهن اها پهرين تکي نظر هئي، جنهن کي عرب عوام جي ڀرپور حمايت حاصل ٿي. اولهہ کي انهيءَ ڳالهہ تي وڌيڪ ڌڪ لڳو، جڏهن هن اهو ڏٺو تہ عرب پائلٽ، اولهہ جي هم عصرن کان وڌيڪ سٺي نموني سوئيز واهہ جو انتظام هلائي سگهن ٿا.

دنيا اڪيون ڦاڙي اهو سڀ ڪجهہ ڏٺو. ٽئين دنيا جي ملڪن پنهنجا عيوضي قاهره موڪلي، حمايت ۽ ساٿ جو يقين ڏياريو. جڏهن آسٽريليا جو وزير اعظم، واهن کي استعمال ڪرڻ وارن جي تنظيم جي صدر جي حيثيت سان قاهره پهتو تہ، ناصر نہ فقط سڌي سنئين انڪار جي صورت ۾ جواب ڏنو، پر ڪيس واپس اماڻي ڇڏيائين. عرب دنيا ناصر جي انهيءَ قدم کي بہ عزت ۽ احترام سان ڏٺو. يورپ ۽ آمريڪا ڪاوڙ ۾ ڳاڙها ٿي ويا، پر ٽئين دنيا جو عظيم رهنما ناصر ٿي ويو هو. پوءِ مصر تي اهو حملو ڪيو ويو، جنهن کي 20 آڪٽوبر 1956ع جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. پر ناصر هاٿي بہ طاقت ۽ سوئيز واهہ کي پنهنجي هٿ وس رکيو. جڏهن تہ اسرائيل برطانيہ ۽ فرانس سان اِها سازش ڪئي هئي تہ، ناصر جو تختو اونڌو ٿيڻ کان پوءِ عربن جي قسمت وري گردش ۾ ايندي، ۽ اسان جي دنيا تي وري سامراجي سازشن جو جار حڪمراني ڪندو- سرءُ جي اها رُت منهنجي ننڍپڻ جو سڀ کان وڌيڪ ياد رکڻ وارو زمانو آهي. اسان پهريون ڀيرو فخر ۽ اعتماد جي روح کان واقف ٿياسين.

1956ع کان 1959ع تائين وارا سال، منهنجي سياسي تربيت وارا سال آهن- منهنجي وڏي ڀيڻ ذفير ۽ رهاب تہ اڳ ئي 56ع ۽ 57ع ۾ عرب نيشنلسٽ موومينٽ جون ميمبر ٿي چڪيون هيون. مون 57ع ۾ موومينٽ سان لاڳاپا قائم ڪيا. مونکي ان وقت تائين اِها ڄاڻ هئي تہ، موومينٽ جي ڪارڪن هئڻ جو مطلب اهو آهي تہ، ٿوري گهٽي تقرير ڪري سگهو، ضرورت پوي تہ مظاهري ۾ شريڪ ٿيو. پمفليٽ لکو ۽ ورهايو. اها خبر تہ مونکي پوءِ پيئي تہ، موومينٽ تہ ڳالهہ ئي ٻي آهي.

1957ع ۾ موومينٽ تيز ٿيڻ جو سبب اهو هو تہ، اهو افواهہ اُٿيو هو تہ، ترڪي شام تي ڪاهہ ڪري، شام جي ترقي پسند حڪومت جو تختو اونڌو ڪري، آمريڪا جي دخل اندازي وڌائڻ تي گهري. مان جيئن تہ اجا شروعاتي ڪلاس ۾ هيس، تنهنڪري مون ڀينرن کي معلومات ڏيڻ لاءِ چيو. هنن انڪار ڪري ڇڏيو تہ، مان اجا موومينٽ جي باقائدي ميمبر نہ ٿي هيس- البت 1958ع ۾ لبناني فوج پاران آرٽلري فائر ڪارڻ ميمبر ۽ غير ميمبر جو فرق ڪيو ويو. سَور جو گهيرو ڪيو ويو. فلسطينين ۽ عربزم جي ڪوڙن دوستن تارا ڏيکارڻ شروع ڪيا، جو ان وقت يو-اي- آر وجود ۾ اچي چڪو هو. پنهنجي ڪِرندڙ طاقت کي سنڀالڻ لاءِ عراق ۽ اردن جي دشمنن هڪ الڳ ڪنفيڊريشن اولهہ جي اشاري تي ناهي. سيني عربن ۾ ڦيٽارو وڌو ويو. ڀين عربزم، علاقائي سلامتيءَ جي مقابلي ۾، انقلاب، انقلاب جي مخالفت جي مقابلي ۾: قاهره، بغداد جي مقابلي ۾: جهڙا نعرا هنيا ويا. انهيءَ سياسي سرگرميءَ جي زماني ۾ لبناني صدر چمون، اولهاين طاقتن جي لاڏلي هئڻ جي حيثيت ۾، ٻيو دفعو صدر ٿيڻ لاءِ چونڊن جو ڍونگ ڪيو. عرب نيشنلسٽ موومينٽ

۽ ٻين طاقتن، جي ترقي پسند هيون يا رجعت پسند، سيني چمون جي آئيني تبديليءَ کي روڪڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي. اندروني وڳوڙ وڌيو، نصيب المتني، عرب سياسي ايڊيٽر جي قتل ڪان پوءِ، سول وار اجا بہ تيز ٿي ويئي.

جيتوڻيڪ مون، 1952ع ڪان 1958ع تائين مظاهرن ۾ حصو ورتو هو، پر مون حيفا ۾ پنهنجي گهر جي سامهون قتل ٿيندڙ ماڻهوءَ ڪان سواءِ، ٻيو ڪوبہ اهڙو واقعو نہ ڏٺو هو. **حلاوا** کي ان وقت مرندي ڏٺم، جڏهن سندس باغي ساٿي ڪيس ڪلهن تي کڻي ٻينا هئا. **محمد قاسم** کي ان وقت ماريو ويو، جڏهن انتظاميہ سَور تي بہ ڪرفيو لاڳو ڪرڻ گهريو، ۽ محمد قاسم ان جي مخالفت ڪئي. جڏهن تہ مان محمد قاسم کي پٽر کٽي تي ڏنا هٽڻ لاءِ. جڏهن محمد قاسم تي حملو ڪيو ويو تہ، مان رڙيون ڪندي مدد لاءِ ڊوڙيس. هن جي قاتل پيٽ کي ميڙي، ڪار ۾ رکيو ويو ۽ آپريشن ٿيٽر مان ڊاڪٽر ڳوڙها اگهندو ٻاهر نڪتو. مون کي زندگيءَ ۾ پهريون دفعو ڪنهن ڪامريڊ جي هيئن وڇڙڻ جو ڏک ٿيو. مان ڪيترن ڏينهن تائين رئندي رهيس. شهر مان انهن ٻنهي ڪامريڊن جا جنازا ڏاڍين رڙين ڪُوڪن سان ڪڍيا ويا. پر اها تہ هڪ نئين جيون جي شروعات هئي. هڪ صبح جو چميون جون فوجون، آمريڪي هٿيارن جو اشتهار بڻيون، اسان جي شهر کي فتح ڪنديون اڳتي وڌيون. سڄي سرگرمين ۾ مون کي ڪابہ اهڙي رات ياد ڪانهي، جڏهن آرام جي ننڊ ممڪن ٿي سگهي هجي.

مان 13 سالن جي مجاهده هيس. ۽ منهنجي خواهش هئي تہ، مان سني سپاهيءَ جيان ياد ڪئي وڃان.

لبنانين ۾ قوت پيل هئي. پاءُ، پاءُ جو دشمن بڻيو بيٺو هو. غير ملڪي سازشن ڪارڻ، ڏيهي ماڻهو رانديڪا ٿي پيا هئا. 16 جون 1958ع تي آمريڪي ميرينز لبنان ۾ لٿيون، ۽ ان ڪان فقط بہ ڏينهن پوءِ ماڻهن حشتمني خاندان کي اقتدار مان هٽائي، نورالسعيد ۽ عبدالله (ٻيئي برطانيہ جي خريد ڪيل ايجنٽن جيان هئا.) کي سزا ڏني. لبناني عوام ڇهين بحري ٻيڙي جي غضبناڪ پڇاٽي ڏني. آمريڪا لاءِ نوري ۽ سندس چاڙتن کي هاٽي حڪومت هٿ ڪري ڏيڻ ناممڪن ٿي پيو هو. پر اهي لبنان ۾ ئي رهيا. سول وار ۾ وڇوٽي پيدا ڪيائون. عرب سياسي مبصرن ان کي "نہ فتح نہ شڪست" جو نالو ڏنو.

1958ع جي گرمين جي مند تہ وري بہ سانتيڪي رهي، پر ڪٿي بمباري زور وٺندي هئي تہ، اسان جي ڪاڏي جي سپلائي رڪجي ويندي هئي. هڪ لڳان اهو ٿيو تہ، هڪ پاسي تہ اسان جي خوراڪ جي سپلائي بند ٿي ويئي، ۽ ان کي چڱا ڏينهن لنگهي ويا، ۽ ٻئي پاسي ٻمن جي وسڪاري ساھ ڪٽڻ نتي ڏنو. ٻڪ وڳهي ماڻهن جا حوصلا خطا ٿيڻ لڳا. اسان جي گهر ۾ ڏھ ڪلو اٽو ايندو هو. مون انهيءَ سموري اٽي جون مانيون پچائڻ جو فيصلو ڪيو. پر پوءِ مون سمورو اٽو ماني بجاءِ، زيتون جي تيل ۾ پُڄي حلوي جهڙو ڪجھ ناهي، ان جون مانيون ناهيون. اهي ورهائيندي مون کي حضرت عيسيٰ جا اُهي معجزا ياد آيا تہ، جيترو خرچ ڪندو ويندو، اها شيءِ اوتري وڌندي ويندي هئي. ورهاست مهل مون کي ڏاڍي مشڪل سان منهن ڏيڻو پيو. هر ڪنهن اهو ٿي سمجهيو مان دشمن جي ڪيمپ مان آهيان. گوليون زوڪات ڪنديون ٿي هليون، ۽ مون کي مانيون مجاهدن ۾ ورهائڻيون هيون. مون رڙ ڪري چيو، "گوليون بند ڪيو، منهنجي مٿي تي مانيءَ جو ٿالھ آهي." انهن مان هڪ

ڪامريڊ مون کي سجاڳي ورتو. هن في الحال حملو ڪرڻ کان روڪيو. مان ڊوڙندي ستو ڏانهس ويس، ڪاٿڻ لاءِ ماني ڏني مانس، ۽ ائين جنگ جو هڪ ٻيو منظر منهنجي ذهن ۾ محفوظ ٿي ويو.

هڪ ٻيو سبق ٻه مون انهيءَ جنگ مان پرايو. جڏهن ٻه ڪو لبناني سپاهي پاٽيءَ لاءِ مون وٽ ايندو هو ته، مان ڪيس چوندي هيس، ”پاڻيءَ بجاءِ مان توکي زهر ڏينديس، جو تون اسان جي ماڻهن کي قتل ٿو ڪرين.“ هو کلي چوندو هو، ”اسان کي حڪم مليو آ ته گولي هلايو سو اسان گولي هلايون ٿا. پر اسان ڪنهن کي نشانو نٿا بڻايون. اسان ته توهان جي ماڻهن کي پنهنجي حد اندر رهڻ لاءِ گولي ٿا هلايون. پنهنجي ساٿين کي چئو ته اڳتي وڌڻ ڇڏي ڏين، نه ته اسان هنن کي پورو ڪرڻ لاءِ مجبور هونداسين.“

مون اها ڳالهه ٻڌي، ٺُڪ اچليندي چيو هو، ”اها سڀ بڪواس آهي. ڪيس پاڻيءَ جو هڪ ڍڪ ٻه ڏيڻ نه گهرجي.“ پر امان سندس ڳالهه کي سچ سمجهي ڪيس پاڻي ڏنو. مون امان کي چيو، ”امان، اسان کي گهرجي ته هن کي جنگي قيدي بڻايون.“ هن اهو ٻڌي بندوق جو رخ مون ڏانهن ڪندي چيو، ”جيڪڏهن همت اٿئي ته منهنجي پاسي واري شهر تي حملو ڪري ڏيکار!“ امان هن کي سمجهائيندي چيو ته، هو ائين گوليون نه هلائين. هن ٻه امان کي اهوئي چيو ته، لبنان سندس ڌرتي آهي، هو انهيءَ کي هيئن تباھ ٿيندي نٿو ڏسي سگهي.

1958ع جي جنگ ۾ خدمتن جي بدلي مون اهو ثابت ڪري ڏيکاريو هو ته، هاڻي مان عرب نيشنلسٽ موومينٽ ۾ ڪارڪن جي حيثيت سان شامل ٿي سگهان ٿي. امان کي ڏاڍو اعتراض هو ته، ڇوڪريون سياست ۾ حصو وٺن. سندس خيال هو ته، جيئن ته گهرو ويڙهه ختم ٿي چڪي آهي، تنهن ڪري هاڻي سياست فقط مَردن جو ڪم هئڻ گهرجي. يعني، سندس خيال ۾ محمد مرد هو ته، سياست ڪيس سونهين ٿِي. امان جو خيال هو ته اسان مان جيڪڏهن ڪنهن سماجي قيد ٽوڙيا ته قيامت اچي ويندي، جو هوءَ سياست ۾ آيل ڇوڪرين جا، پاڙي وارين کان اسڪينڊل ٻڌي نه سگهندي. منهنجي ڀينرن امان کي يقين ڏياريو ته، هو بالغ آهن، ۽ پنهنجو بچاءُ ڪري ڄاڻن ٿيون. تنهن کان سواءِ، هنن اهو ٻه چيو ته، انهيءَ نصب العين سان لاڳاپيل ماڻهو، ڇوڪرين ۽ خاص ڪري ڪامريڊ ڇوڪرين کي ڪجهه نه چوندا آهن، پر سندن خاص خيال رکندا آهن.

آخر بابا ۽ محمد جي وڪالت اسانجي ڪم آئي، ۽ منهنجي ڀينرن جو سياسي ڪم جاري رهيو. فلسطيني مهاجرن ۾ ٻه پنجاھ سيڪڙو عورتون هيون. اسرائيل پنهنجي سمورين عورتن جي جنگي بنيادن تي فوجي تربيت ڪئي هئي. تنهنڪري ضروري هو ته فلسطيني عورتون ٻه جنگي تربيت کان واقفيت رکن. امان جي لڳاتار ڪاوڙ کي ڏسي، نيٺ بابي هڪ ڏينهن پڇيو، ”تون فلسطين کي آزاد ڏسڻ گهرين ٿي؟“ ”ها ها- چونه.“ امان هڪدم جواب ڏنو، هاڻي محمد جو وارو هو، ”ته پوءِ تون پنهنجي ڌيئرن جي سياست ۾ حصو وٺڻ تي اعتراض ڪري ئي نٿي سگهين.“ امان چيو، ”مان ذفيه ۽ راهاب جي حصي وٺڻ تي اعتراض نٿي ڪيان، پر هي فتنو، (مون ڏانهن اشارو ڪندي) هن ذرڙيءَ کي ته گهر ۾ رهڻ کپي.“

مان انهيءَ سوديبازيءَ ۾ قربانيءَ جو ٻڪر ٿيس، نيٺ اها زنجير ٽُٽي، ۽ ڇوڪريون سياست ۾ حصو وٺڻ لڳيون. جيئن ته منهنجون ڀينر سياست ۾ حصو وٺي رهيون هيون، تنهنڪري دير-سوير منهنجي سياست ۾ حصي وٺڻ جي ڳالهه ناممڪن نه هئي.

1959ع ۾ جڏهن مان عرب نيشنلسٽ مومينٽ جي باقائدي ميمبر ٿيس، تڏهن امان منهنجي گڏجاڻين ۾ وڃڻ تي اعتراض ڪيو. مان امان کي ناراض به نٿي ڪرڻ گهريو. مون چيو ته، مان ته فقط مومينٽ جي سهڪاريءَ جي حيثيت سان ويندي آهيان، ميمبر ته مان آهيان ئي نه. پر امان کي اعتبار نه آيو.

هڪ رات نهايت اهم گڏجاڻي هئي. مونکي ضرور وڃڻو هو. پر امان کي يقين ڏيارڻ لاءِ ته، مان ڪيڏانهن نٿي وڃان: تڏ ڪيم، رات وارو پائجامو پاتم ۽ سمهي پيس. اڌ رات جو، ٻارهن ۾ ڪجهه منٽ هئا جو مون چيو، ”امان مونکي ننڊ نٿي اچي، مان پاڙي ۾ سهيليءَ ڏانهن ٿي وڃان.“ امان مونکي اجازت ڏيئي ڇڏي، ۽ مان وڌيون وڌيون وکون کڻندي سوليڊرٽي ڪلب وڃي پهتس.

سڀ ماڻهو مون کي پائجامي ۾ ڏسي حيران ٿيا، ۽ انهيءَ کي منهنجي بي حيائي تي سمجيائون، ۽ مونکي اخلاقي حدون اورانگهڻ تي گهٽ وڌ ڳالهايائون. ڪجهه رجعت پسندن ته منهنجي پائجامي کي جنس جي دعوت به چيو. گڏجاڻيءَ ۾ مان ڪاوڙ ۾ ويني رهيس، جو منهنجي گهرو مجبورين کي نه سمجهندي: ماڻهن پنهنجي مردانگي ظاهر ڪرڻ لاءِ هر ڪميني حرڪت ڪئي. مون سوچيو، اجا پاڻ ذهني طور تي آزاد ناهيون. اسان فلسطين ۽ عرب ڌرتيءَ کي ڪيئن آزاد ڪرائي سگهنداسين!

امان کي منهنجي انهيءَ چوريءَ جي خبر نه پئي. پر هن جلد ئي مونکي سياسي سرگرمين ۾ حصو وٺڻ جي اجازت ڏيئي ڇڏي. مان اٽڪل ڏهه سال عرب مومينٽ ۾ ٻهرو وٺڻ کان پوءِ، عورتن لاءِ ڪم ڪرڻ ۽ اڳتي وڌڻ جو ماحول پيدا ڪري سگهيس.

سيڪنڊري اسڪول جي تعليم لاءِ مون ڇوڪرين جي سائره اسڪول ۾ داخلا ورتي. مونکي نئين نئين آزاديءَ جي مستي به هئي، پر گڏوگڏ اها مصيبت به هئي ته، گهٽ ۾ گهٽ به سال رهي امتحان ڏيو، تڏهن وڃي سرٽيفڪيٽ ملندو. انهيءَ جو مطلب اهو هو ته، مونکي ٻن سالن تائين سياسي سرگرمين کان پاسو ڪرڻو پوندو. پر تعليم کي سياسي ساڃاهه لاءِ ضروري سمجهي، مون پاڻ سان عقلي ناهه ڪيو.

1960ع جي سرءُ جي رُت گڏيل قومن لاءِ بين الاقوامي گڏجاڻيءَ جو سال هو. انهيءَ سال وڏين طاقتن جي پاڻ ۾ ڇڪتاڻ گهٽ هئي. صدر ناصر گڏيل قومن جي اداري ڏانهن ويو. هاڻي هو 1956ع جي پيٽ ۾ نرم تي لڳو. انقلاب مٿان ڊپلوميسي حاوي پئجي ويئي هئي. ٽئين دنيا جو اوڀر هاڻي ٿڌو ٿي ويو هو. فقط الجزائر ۾ انقلاب جي فسادن جو ماحول هو. مونکي ان نئين سياسي ۽ سماجي ماحول سان نهٺو هو، ۽ ڪنهن انقلابي مسيحا جو انتظار ڪرڻو هو. پر نومبر 1967ع تائين پاپولر فرنٽ نه ٺهيو هو.

سائره اسڪول ۾ ڪم گهٽ ۽ سوچڻ لاءِ گهڻو وقت هو. ان وقت مان به فلسطيني سياست ۾ بلڪل ٻڏل نه هيس. اسڪول جو سڄو ماحول سياست جو مدفن هو. مونکي 12 ٻين ڇوڪرين سان گڏ هاسٽل ۾ جاءِ ملي هئي. انهن ۾ فقط چند فلسطيني هيون، جن سان ڳالهه ٻولهه ٿي سگهندي هئي. پر انهن سيني لاءِ فلسطين فقط بس هڪ وسريل ياد هئي. جنهن سان هنن کي ڪابه دلچسپي نه هئي. هنن کي ته فقط تعليم حاصل ڪرڻي هئي، جيئن پوءِ ڪين سنو مڙس ملي سگهي. مون انهن ڇوڪرين سان وڌ ۾ وڌ گهاٽي ٿيڻ ۽ گڏ رهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪوبه نتيجو نه نڪتو. مون کي

لڳندو هو تہ، مان ٻارهن چوڪرين سان گڏ رهندي بہ اڪيلي آهيان. هتي هڪ ٻي بہ مون جيان اڪيلي چوڪري رهندي هئي. مس ميڪ نائٽ، آمريڪي ڪاري چوڪري هئي، جيڪا آمريڪا کان هتي پڙهائڻ آئي هئي. مان سندس هتي اچڻ تي، ان وقت تائين اچرج ۾ رهيس، جيسين مونکي ان جو ڪارڻ معلوم نہ ٿيو. لبنان ۾ هن سان انسانن جهڙو سلوڪ ٿيندو هو، ۽ عرب دنيا ۾ جيڪو رتبو استادن کي حاصل آهي، اهو کيس بہ حاصل هو. جڏهن تہ آمريڪا ۾ کيس گهٽ درجي جو شهري سمجهيو ويندو هو.

مس ميڪ نائٽ ۽ مان، لاشعوري طور تي دوست ٿي ويونسين. بہ ڪاريون عورتون، مان ۽ مس نائٽ، هڪ ٻئي جي آرام جو خيال رکڻ لڳيوسين. مس نائٽ هئي بہ ڏاڍي پياري عورت. سدائين مرڪندڙ، سني سياهہ واري. مون لاءِ تہ وڏي پيٽ واري پناهہ ۽ نمونو هئي. هوءَ حيران ٿي ويئي؛ جڏهن مون يهودين لاءِ سخت نفرت جو اظهار ڪيو. هن مونکي چيو تہ، هيئن بنا سوچڻ سمجهڻ جي اعلان ڪرڻ نہ گهرجي. هن چيو تہ، يهودي صيهونيت زده نہ هوندا آهن، پر اينٽي زايونسٽ بہ هوندا آهن. اهو نُڪتو مون پنهنجي ذهن ۾ محفوظ ڪري ڇڏيو.

بالفور اعلان ۽ اسرائيل جي سالگره جو ڏينهن ويجهو اچي رهيو هو. مون اسڪول ۾ عام هڙتال جي رٿ پيش ڪئي. بلڪل ائين، جيئن مان سَور ۾ ڪندي هيس. مس نائٽ انهيءَ خيال کي پسند ڪيو، پر هوءَ عام هڙتال جي خلاف هئي، ۽ انهيءَ جي بہ تہ، انهيءَ ڏينهن اسڪول ۾ عام موڪل ڪئي وڃي، جلوس ڪڍيا وڃن، ۽ پوليس اسٽيشنون تباهہ ڪيون وڃن. دراصل هوءَ ماٽر ڪنگ اسڪول جي ٽڏي ماحول جي گريجوئيٽ هئي. هن دشمن کي ساڃاهہ اچڻ لاءِ دعا گهري. پر مان تہ انقلاب جي هنج ۾ پلجي وڏي ٿي هيس.

اسان اختلافن جي هوندي بہ دوست رهيوسين، جو اسان ٻيئي بنيادي حقن کان محروم هيوسين. مس نائٽ عرب لبناني پرنسپل کي هڪ پرسڪون عرب ريلي، ۽ فلسطين جي حق ۾ خاموش جلوس ڪڍڻ جي اجازت ڏيڻ لاءِ مجبور ڪيو. پر ريلي 15 مئي 1961ع تائين ملتوي ڪئي ويئي. هي اهو موقعو هو، جڏهن مون فلسطين جي مسئلي تي پهرين عوامي تقرير ڪئي.

(2)

مون فلسطين، صيهونيت جي تاريخ ۽ مستقبل جي اميدن جي باري ۾ تقرير ڪئي:
”صيهونيت سياسي ڍانچو ويهين صديءَ ۾ اختيار ڪيو. انهيءَ جا بنيادي مذهبي نظريا اهي آهن ته، ڪجهه پوڙهن يهودين بيت المقدس جي زيارت لاءِ سفر ڪيو، ۽ هو اتي ئي وفات ڪري ويا.“
”صيهونيت جو لفظ 1886ع ۾ هڪ يهودي، ابن اچڪر جي ذهن جي پيداوار آهي. هو ڪڏهن به فلسطين نه آيو هو. پوءِ وري هرزل پنهنجي پمفليٽ ۾ صيهونيت جي سياسي وضاحت ڪئي هئي. اهو به يهودي هو، ۽ سندس تعلق آسٽريليا سان هو- پر 1880ع کان اڳ، هو پنهنجي يهودي هئڻ بابت خاص سنجيده نه هو. سياسي مبصر جي ناطي، ڊرينس مقدمي دوران هو صيهوني ٿي ويو. ڪيس اِها ڪاوڙ هئي ته، فرانس هڪ سڌريل ملڪ هئڻ جي باوجود، هڪ يهوديءَ کي اهڙي ڏوهه جي سزا ڏيڻ تي سندرو ٻڌي بينو هو، جيڪو هن ڪيو ئي نه هو. انهيءَ موقعي تي هرزل کي احساس ٿيو ته، فقط يهودي رياست ۾ ئي يهودي ماڻهو نارمل زندگي گهاري سگهي ٿو. هن پنهنجو سمورو سرمايو ۽ سمورا وسيلا يورپي جيوريءَ کي متحرڪ ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيا، ۽ بيسل ۾ 1897ع ۾ پهرين صيهوني ڪانفرنس ڪونايائين. سندس سڄي منصوبي کي تسليم ڪيو ويو. عالمي صيهوني تنظيم قائم ڪئي ويئي، ۽ هرزل کي ان جو چيئرمين مجيو ويو. هرزل پنهنجي سپنن کي ساپيان ڪرڻ لاءِ قيصر جي مدد حاصل ڪرڻ گهري. هو استنبول پهتو ۽ سبلائم پورٽي کان مدد گهريائين، ۽ ڪيس چيائين ته يهودي سرمايو، علم ۽ هنر برلن ۽ استنبول جي قدمن ۾ رکيو ويندو، جيڪڏهن پورٽي يهودين کي ڏکڻ عرب، شام ۽ فلسطين ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت ڏني. پر پورٽي عربن جي ڏک ۽ ڪاوڙ کان ڊڄي، اها اجازت ڏيڻ کان نابري واري.
هاڻي هرزل کي ڪنهن ٻئي پاسي نظر ڦيرائڻي پيئي. ڪيس برطانيه ۾ اها قوت ملي، جنهن مصر، سوڊان ۽ خليج عرب کي سامراجي زنجيرن ۾ سوگهو ڪري رکيو هو. هن برطانيه آڏو پنهنجو مطالبو ورجايو، ۽ منطق اها پيش ڪئي ته، يهودي رياست عرب انقلاب کي روڪڻ ۾ سڀ کان اهم ڪردار ادا ڪندي. خاص طور تي سوئيز واهه ۽ ڏور اوير جا واپاري لاڳاپا محفوظ ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندي.
شروع کان ئي اسرائيل جي وجود جو مقصد عربن کي متحد ٿيڻ کان روڪڻ هو. برطانيه کي عالمي يهودي اميرن جي اها رٿ وڻي، ۽ هن ارجنٽائن ۽ يوگنڊا ۽ علائقن کي يهودي آباديءَ لاءِ چونڊيو. جيتوڻيڪ هرزل کي يهودي آبادي فلسطين ۾ قائم ڪرڻ مناسب ٿي لڳو، پر هن في الحال يوگنڊا جي تجويز کي ئي قبول ڪيو، ۽ اها ڳالهه عالمي صيهوني تنظيم آڏو پيش ڪيائين. اِهو 1930ع جو واقعو آهي. ان کان ڪجهه وقت پوءِ ئي هرزل مري ويو، ۽ يوگنڊا پراجيڪٽ به ڄڻ ساڻس گڏ ئي دفن ٿي ويو.
”برطانيه مصر ۾ بحرِ روم جي ڪناري تي، اُهو علائقو، جيڪو فلسطين جي ويجهو هو، ۽ العرش جي نالي سان سڃاتو ويندو هو، يهودين کي پيش ڪيو، پر هنن اها رٿ رد ڪري ڇڏي. (1971ع جي سرءُ جي مند ۾ اسرائيلين نه فقط سڄي فلسطين تي قبضو ڪيو، پر العرش، سينا ۽ شامل ۾ شامل گولان جي ٽڪرين تي به قبضو ڪري ورتو.) 1917ع ۾ يهودين برطانيه کان زوريءَ اعلان باالفور تيار ڪرائي ورتو. جيتوڻيڪ يهودي انهيءَ علائقي جون ڏهون حصو هئا، پر اعلان

تيار ڪرڻ وارن کي اِهو اختيار هو تہ هو اقليت کي اڪثريت ۾ بدلائي ڇڏين. برطانوي طاقتور هئا، ۽ اهڙن طاقتور ماڻهن کي پسند ڪندا هئا، جيڪي سرمايو بہ ڏيئي سگهن. صيهوني پنهنجي مقصد لاءِ ڪيترو بہ معاوضو ۽ ڪوبہ معاهدو ڪرڻ لاءِ تيار هئا، ۽ 1948ع ۾ فلسطينين جي لاشن مٿان اسرائيل کي قائم ڪيو ويو.

وڏين طاقتن جي سهڪار سان هو پنهنجا مقصد حاصل ڪرڻ ۾ سوڀارا ٿيا، جو برطانيہ ۽ فرانس اپرندي عرب ۾ ست رياستون قائم ڪرائي ڏنيون هيون، ۽ عربن تي اولھ جي تهذيب جا ٽرسٽ مڙهيا ويا هئا. وري سندن چاڙتن عرب نيشنلسٽ موومينٽ کي دٻايو ۽ انقلابي عمل کي ناس ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جيڪو اڳتي هلي 1916ع ۾ عظيم عرب انقلاب صورت ۾ پڌرو ٿيو. 1936ع جي عام هڙتال هڪ اهڙو شاندار مثال هئي، جنهن ۾ مزدورن ۽ هارين گڏجي انقلاب جو جهنڊو کنيو، ۽ مٿين درجي جي ماڻهن کي، عام ماڻهن سان گڏجي ڪم ڪرڻ تي مجبور ڪيو. امير طبقي عام ماڻهوءَ سان سهڪار ضرور ڪيو، پر ذاتي مفاد خاطر عام ماڻهوءَ جي قربانين کي بہ موت جي منهن ۾ ڏيڻ کان بہ نہ ڪيٻايو.

”اسانجي زميندارن جا ذهن کُند ۽ اسانجي سماجي ڍانچي جي تباهيءَ جا رستا، سامراجي چاڙتن جي قائم ڪيل حڪومتن ذريعي اچا بہ وڌيا. انهيءَ وچ ۾ صيهونين پنهنجي لاءِ هڪ ڌار نسل پرست معاشرو قائم ڪيو، جنهن ۾ يورپي صيهوني، پولش ۽ روسين حڪومت ۾ مڪمل عمل دخل رکيو. افرو ايشيائي يهودي هتي بہ ننڍ وڏائيءَ جو شڪار هو، ۽ يورپين جي مقابلي ۾ حڪارت جي نظر سان ڏٺو ويندو هو. عرب، جيڪي فلسطين جا اصل رهاڪو هئا، تن کي فوجي انتظام هيٺ رکيو ويو، ۽ سَستي مزدوري حاصل ڪرڻ وارن ۾ انهن جو نالو عرب يهودين سان گڏ ايندو هو.“

مون پنهنجي تقرير آزاد فلسطين جي قائم ٿيڻ جي زور تي ختم ڪئي. مون وڌيڪ چيو تہ، ”هيءَ حالت نہ گهڻو وقت هلي سگهندي، نہ هلڻ گهرجي.“ اسان انهيءَ کي عرب اتحاد ۽ فلسطين جي آزاديءَ سان ختم ڪري سگهون ٿا. اسان جا مقصد حاصل تي سگهن ٿا، جيڪڏهن يو- اي- آر کي وڌيڪ وسعت ڏني وڃي، ۽ سموريون عرب رياستون، هڪ قومي رياست ۾ گڏجي وڃن. اسان کي جدوجهد ڪرڻي آهي، هڪ عرب قوم، اتحاد، آزادي ۽ سوشلزم لاءِ. اڳ ۾ اسان کي دشمن نمبر هڪ، يعني آمريڪا کي شڪست ڏيڻي آهي، جو انهيءَ جهاز ڪيرائيندڙ ميزائيل اسرائيل کي ڏنا آهن- اسان کي پنهنجي تيل جي ذخيرن کي قابو رکڻو آهي. اسانکي فلسطين کي آزاد ڪرائڻ لاءِ، پنهنجي فلسطيني ڀائرن جي نقشِ قدم تي هلڻو آهي. **”عرب ۽ انقلابي دوستو! فلسطين زندھ باد.“**

(3)

منهنجي تقرير ٻڌي، شاگردن ۾ ڏاڍو جوش پيدا ٿيو. هنن ڏاڍيون تاڙيون وڄايون، ۽ منهنجي فلسطين جي تاريخ بابت ڄاڻ کان بہ متاثر ٿيا، ۽ عرب اتحاد لاءِ يقين تہ سندن دل ۾ پيهي ويو.(ان وقت نہ منهنجي ذهن ۾ اهو خيال هو، ۽ نہ شاگردن جي ذهن ۾ تہ يو- اي- آر-28 سيپٽمبر 1961ع تي ختم ٿي ويندو.)جڏهن شام، عرب اتحاد کان مايوس ٿي، پنهنجا علائقا ڌار ڪري ڇڏيا تہ فلسطين کي آزاديءَ جو ٻيڙو پار اڪارڻ لاءِ وري نوان ونجهہ ڳولڻا پيا. يو- اي- آر- جو خاتمو اسانجي اميدن جي وقتي زوال جو زمانو هو. پر ان سان گڏ ئي فلسطيني انقلاب جي آسري ڪَر ڪنيا. هر هنڌ فلسطيني تنظيمون قائم ٿيڻ لڳيون. ايرندي عرب ۾ اها نئين روشني هئي، جڏهن تہ اولهائين عرب ۾ الجزائر جي هٿياربند جدوجهد، ڪاميابيءَ ۽ آزاديءَ جو پيغام ڏيئي رهي هئي.

انهيءَ سال بهار جي مند ۾، مون اسڪول مان امتحان پاس ڪيو، ۽ گرميون گهارڻ لاءِ سَور واپس هلي آيس، اهو بہ سوچيو هوم تہ، سرءُ جي مُند ۾ آمريڪن يونيورسٽي بيروت ۾ داخلا وٺنديس، جيڪڏهن انٽرنس ۾ پاس ٿي ويس. انهيءَ سال عرب جي قوميت ۽ قسمت جي فيصلن جو مرڪز سَور هو. تحريڪ جيتوڻيڪ گهڻو تيز نہ هئي، پر ناصر جي راڪيٽ ۽ فليٽ ناهڻ جي منصوبن سان حوصلو وڌيو ٿي. 23 جولاءِ 1962ع تي ناصر انقلاب جي ڏهين سالگرهہ ملهائي، انهيءَ موقعي تي مصر جي ناهيل راڪيٽن، جهازن ۽ ٽينڪن جو نماءُ بہ ڪيو ويو. هن دنيا جي سامهون اعلان ڪيو تہ مصري راڪيٽ بيروت جي ڏکڻ ۾ پهچندا. ناصر ۽ عامر پريڊ جي سلامي ائين ورتي، جيئن اسٽالن، چرچل ۽ روزويلٽ، سڀ گڏجي ناصر ۾ گڏجي ويا هجن. اسان جا حوصلا وڌيا تہ، هاڻي پلا اسرائيل عربن جي مُٺ کان ڪيئن بچي سگهندو. اسان کي لڳو تہ، انتقام جو وقت اچي ويو آهي. اسان کي ترڪيءَ کان بہ پهرين مهاڀاري لڙائي جي عام قتل جو بدلو وٺڻ جو خيال بہ اڀارڻ لڳو.

1962ع ۾ مون کي وري عرب فلسطيني عورت هئڻ جي مسئلي کي منهن ڏيڻو پيو، اولهہ ۾ منهنجون ڀينر ٻن قسمن جي استحصال جي ڳالهہ ٿيون ڪن. طبقاتي ۽ جنسي. پر مون کي ٽئن قسمن جي استحصال سان منهن ڏيڻو هو. قومي، سماجي، طبقاتي ۽ جنسي. منهنجي خاندان ۾ زباني مساوات تہ هئي، پر جيئن سيني ترقي پسند خاندانن ۾ ٿيندو آهي، عملي طور تي اهڙي ڪابہ ڳالهہ نہ هئي. جيتوڻيڪ مون اسڪول مان امتحان سنين مارڪن سان پاس ڪيو، ۽ منهنجو پياءُ خالد ناپاس ٿيو، پر پوءِ اسان جي خاندان خالد کي يونيورسٽيءَ موڪلڻ تي چاهيو، ۽ مون لاءِ فقط هڪ لفظ ”انڪار“ هو، جومان عورت هيس. نيٺ پنهنجي ڀاءُ محمد جي ڪري مون کي 1962-63ع آمريڪن يونيورسٽي بيروت ۾ داخلا ملي، جو محمد ان وقت ڪويت ۾ انجنيئر جي حيثيت ۾ ڪم ڪري رهيو هو. يونيورسٽي امتحان ۾ منهنجون87 سيڪڙو مارڪون آيون، ۽ هاڻي مون کي اسڪالرشپ ملي ٿي سگهي. پر هتي بہ ۾ اڪيائي ٿي، ۽ مون کي اسڪالرشپ نہ ملي. پر مان امتحان پاس ڪرڻ، ۽ داخلا جي موڪل ملڻ تي ئي خوش هيس. نہ تہ عام عورتن جيان ٻار ڄڻي رهي هجان ها، شاديءَ جي جنڊ ” پيسجي رهي هجان ها، يا ڪنهن آفيس ۾ فائيلن جو بک تي چڪي هجان ها.

1962ع ۾ مان جڏهن بيروت پهتس تہ مون وٽ ڪل ميڙي چوندي 50 لبناني پونڊ هئا. مون چيو تہ مان قسطن واري خاني ۾ پنهنجو نالو لکرايان- پر نہ پرنسپال راضي ٿيو نہ رجسٽرار. مون ڏاڍي ميڙ منٿ ڪئي تہ، مون کي رجسٽر تہ ڪيو، متان ڪو بيو منهنجي جاءِ وٺي وڃي. مون اهو وعدو بہ ڪيو تہ، ايندڙ مالي سال کان اڳ مان سموري بقايا جمع ڪرائي ڇڏيندس، پر هو راضي نہ ٿيا. منهنجي ميڙ منٿ ٻڌي، آفيس جي هڪ ڇوڪريءَ چيو، ”تون اهي پيسا ڪيئن پورا ڪندينءَ؟“

مون تڪڙ ۾ چيو. ”منهنجو ڀاءُ ڪويت ۾ انجنيئر آهي. مان سندس چوڻ تي داخلا وٺي رهي آهيان، اِهوئي في بہ ڀريندو.“

”وڃ، پنهنجي ڀاءُ کي تار ڪر.“ انهيءَ ڇوڪريءَ مونکي صلاح ڏني. مان تڪڙي تڪڙي شهر پهتيس. محمد کي تار ڪيم، جنهن تي ٻارهن پونڊ لڳا. هاڻي مون وٽ فقط 38 پونڊ هئا. مونکي لڳو، اها رقم بہ جلد ختم ٿي ويندي، ۽ نہ مان داخلا وٺي سگهنديس، ۽ نہ باقي ڪجهہ بچندم. مون سڄو ڏينهن انتظار ڪيو. هر پل اِهوئي آسرو هو تہ، ايندڙ گهڙيءَ رقم مون وٽ هوندي. ڪڏهن ڪڏهن سڪون جي مرڪ منهنجي منهن تي تري ٿي آئي. منهنجي ڀاءُ هڪ سچي عرب جيان پنهنجو وعدو پاڙيو..... مان واپس يونيورسٽيءَ ويس، ۽ رجسٽرار کي ڏاڍي فخر سان وڃي في ڏنم. منهنجي رجسٽريشن ٿي ويئي. منهنجي داخلا چئن ڪورسن لاءِ ٿي. ڪيمسٽري، عربي ادب، انگريزي ۽ حساب. منهنجي چئن استادن مان فقط هڪ عرب نسل جو هو. باقي ٽي استاد پنهنجي خيال ۾ بہ آمريڪن هئا تہ رويي ۽ ورتاءَ ۾ بہ. هو پراونشل اسڪول ۾ پڙهيا هئا، جتان جا سند يافتہ سي- آئي- اي جا ايجنٽ يا وزير ئي ٿيندا آهن، مون کي خبر ڪانهي تہ انهن مان ڪهڙي صورت بدتر آهي.

آمريڪن يونيوسٽيءَ ۾ منهنجي تعليم وچٽري ٿي رهي هئي. پر منهنجي اصل تعليم عرب ڪلچرل ڪلب بيروت ۽ عرب نيشنلسٽ موومينٽ جي درجن ۾ ٿي رهي هئي. اي- سي- سي ۾ منهنجي واقفيت عرب دانشورن سان ٿي. مثال طور يوسف موغيزل، جيڪو ڪلب جو صدر هو. محسن ابراهيم، جيڪو ”الحريت“ جو ايڊيٽر هو. ”الحريت“ عرب نيشنلسٽ موومينٽ جي سرڪاري اخبار هئي. مان جن بہ اديبن ۽ شاگردن سان مليس، سي سڀئي ڪابي ڌر سان لاڳاپيل عربن ۽ پاپولر فرنٽ لاءِ ڪردار ادا ڪري رهيا هئا.

آمريڪن يونيورسٽي هڪ لحاظ کان مون لاءِ دانشمنديءَ جو قبرستان هئي. اها يونيورسٽي در اصل وچ اوپر جي امير ٻارن لاءِ سوشل ڪلب يا اٽڪي ويهڻي سيڪارڻ جو ادارو هئي. شاگرد يونين تي پابندي هئي، ۽ يونيورسٽيءَ جا معاملا ڪنهن آمريڪن ڪارپوريشن جيان طئي ٿي رهيا هئا. جن شاگردن جي في پوري ڏنل نہ هوندي هئي، تن کي ڪلاس ۾ اچڻ کان روڪيو ويندو هو. يونيوسٽي ڪيمپس ۾ جن شين جي اجازت هئي، سي ڊانس پارٽيون ۽ ڊراما هئا. ڪابہ واضح سياسي ڪلب ناهڻ جي اجازت نہ هئي. يونيورسٽيءَ ۾ ڪنهن بہ قسم جي مظاهري، سياسي جلوس يا تقرير ڪندڙ مهمان کي اچڻ جي اجازت نہ هئي.

مان جيوٽ هال هاسٽل ۾ آمريڪن ڇوڪريءَ سان گڏ رهندي هيس. سندس نالو جوڊي سننگر هو. مان سندس سوشل زندگي ڏسي حيران ٿيندي هيس. هڪ هفتي ۾ هن جا ٽن مختلف ڏينهن تي عشق هلندا هئا. هر عشق ۾ هوءَ جسم ۽ جان جي مڪمل شدت سان شامل ٿيندي هئي. ٻين ڇوڪرين جي سامهون هوءَ پنهنجي محبوب سان چمي چٽ ڪندي ڪابہ هٻڪ محسوس نہ ڪندي

هئي. مان جڏهن جوڊيءَ کان پڇندي هيس، ”تون اهو سڀ ڪجهه ڪيئن ٿي ڪرين؟“ تڏهن هوءَ کِلي جواب ڏيندي هئي، ”دل نه ڏيو، مزا ڪيو، سڀ جائز آهي.“ ۽ مان به کِلي ڏيندي هيس.

جوڊي ۽ مان، هاسٽل جي ساٿيءَ کان وڌيڪ دانشورانه ساٿي هئاسين. هوءَ مونکي آمريڪن حڪومت سماج ۽ اخلاقي قدرن بابت ليڪچر ڏيندي هئي، ۽ مان کيس عربن بابت. هوءَ آزاد خيال هئي، ۽ ڪينيڊيءَ جي پرستارن منجهان هئي، ۽ مان ناصر جي پرستار هيس . آڪٽوبر 1962ع ۾ اسان جي دوستي امتحان ۾ پيئي. ڪينيڊيءَ ڪيوبا تي حملو ڪرڻ جو اعلان ڪيو، جيڪڏهن سوويت ميزائيل هڪدم ڪيوبا مان نه هٽايا ويا. 2 آڪٽوبر تي يو- اي - آر- سرڪاري طور تي پنهنجون فوجون يمن موڪليون هيون. جوڊي ۽ منهنجو انهن معاملن تي زبردست بحث ٿيندو هو. اسان ٻيئي هڪ ٻئي کي سمجهائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪنديون هيوسين. جوڊي چوندي هئي، ”اهو آمريڪا جو حق آهي ته هو روس کي چوي ته هو ڪيوبا مان پنهنجا ميزائيل ڪڍي وٺي، جو انهيءَ نموني آمريڪا به خطري جي نشان ۾ اچي ٿو وڃي.“ ۽ منهنجو خيال اهو هو ته يمن ڏانهن يو- اي- آر- جي دستن کي روڪڻ لاءِ ناصر جو قدم انقلاب کي تحفظ ڏيڻ جي برابر آهي. جوڊيءَ جو خيال هو ته، ناصر هڪ لالچي سياستدان هو، جيڪو خليج جو تيل پنهنجي ذاتي مفادن ۽ عروج لاءِ ٺو خرچ ڪرڻ گهري. مان چوندي هيس ته، تيل تي اسان جو حق آهي، تنهن ڪري اسان جيئن چاهينداسين، تيئن اهو عربن جي مفاد ۾ استعمال ڪنداسين. هوءَ ناصر جي ڪاروائن کي روسي چالبازين جو حصو سمجهندي هئي، جو سندس خيال ۾ روس، ناصر ذريعي عربن تي قبضو ڪرڻ ٿي گهريو. مون جوڊيءَ کي چيو ته، اسان سامراجيت سان انهيءَ ڪري ٿا وڙهون ته، اسان چانديءَ جي ٿالهيءَ ۾ پنهنجو علائقو ٻي وڏي طاقت کي پيش ڪنداسين. جوڊي پنهنجي آزاد خيالي ۽ لبرل نظرين جي باوجود سامراجي ذهن واري عورت هئي، ۽ مان هڪ جلاوطن عرب عورت هيس، جيڪا آمريڪي ڪالوني بيروت ۾ زندگي گهاري رهي هئي. هوءَ هر شيءِ هارائي سگهي ٿي، ۽ مان هر شيءِ جيتڻ جي خواهش ٿي رکي. اها حقيقت آهي ته، فرد جي سماجي حيثيت ئي سندس سماجي شعور جي نگراني ٿي ڪري.

يونيورسٽي ڪيمپس ۾ سياست تي پابندي هئي، ۽ فلسطيني شاگردن جون سرگرميون به ڏاڍيو گهٽ ۽ خفيه هيون، ۽ 1963ع ۾ متحارب سياست جو نشانو ٿي چڪيون هيون. فلسطين جي رياست جي قائم ٿيڻ جي اعلان، جنهن جو هيڊ ڪوارٽر نيبلس هو، اسان کي ڪجهه ڪري ڏيکارڻ جو موقعو ڏيئي رهيو هو. اهو چوڻ جي ضرورت نه ناهي ته، نيبلس اڳ شاهه حسين جي قبائلي نظام جو حصو هو، پر چڱو احتجاج ٿيو. جنهن مان ثابت ٿيو ته، فلسطيني بيچيني، سماجي ماحول جي باري ۾ عرب رياستن جي باري ۾ ڪافي وڌيل هئي. تنهن کان سواءِ نيون فلسطيني تنظيمون ظاهر ٿي رهيون هيون. عرب رياستن کي مجبوراً فلسطيني اتحاد جي ڳالهه ڪرڻي پيئي. پوءِ اهو به ٿيو ته، آمريڪن يونيورسٽي بيروت ۾ مظاهرو ٿيو. انتظاميه پهرين ته اسان جي سرگرمين تي ڌيان نه ڏنو، ۽ سمجهيو ته مينهوڳيءَ جي ڏيڏرن جيان پاڻيهي ختم ٿي ويندا.

اسان هڪدم انهن افواهن جي تصديق ڪرڻ گهري ته، اردني سفارت خاني ۾ شاگردن کي گهرائي ڌمڪيون ڏنيون ٿي ويون ته، جيڪڏهن هنن سياسي سرگرميون بند نه ڪيون ته، سندن پاسپورٽ رد ڪيا ويندا. اسان اردني سفارت خاني جي ٻچاپڙائي ڏسي سرگرميون اجا به وڌائي

چڏيون. هاٽي تہ ڪيترا غير ملڪي شاگرد بہ اسان جا حمايتي ٿي ويا، ۽ اسان سان گڏ مظاهرن ۾ حصو ورتائون. هاٽي يونيورسٽي انتظاميہ جوابي عمل جي تياري ڪئي. هوڏانهن شاگردن پنهنجو هڪ وفد تيار ڪيو، جنهن کي اردني سفات خاني وڃي، فلسطيني شاگردن جي نمائندگي ڪرڻي هئي. مون کي بہ انهيءَ گروپ ۾ شامل ڪيو ويو. اردني سفارت خاني ۾ ڳهٽو ڳالهائڻ جو ڪم منهنجي ذمي هو. ۽ منهنجا ساٿي منهنجي پٺ پرائي ڪري رهيا هئا. آهستي آهستي يونيورسٽيءَ جي چوڌاري لبناني انٽيليجنس جا ماڻهو وڌندا ويا. سفير کي خبر هئي تہ ٻاهر ڇا ٿي رهيو آهي، جيتوڻيڪ هن ظاهر اهو ئي ڪيو تہ ڪيس ڪابہ ڄاڻ ناهي. ڪاميٽيءَ جي سامهون بهرحال سفير کي پنهنجا لفظ بدلائڻا پيا، ۽ پوليس کي چوڻو پيو تہ، هي ڏوهاري ناهن پر يونيورسٽيءَ جي شاگردن جو هڪ جٿو آهي. محافظن واري واري سان اسان جي تلاشي ورتي، ۽ ڪمري کان ٻاهر هليا ويا. هنن جي نڪرڻ سان ئي مون وري سخت لهجي ۾ ڳالهائڻ شروع ڪيو ۽ زور رکيم تہ اسان کي لکت ۾ يقين ڏياريو وڃي تہ، اسان جا پاسپورٽ رد نہ ڪيا ويندا. پر هن انهيءَ الزام کان انڪار ڪيو. اسان فخر جي احساس سان سفير سان گڏ عرب ڪافي پيتي. اسان جيئن تہ انگريزيءَ ۾ ڳالهائي رهيا هئاسين، ۽ مان ڪجھ تيز ڳالهائي رهي هيس، تنهنڪري هن سمجهيو تہ مان شايد عرب ناهيان. وڃڻ کان اڳ مون ساڻس عربيءَ ۾ ڳالهائي مٿس اهو واضح ڪري ڇڏيو تہ مان عرب ئي آهيان، فلسطيني آهيان. ۽ جلد ئي فلسطيني عورتون انقلابي مقام حاصل ڪنديون. منهنجون ڳالهيون ٻڌي، هو وڏن واري شفقت سان مُرڪيو.

ساڳي بهار جي رُت ۾، مون کي وري عورت هئڻ ڪارڻ مسئلن سان منهن مقابل ٿيڻو پيو. اي- اين- ايم- فيصلو ڪيو تہ، يونيورسٽيءَ جي شاگردن کي پڻ فوجي سکيا ڏني وڃي. مان درخواست ڏيڻ واري پهرين جٿي ۾ شامل هيس. پنهنجي سياسي ڪارگذارين ۽ تجربي جي بنياد تي سمجهيم ٿي تہ، هاٽي منهنجي درخواست ڪنهن بيهودي سبب سان رد نہ ڪئي ويندي. جيئن تہ مان اي- يو- بي ۽ جي- يو- پي- ايس جي انتظامي ڪاميٽين ۾ شامل هيس، تنهن ڪري منهنجي نالي کي رد ڪرڻ مصيبت پلئہ پائڻ برابر هو. پر هاٽي هنن هڪ ٻيو طريقو استعمال ڪيو. مونکي قائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائون تہ موسم جي سختي مون کان برداشت نہ ٿيندي، تنهن ڪري مان تربيت لاءِ نہ وڃان. مون ڪين يقين ڏياريو تہ مان هر قسم جي ڏکيائي برداشت ڪنديس. چڪي تاٽي نيٺ هنن مون کي اجازت ڏني.

يونيورسٽيءَ ۾ سياسي بندش سبب اي- اين- ايم کي خفيہ ڪارڪردگي رکڻي پوندي هئي. منهنجي ذمي جيوت هال ۾ لٽريچر ورهائڻ ۽ انهيءَ علائقي جي وٽن تي پوسٽر هڻڻ جو ڪم رکيل هو. مان رات جو هڪ وڳي يا صبح پنجين وڳي اِهو ڪم ڪندي هيس. هڪ رات چوڪيدار مون کي پڪڙي ورتو. پهرين تہ هن مون کي ڏاڍو ڊيڄاريو ۽ ڌمڪايو، پر پوءِ اهو بہ اسان جي تنظيم جو ميمبر نڪتو. پوءِ هن مون کي سمجهايو تہ پوسٽر ڪٿي، ۽ ڪهڙي وقت لڳائڻ گهرجن. جيڪڏهن مان پڪڙجي پيس تہ، انهيءَ جو مطلب بنا پڇا ڳاڇا جي يونيورسٽيءَ کان نيڪالي هئي. هاٽي مان جيوت هال ۾ وڏيڪ اعتماد سان ڪم ڪندي هيس. عورتن جي ٽپال جي دٻن ۾ بنڊلن جا بنڊل رکي ڇڏيندي هيس. گڏوگڏ اهڙا پمفليٽ بہ رکي ڇڏيندي هيس، جنهن ۾ اسان جي مواد جي ابتڙ ڳالهيون هونديون هيون. جيئن خبر نہ پوندي تہ، اهي ٻئي شيون رکڻ وارا آخر آهن ڪير! ڪڏهن ڪڏهن

اسان جا چوڪرا ئي اهو چوندا هئا تہ ٻئي ڳالهيون ڄاڻڻ ضروري آهن. هنن جي وڪالت جو اهو ئي انداز مون کي سندن سوچ جي ڄاڻ ڏيندو هو.

شاگردن کي منهنجي باري ۾ پڇاڙيءَ تائين خبر نہ پيئي تہ مان ڪهڙي خفيہ تنظيم جي ميمبر يا نيشنلسٽ آهيان. جڏهن تہ انتظاميہ کي اهو يقين هو تہ جيوت جي نيشنلسٽ رويي جي واحد ۽ زوردار حمايتي مان ئي آهيان. مان جڏهن اسرائيل جي پندرهين سالگرهہ جي موقعي تي لٽريچر ورهائي رهي هيس تہ مون کي هيئن ڏينهن ڏني کر ڪندي ڏسي، ڊين جي آفيس ۾ گهرايو ويو. ڊين مون سان آمريڪي لهجي ۾ ڏاڍي سخت انگريزي ڳالهائي. مون هرو ڀرو چيو، ”مون کي تہ ڪجهہ بہ سمجهہ ۾ ئي نہ آيو!“ هاڻي تہ هن کي ويتر ڪاوڙ وٺي ويئي. ڪاوڙ ۾ چوڻ لڳي، ”ڪيڏي نالائق آهين، آمريڪن يونيورسٽيءَ جي شاگرداڻي آهين، ۽ انگريزي نٿي ڄاڻين!“ هن هڪدم ترجمان گهرائڻ لاءِ چيو، ۽ مون کان پڇيو، ”تون شاگردن لاءِ جاري ڪيل هينڊ بوڪ ناهي پڙهيو؟“

”ها، مون پڙهيو آهي.“ مون ترجمان ذريعي جواب ڏنو.

”چا توکي سُڌ آهي تہ آرٽيڪل نمبر 6 جي حوالي سان، توکي بنا اجازت جي لٽريچر ورهائڻ جي ڏوهہ ۾، يونيورسٽيءَ مان نيڪالي ملي سگهي ٿي.“

”ها، مون کي سُڌ آهي.“ مون وري ترجمان وسيلي جواب ڏنو.

”پوءِ تو ائين چو ڪيو؟“

”مون جواب ڏنو، ”مان جيڪو ڪجهہ ورهائي رهي هيس، اهو سياسي نوعيت جو نہ هو.“

هن سيڪريٽريءَ جي هٿ مان پمفليٽ وٺي، ٻہ- ٽي پئراگراف پڙهي، ڪاوڙ مان چيو، ”چا هي آرٽيڪل نمبر 6 هيٺ نٿو اچي..... چا هي سياسي لٽريچر ناهي؟“

مون چيو، ”مون کي خبر ئي ڪانهي تہ پمفليٽ چا ٿيندو آهي، ۽ ڊين صاحبہ چا ٿي چوي!“ هاڻي ويچاري ڊين، سياست، سياسي تحرير ۽ اهڙي لٽريچر جي نوعيت ۽ مقصد کي بيان شروع ڪرڻ شروع ڪيو. هن سندس سمورين ڳالهين سان متفق ٿيندي چيو تہ مون لاءِ فلسطين سياست ناهي، پر زندگي ۽ موت جو سوال آهي- ۽ مون کي ڪوبہ آمريڪي شخص، يا اهو شخص جيڪو عربي ڳالهائي نٿو سگهي، اهو نٿو ٻڌائي سگهي تہ مون کي پنهنجي ملڪ لاءِ ڪهڙي نموني وڙهڻ ۽ جدوجهد ڪرڻ گهرجي! ڊين مون کي ضدي شاگرد سمجهي، اهوئي مناسب سمجهيو تہ مون کي يونيورسٽيءَ مان نيڪالي ڏني وڃي، جيئن مون کي تنظيم جو مطلب سمجهہ ۾ اچي وڃي.

”ڪجهہ ڪري تہ ڏيکار!“ هاڻي مون سڌو سنئون انگريزيءَ ۾ رڙ ڪئي، ”تون سي- آئي- اي جي ايجنٽ آهين! اهڙو ڏينهن بہ ايندو، جڏهن مان تنهنجي جاءِ تي ڪرسيءَ تي ويٺي هونديس، ۽ تو جهڙين سيني کي نيڪالي ڏينديس.“ ۽ مان سندس آفيس مان نعرا هڻندي ٻاهر نڪتيس، ”فلسطيني زندهہ آباد، اي- اين- ايم زندهہ آباد انقلاب.....“

اهو ٻڌي ڊين جي حالت بيهوشيءَ جهڙي ٿي ويئي. مان سمجهان ٿي، هن پنهنجي آفيسراڻي ڪرسيءَ تي ويهڻ کان اڳ، ٻہ ٽي گوريون ضرور ڪاڌيون هونديون.

1963ع ۾ مون پهرين سال جو امتحان پاس ڪيو، جيتوڻيڪ منهنجي ڪا چڱي پوزيشن نہ آئي هئي، ۽ منهنجو خيال هو تہ مان ٻيهر داخلا وٺي تعليم مڪمل ڪيان، پر مون وٽ پئسا نہ هئا. هاڻي مون کي نوڪريءَ جي ڳولا هئي. تعليم جي شروعاتي ٽن سالن ۾، مون کي تاريخ ۽ ادب وٽندا

هئا، پر تعليم جي پڄاڻيءَ تي مون کي حساب ۽ ڪيمسٽري وڻڻ لڳا. پوءِ مون فارماڪالاجي يا زراعت ۾ خاص مهارت حاصل ڪرڻ لاءِ سوچيو، جو اسان فلسطين واپس ورنداسين ته، سائنسي بنيادن تي پوک ڪري، اسان زمين کي صيهونين کان بهتر نموني استعمال ڪنداسين.

سيڪنڊري اسڪول جي شروعاتي ٽن سالن ۾، مون لنڪن، هٽلر ۽ نيپولين بابت پڙهيو. شروع ۾ مون انهن سڀني کي پسند ڪيو، پر هاڻي مان لنڪن کي پنهنجي وقت ۾ لبرل هئڻ تي، ۽ لينن کي انفرادي طور تي عظيم تاريخي ڪارنامو ڪرڻ تي وڏو سمجهان ٿي- جن جي تقليد مائو، هوچي منه ۽ چي گويرا ڪئي. اڳ ۾ مان هٽلر کي به عظيم سمجهندي هيس، جو هو يهودين جي خلاف هو. پر پوءِ مون کي پتو پيو ته، هن ذاتي سببن ڪري ڪيو. تنهن ڪري پوءِ هٽلر مون کي چڱو نه لڳو.

ادب ۾ مون کي ڊڪنز ۽ شا سنا لڳندا هئا. مون کي سندن سموريون لکڻيون وڻنديون هيون. مون شا جي انداز ۾ لکڻ جي ڪوشش به ڪئي. عربي شاعريءَ ۾ مون کي عباسي دور جي شاعري وڻندي هئي. بس، منهنجي ڪل تعليم اهائي هئي.

1960-61ع ۾ مون وٽ چڱو وقت هو. ان وقت مون گانڌيءَ کي پڙهيو. سندس اخلاقي ڪردار مون کي ڏاڍو موهيو، پر مون کي لڳو ته هو پيدائشي غلام هو، ۽ هن ڪڏهن به غلاميءَ مان جان نه ڇڏائي هئي. ذاتي ۽ سماجي سطح تي مان نارمل عرب ڇوڪريءَ جيان زندگي گهاري رهي هيس. ڇهن سالن تائين مون کي پنهنجو هڪ فلسطيني ڪلاس فيلو، جيڪو ڪنهن زميندار گهراڻي جو هو، پسند رهيو. اڳ ۾ ته هن جي ڇوڪرين کان پاسو ڪرڻ جي رويي مون کي ڏانهس ڇڪيو. پوءِ مون کي خبر پيئي ته، هن جي ڇوڪرين کان نفرت جو نصابي سبب، اسرائيلين هٿان سندس ماءُ جي لوئي لوئجڻ هو، جنهن کي هو وساري نٿي سگهيو. اهو واقعو تڏهن پيش آيو هو، جڏهن 48ع ۾ هو صفد جي علائقي مان هجرت ڪري رهيا هئا. جڏهن هو پاڻ ڪمائڻ لائق ٿيو، تڏهن هن پنهنجي ماءُ جو ساٿ ڇڏي ڏنو. جڏهن کان مان آمريڪن يونيورسٽيءَ آئي هيس، عديل سان نه ملي هيس. خبر ڪانهيم ته هو اسان جي مجاهدن ۾ شامل آهي، يا شهيدن ۾. شايد هو مايوس ٿي عرب جي ڪنهن شهر يا ٻهراڙي ۾ رهي پيو هجي.

مختلف وقتن تي منهنجا دوست پيدا ٿيندا رهيا، پر مان ڪنهن سان به لاڳاپا قائم ڪري نه سگهيس، جو منهنجو اصل عشق ته انقلاب هو.

ڪويت ۾ جلاوطن

(1)

”ڪويت ۽ خليج عرب ۾ هر اهو شخص ذاريو آهي، جيڪو ڪويت جو ناهي. سواءِ برطانوي، آمريڪي ۽ سندن چاڙتن جي.“ (ڪاتب ڪروني)

عرب نيشنلزم ته اڻويهين صديءَ جو خيال هو. انهي جو پهريون ڏاهه ته اديبن تخليق ڪيو، جيڪي يورپي خيالن ۽ فلسفي، ۽ برطانوي ۽ فرانسيسي يونيورسٽين جي ليڪڪن جي خيالن کان واقف هئا. شاگردن ۽ هٿياربندن انهيءَ خيال کي اڳتي وڌي اچي هٿي ڏني، ۽ عرب ڪِلب قائم ڪيائون. انهيءَ زماني جي قوم پرستيءَ جي ڪا خاص مقرر ڪيل تعريف نه هئي، ۽ نه ئي ڪو واضح پروگرام هو. نيشنلزم ڪٽي اوپر جو هجي يا اولهه جو، پر سندس دائرو اولهه ايشيا ۽ اتر آفريڪا تي اچي ٿي بيٺو. ڪجهه اهم دانشورن، مثال طور افغانيءَ ”اسلامي غسل“ جو نالو ڏنو، ۽ عربزم ۽ اسلام ۾ فرق ڪرڻ وساري ويا. الافغانيءَ ۽ سندس پوئلڳن جو خيال هو ته، اسلام کي درپيش مشڪلاتون تهذيب ۽ برادريءَ سان لاڳاپو رکن ٿيون. سندس خيال ۾ 1798ع ۾ نپولين جو مصر تي حملو ۽ پوءِ فرانس جو اولهه عرب تي تسلط، وري مصر تي برطانيه جو قبضو، اهو سڀ اسلام ۽ عيسائيت جي جنگن جو سلسلو هو.

انهيءَ ڳالهه جي وضاحت ۾ ٽيهارو سال لڳا ته، عربزم ۽ اسلام ٻه ڌار ڌار نظريا آهن. اهو اعلان گهٽڻ لاءِ ڏندين آڱريون اچي وجڻ جهڙو هو. ڪين ته بس اها چاڻ هئي ته، ڪيئن صليبي لڙايون وڙهبيون آهن، ۽ عيسائين سان مذهبي ويڙهه ڪهڙي معنيٰ ٿي رکي. هاڻي سندن هم مذهبن، ترڪن اوير عرب کي ٽُرڪ قوم پرستيءَ جو بخار ڏنو، جيڪو پهرين مهاياري لڙائيءَ تائين هليو.

عربن جو رد عمل ڏاڍو حيرت وارو هو. ڪين جلد ئي اهو سِڪٽو هو ته، سڀ مسلمان ڀائر ناهن ۽ ٽُرڪ عرب ناهن. اهو ٻه، ته دنيا مذهب جي بنياد تي نه، پئسي جي بنياد تي قائم آهي. اِهو ٻه، ته عربن کي دنيا بابت پنهنجي سوچ بدلائڻي پوندي، يا محڪوميت جي زندگيءَ کي قطعي سمجهڻو پوندو. انهن معاملن تي حاوي پوڻ لاءِ ڪابه سياسي پارٽي ڪم نه ڪري رهي هئي. پر دمشق، قاهره ۽ بيروت ۾ ڪي فرد ۽ جٿا هئا، جن اِها ڳالهه ڪئي ٿي. ”اوتمان آرمي“ ۾ به ”نوجوان ترڪن“ جي نالي قوم پرست آفيسرن هڪ جٿو ناهيو هو. انهن آفيسرن کي بيا ٽُرڪ ان ڪري حقارت جي نظر سان ڏسندا هئا، جو هي نوجوان ٽُرڪ ڪنهن بئي مار تي هئا. اها ڳالهه 1901ع ۾ وجي پڌري ٿي ته، هنن قومي خودمختياريءَ جي لامرڪز رياست جي منصوبي کي ٽڏيو هو. انهن آفيسرن، شاگردن ۽ دانشورن به 1916ع جي عظيم عرب انقلاب لاءِ راهون ڏنيون. انهيءَ انقلاب جي نتيجي ۾دمشق جي مرڪزيت ۾ عرب رياست 1920ع ۾ وجود ۾ آئي.

انقلابي، اڳواڻ ۽ لاڳاپو رکندڙ ماڻهن کي جلد ئي دٻائي، چڙوچڙ ڪيو ويو، عرب جو اوير وارو حصو، ٽڪرا ٽڪرا ڪيو ويو، ۽ ان تي برطانوي ۽ فرانسيسي سامراجين قبضو ڪري ورتو. جن انهن علائقن کي سيڪس پيڪوٽ سمجهوتي تحت پاڻ ۾ ورهائي ڪنيو. انهيءَ نموني لبنان ۽ شام فرانس جي قبضي ۾، ۽ عراق، فلسطين ۽ اردن جو علائقو برطانيه جي قبضي هيٺ آيو. غير

ديني عرب قوم پرستن کي ختم ڪيو ويو. مذهبي رهنمائن کي رياست انعامن اڪرامن وسيلي خريد ڪري ورتو. حشمتين جي قسمت جو ستارو، برطانوي حڪومت جي مهربانيءَ سبب عروج تي رهيو. پر نيشنلزم جو خيال ڪٿي نہ ڪٿي، خاص طور تي اوپر عرب ۾ جاري رهيو، جو اهي علائقا برطانيہ ۽ فرانس جي اثر هيٺ هئڻ جي باوجود، اجا بہ اهڙين سرگرمين جو مرڪز هئا. فلسطين اعلان باالفور تحت صيهونين کي ڏنو ويو.

نيشنلزم جي تصور کي سوشلزم سان لاڳاپيل سمجهڻ ۽ واڌارو ڏيڻ لاءِ، گهٽ ۾ گهٽ اڌ صديءَ جي محنت جي ضرورت هئي. جو موجوده جاگيردارن ۽ سرمائيدارن کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ۾ تي دفعا تہ شڪست مقدر هئي. انهن شڪستن کي صيهونين پنهنجي فتح جو نقارو سمجهي وڄايو، ۽ ائين پنهنجي لاءِ پاڻ قبرون کوٽيائون.

1920ع کان 1948ع جي وچ ۾ قوم پرستن، سيڪيولر لبرل سوشلزم جي خيال کي وسعت ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. پر هو ناڪام ٿيا، جو سيڪيولر ۽ جاگيردار، بنهي طبقن جو بنياد عوام جي پٺ پرائي تي نہ، پر اولهہ جي سرمائي تي رکيل هو. ان جي پيٺ ۾ لبرل سوشلسٽن پنهنجي وسيع نقطہ نظر سبب (جنهن ۾ مصر جي وفد پارٽيءَ جو اثر بہ شامل آهي) عربن کي اولهہ جي دشمنيءَ لاءِ مڃايو. بين لفظن ۾ عرب ڪمزور ۽ ڇڙوڇڙ رهيا ۽ انهيءَ جو ذميوار اولهہ کي سمجهيو ويو. اهو بہ چيو ويو تہ، اولهہ جي پاليسين ۽ سندن چاڙتن سدائين عوام کان پري رهڻ، ۽ فقط حڪومت ڪرڻ سان مطلب رکيو.

1948ع ۾ عرب سَنڌيڻ جو تختو صيهونيت اونڌو ڪري وڌو. نتيجي طور عرب نيشنلسٽ پارٽيءَ ۾ شامل ٿي، پنهنجي مفادن کي تحفظ ڏيڻ لاءِ ”عرب باٿ“ محاذ جوڙيو. اِهو عرب باٿ واقعي جاندار ثابت ٿيو. هڪ پاسي عرب نيشنلزم ٻيهر زنده ٿيو، تہ ٻئي پاسي ان کي سيڪيولر فڪر طور پنهنجو ڪيو ويو. عرب باٿ 1943ع ۽ 1947ع جي وچ ۾ وجود ۾ آيو، جنهن جي حيثيت گذريل اسلامي باٿ کان مختلف هئي. باٿ جا سلوگن هئا، آزادي، اتحاد ۽ سوشلزم. پر ان ۾ عرب انقلاب جي خيال جو عمل دخل نہ هو. ڇوتہ ان جي پنيان جيڪي ذهن هئا، تن کي لبرل جمهوريت ۽ سوشلزم جي گڏيل هڪ جهڙائي ۽ فرق جي ڄاڻ ئي نہ هئي. تنهن کان سواءِ انهن اڳواڻن کي ذاتي مفاد پڻ پيارا هئا. ڇهين ڏهائيءَ ۾ تہ ان جا فوجي اڳواڻ عوام تي قطعي يقين نہ ڪندا هئا. ڪرنل پنهنجي ڪرنل تي، ۽ عام ماڻهو قبائلي تي ڀروسو ڪندو، جڏهن تہ دانشور پنهنجي مفلوج ٻڌنڌڙن تي. 1970ع ۾ باٿ فقط نالي ماتر ادارو وڃي رهيو. ڪيترا قوم پرست تہ اهو ٿا چون تہ، 1940ع ۾ ئي ختم ٿي ويو هو. انهن قوم پرستن باٿ جي جاءِ تي هڪ عرب اتحاد جو هڪ ٻيو ادارو قائم ڪيو، ”ڪاتب الفداالعربي“. 52-57ع ۾ اهي نوجوان ”الشباب العربي“ يعني عرب نوجوانن جي نالي سان سڃاتا وڃڻ لڳا. 52ع م ۾ ئي ڪين ”عرب نيشنلسٽ موومينٽ“ بہ چيو ويو. 67ع ۾ اها تحريڪ بہ ختم ٿي. 1970ع ۾ عرب ورڪ سوشلسٽ پارٽي وجود ۾ آئي. فلسطين جي آزاديءَ لاءِ پاپولر فرنٽ، جيڪو نومبر 67ع ۾ قائم ٿيو هو، ان ۾ ئي فلسطين لاءِ اي- ايم- اين شاخ بہ قائم ڪئي ويئي هئي. شروع ۾ اها تحريڪ جذباتي قوم پرستن جو گڙه هئي، جنهن کي سانش الحاري نالي هڪ اديب جي لکٽين هٿي پئي ڏني. انهيءَ اديب جو قوم پرستيءَ جو فلسفو تاريخ ۽ زبان مان پنهنجا مطلب ڳوليندو هو. 1963ع ۾ موومينٽ وري بحران جو شڪار ٿي ويئي. انقلابي قوم

پرستيءَ کي هاڻي نئين جواز سان پيش ڪيو ويو. سماجي سوال بنيادي حيثيت حاصل ڪري رهيا هئا. سندن اخلاقي، تاريخي ۽ ذهني توجيهه ڏسي، مان به ميمبر ٿيس. اي- اين-ايم جو بنيادي عملو آمريڪن يونيورسٽي بيروت جو گريجوئيٽ هو. انهن ۾ اهم شخصيتون ڊاڪٽر جارج حباش، ڊاڪٽر وديع، حاني الهندي ۽ احمد الخطيب هئا. يعني پهريان رضاڪار اُهي هئا، جيڪي 1948ع جي تباهيءَ کان پوءِ فلسطين مان نڪتا هئا.

صيهوني رياست جي قيام هن جدوجهد کي به جِلا بخشي، جو اڳواڻ ڏاڍا مقبول هئا، سامراجيت جي خلاف هئا، ۽ قوم پرست هئا. اسرائيل سندن بنيادي دشمن هو. تنهن ڪري 1950ع جي جنگ ۾ سمورا قومپرست نوجوان، انهن سينې سان وڙهيا، جيڪي مغربي اتحاد جي اثر هيٺ هئا. خاص طور تي اردن جي صمي خاندان ۽ عرب جا اهي مدلل جيڪي اولهه جي سرمائي پرستيءَ کي بنيادي تصور سمجهندا هئا. ناصر کي ٽئين دنيا جي ملڪن ۾ ڏاڍو مانُ مليو هو. خاص طور تي روس ۽ چيڪوسلواڪيا سان فوجي اهميت جي معاهدن ۽ سوئيز واهه کي قومي ملڪيت ۾ وٺڻ کان پوءِ ته، قوم پرستن انهيءَ تحريڪ کي ناصر ازم جي نالي سان، ايندڙ ڏهن سالن تائين ڏاڍو ڦهلايو. ناصر کي پنهنجي ۽ تحريڪ جي قوت تي ڏاڍو فخر هو، جڏهن ته اي- اين- ايم جي اڳواڻن کي عوامي تحريڪ تي پروسو هو. 1960ع جي ڏهائيءَ جي وچ ۾ اي- اين- ايم وارا هٿياربند جدوجهد ۽ سائنسي سوشلزم جا قائل ٿي ويا. 1970ع ۾ ناصر وفات ڪئي. عوامي جدوجهد جي اڳواڻ جي حيثيت سان نه، پر ڊپلوميٽ سپاهيءَ جي حيثيت سان.

انهيءَ وچ ۾ ناصر ۽ موومينٽ جي ويڇوڙائي، شاهي نيشنلسٽ ليڊر سراج ۽ مصري سياسي مفڪر ابولنور سبب مضبوط رهي. انهيءَ رشتي کي هٿي 21 نومبر 1961ع تي ملي، جڏهن هاني الهنديءَ شامي وراثت ۽ سياست جي باري ۾، عرب انقلاب جي حوالي سان سوال اٿاريا. اُن وقت ناصر جو سياسي نظريو ”مصري سوشلزم“ ٿي چڪو هو. ڊاڪٽر جارج حباش 11 اپريل 64ع تي ناصر سان اي- اين- ايم جي سيڪريٽري جنرل جي حيثيت سان مليو، ۽ ڪافي چڱو متاثر ٿيو. اختلاف ڏکڻ يمن جي مسئلي تي پيدا ٿيو. انهيءَ صورتحال کي به ناصر پنهنجو مسئلو ٿي سمجهيو، ۽ پاڻ ئي حل ڪرڻ تي گهريائين. هن ڏکڻ يمن کي آزاد ڪرائڻ لاءِ فرنٽ (فلوسي) به قائم ڪيو. هٿياربند جدوجهد جي شروعات ٿي، ۽ هاري انقلاب پرست ڀڄي ويا. فلوسي قاهره جو قرب حاصل ڪري، اجا به برطانوي عملدارن سان ناهه جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. نيٺ برطانوي عملدار ڏڪجي ويا، ۽ نومبر 67ع ۾ جمهوريه ڏکڻ يمن قائم ٿيو، ۽ ان سان گڏ ئي فلوسي به ڏرتيءَ جي نقشي تان گم ٿي ويا. ناصر ازم هاڻي افق تان گم ٿيندو پئي ويو، ۽ ان جي جاءِ اي- اين- ايم وٺڻ لڳو. جونِ واري ويڙهه کان پوءِ ته اي- اين- ايم انقلابي عرب عوام جا نمائندا ٻڌجي ويا، جو سندن نقطهء نظر اِهو هو ته: انقلاب عوام وسيلي ايندو آهي، ۽ اسان انهيءَ تي قناعت ڪري رهيا آهيون ته انقلاب اچي رهيو آهي. تنهن ڪري مان ڪل وقتي انقلابي ٿي ويس.

(2)

63ع جي سياري ۾ اسرائيل کي قائم ٿئي ڏهه سال ٿي ويا هئا. مون کي اندازو ٿيو ته مان هاڻي سرءُ ۾ يونيورسٽيءَ نه وڃي سگهنديس. فيصلي جي گهڙي مون مٿان هئي. ڪجهه ڪم ڪرڻ جا امڪان به هئا، پر انهن مان ڪو هڪ به لبنان ۾ نه هو. مان 19 سالن جي ٿي چڪي هيس. مون کي خدمت لاءِ مڙس جي ڳولا نه هئي، جو مان گهر ۾ پلجڻ واري مخلوق نه هيس. انهيءَ زماني ۾ ئي هڪ خانداني مسئلي مون کي لبنان مان ٻاهر پناه وٺڻ تي مجبور ڪيو.

منهنجو خاندان پندرهن سالن تائين اباڻي ڌرتيءَ کان جلاوطن رهيو. جيئن ته جنگ رڪي رڪي هلي رهي هئي، تنهن ڪري حيفا يا مجدي الڪروم کان ڪو مِٽ مائٽ ملڻ لاءِ به اچي نٿي سگهيو، جو سفر جون پابنديون سخت هيون. بهرحال گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ بابا، پنهنجي خاندان سان ملڻ لاءِ يروشلم ويو. هن اتي ٽن ڏهاڙن تائين انتظار ڪيو، پر اتي ڪو به نه آيو. ڪجهه هفتن کان پوءِ ملاقات جو وري بندوبست ڪيو ويو، پر هاڻي بابا تي اڌرنگ جو حملو ٿيو، تنهنڪري امان ويئي.

اها ملاقات هئي يا ڪَنڊن وارين تارن جي وچ ۾ هڪ پوائتو خواب! جڏهن ڏاڏيءَ امان کي ڏٺو ته، سمجهيائين بابا مري ويو آهي ۽ هوءَ هڪدم بيهوش ٿي ڪري پيئي. منهنجي چاچين، پيبنرن ۽ امان ڳوڙها ڳاڙيندي ڪلاڪ کن ڪچهري ڪئي. ڪچهري به ڇا هئي، ماضيءَ جو ماتم- ۽ جيترا به نالا ياد هئا، انهن جو احوال. اسان هڪ ٻئي کي انهيءَ سوال جي صليب هيٺان لڙڪندي محسوس ڪيو، ته زندگيءَ ۾ وري ملڻ يا نصيب! ڪنهن به چڱي نموني نه ڳالهايو، جو پهريدار مٿان بيٺا هئا.

جڏهن امان ڏاڏيءَ کي الله واهي چيو ته، ڏاڏيءَ پنهنجو هار لاهي امان جي ڳچيءَ ۾ وڌو. اسرائيلي پهريدار ڏسي ورتو. هن هار امان جي ڳچيءَ مان سَٽ ڏيئي پٽي ورتو، امان ڪانئس ڦرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر جيت ته هٿيار واري جي ٿيڻي هئي. امان رئندي رڙندي موٽي آئي. اُهو ڏينهن، هي ڏينهن، اسان وري مائٽن جو منهن ناهي ڏٺو. بابو، پنهنجي ماءُ ۽ پيبنرن جو ارڙنهن سالن تائين منهن ڏسڻ کان سواءِ لاڏاڻو ڪري ويو!

پر انهن حالتن سان منهنجو ڪهڙو واسطو هو! مون کي جنت ۾ پناه نٿي ملي: پر دوزخ به وري ڪهڙو ڪليل هو. في الحال ڇڙو ڪويت جو رستو ڪليل هو.

(3)

1963ع جي اونهاري جي مند ۾، سڄي عرب دنيا ۾ فلسطين جي نالي جو چرچو ٿي ويو. بي شمار فلسطيني، جن ۾ مان بہ شامل هيس، فلسطين جي نالي ۾ قائم ٿيندڙ اداري جي باري ۾ سوچڻ لڳاسين. جنوري 1964ع ۾ عرب ليگ جي ملڪن فلسطين جي آزاديءَ واري تنظيم پي- ايل- او جو اعلان ڪيو. انهيءَ تنظيم جي قائم ٿيڻ جو مطلب، فلسطينين کي گڏ ڪرڻ ۽ کين آزاديءَ لاءِ منظم ڪرڻ هو. انهيءَ وقت فقط چند سمجهو ماڻهن عرب ليگ جي اصليت کي محسوس ڪيو، انهن جي هٿ ۾ طاقت نہ هئي.

قاهره جي عظيم ترين صدارتي محل ۾ عرب بادشاهن گڏجاڻي ڪئي. جيتوڻيڪ هنن پاڻ ۾ اسرائيل سان نہ وڙهڻ جو عهد ڪيو، پر ماڻهن کي اِهو سمجهائيندا رهيا تہ، اسان هر وقت جنگ لاءِ تيار آهيون. ڪيترن هفتن ڪان پوءِ، هنن لبنان ۾ پنهنجي ناڪاميءَ جو الزام، لبنان جي انتظاميہ ۽ شامي ۽ اردني حڪومت تي مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي. هنن اردني پاڻيءَ جو رُخ بدلائڻ لاءِ 13 ملين پونڊ رکيا، پر ايترا پئسا تہ ڪڏ ڪوٽڻ لاءِ بہ اڻ پورا هوندا آهن. هنن پي- ايل- او کي فلسطينين جي سامهان ڳيو ڦٽي ڪرڻ جيان تخليق ڪيو، ۽ مخلص ماڻهن اڳواڻن تي اعتبار بہ ڪيو.

جون جي مهيني ۾ حالتون ويتر خراب ٿي ويون. پي- ايل- او کي مفلوج ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي، جو عرب رياستن فلسطينين کي نہ تہ ڌار آزاديءَ سان ڪم ڪرڻ جي اجازت ڏني، ۽ نہ ئي فلسطينين پنهنجي مفادن جي حفاظت ڪئي، جو پي- ايل- او جو ڍانچو عرب ليگ جي هيڊ ڪوارٽر ۾ نمائش لاءِ رکيو ويو هو. نہ انهيءَ جو ڪم آزاديءَ لاءِ وڙهڻ هو، ۽ نہ مهاجرن جي جي مفادن جي حفاظت.•

• ليکڪ سان اختلاف جي گنجائش آهي.

(4)

سيپٽمبر 63ع ۾ مان ڪويت هلي ويس. اميد هئي تہ نوڪري ملي ويندي، ۽ اها ناميدي بہ تہ سفر سوپارو نہ ٿيندو. اتي ٽن مهينن تائين واندي رهيس، ۽ تعليم واري وزارت جي خط جو انتظار ڪندي رهيس. نيٺ ڊسمبر جي وچ ڌاري جواب آيو تہ، ڪويت شهر کان 50 ڪلوميٽر پري، الجاهره ۾ نوڪري ملي سگهي ٿي. ڪويت شهر ۾ منهنجو پاءُ رهندو هو.

انهن واندڪائيءَ جي ٽن مهينن ۾، مون عالمي صورتحال ۽ زندگيءَ جي معنيٰ تي ڏاڍو غور ڪيو. خاص طور تي ڪينيڊيءَ جي قتل کان پوءِ، جو سندس قتل جو مون تي جذباتي اثر ٿيو هو. جيتوڻيڪ هو انهيءَ ملڪ جو صدر هو، جنهن جي رويي سبب اسان پنهنجي ڌرتيءَ کان جلاوطن ٿيا هئاسين ۽ اهو ملڪ صيهونيت جي واڌاري لاءِ ڪم ڪري رهيو هو. ڪينيڊيءَ پنهنجي حڪومت جي دور ۾ ٽن ڪٽر صيهونين کي اهم عهدن تي رکيو هو. هن اپريل 1961ع ۾ ڪيوبا تي حملي کي جائز قرار ڏنو هو. ۽ مان هيڏي سخت جدوجهد جي قائل فلسطيني انقلابي عورت، ڪينيڊيءَ جي قتل جي خبر ٻڌي روئي پيئي هيس.

مون ٽيليويزن تي جنازي جو منظر، ۽ آمريڪين کي روئيندي ڏٺو. تنهن وقت مان آمريڪين کي غنڊن جي قوم سمجهندي هيس، جيڪي هر ڏوهه بنا ڪنهن هٻڪ جي ڪري ٿي سگهيا. پر اهو جنازو ڏسي مون پنهنجي راءِ ٿوري بدلائي ڇڏي. پوءِ لنڊن جانسن جي لالچ ۽ نڪسن جي منافقت سبب، منهنجي من ۾ آمريڪا جو پهريون، ساڳيو تصور اڀري آيو.

مان شايد ڪينيڊيءَ لاءِ ان ڪري رني هيس جو، مون کي ڪجھ عرب نوجوانن جيان يقين هو ته، ڪينيڊي فلسطينين جي حقن لاءِ ضرور ڪجھ ڪندو. جيئن ڪينيڊي ۽ ناصر جي خطن مان محسوس به ٿيو پئي. منهنجو خيال آهي ته منهنجا لڙڪ فقط انساني، جذباتي ردعمل هئا. منهنجي وجود جو سمورو تعصب به اهي ڳوڙها روڪي نه سگهيو. پر انهن لُڙڪن ڪارڻ مون کي ڪو پڇتاءُ ڪونهي.

بيروت يونيورسٽيءَ جي شاگرديائيءَ ۽ بيروت جي سياسي مِل جي پرزي لاءِ، الجاهره بور قسم جو هنڌ هو. ڪويت حڪومت جي نظر ۾ اسان سڀ "غير ملڪي" هئاسين. انهيءَ اسڪول ۾ ڪيترن ئي لهجن ۾ عربي ڳالهائي ويندي هئي. مصري، شامي ۽ فلسطيني تي وڏا گروپ هئا. مان پهريون دفعو مصرين سان ويجهي ڪان ملي رهي هيس. شامي بلڪل فلسطينين جيان هئا. سواءِ پرنسپل جي، جيڪا شامي هئڻ جي باوجود ظالم عورت هئي، ۽ استادن کي مُٺ ۾ رکڻ لاءِ، سندن مٿان هن جاسوسيءَ جو جار وڇائي ڇڏيو هو.

الجاهره مان اسان بنا اجازت جي ڪيمپس کان ٻاهر نٿي وڃي سگهياسين، جمعي جي رات اسان ياڙي وارن سان ملي، ۽ سندن گهر ۾ رات به رهي سگهياسين ٿي. نه اُتي ڪا سئنيما هئي، نه ڪو چوڪرو دوست، جنهن سان وقت گذاري سگهجي. ڪا برطانوي ميوزم جهڙي شيءِ به ڪانه هئي جو ڪجھ سِکي سگهجي. وري مصيبت اِها ته، سياسي سرگرمين تي پابندي هئي. مونکي اهي ننڍڙيون ڳالهيون ياد آهن، جڏهن مون ڄاڻي واڻي حڪمن جي خلاف ورزي ڪئي هئي. پرنسپل مون کي ننڍين ٻانهن واري قميص پائڻ تي ڪيمپس کان نيڪالي ڏيڻ جي ڌمڪي ڏني، ۽ مون ڪيس پنهنجي جسم کي وڌيڪ اگهاڙو ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني، ۽ هلي آيس. پر مان پنهنجي ڌمڪيءَ تي عمل ڪري نٿي سگهيس. وري مون کي نياپو مليو ته، جيڪڏهن مون ساڳيو رويو اختيار ڪري رکيو ته، پرنسپل انهيءَ اڻ وڻندڙ رويي بابت تعليم واري وزارت کي ٻڌائڻ تي مجبور ٿي پوندي. پر پرنسپل ائين ته نه ڪيو، پر منهنجي ڪنهن ٻئي پاسي بدلي ڪرڻ لاءِ ضرور لکي موڪليائين. مان خوش هيس ته شايد ڪجھ بهتر ماحول ملي وڃي. جيتوڻيڪ الجاهره جي سنن دوستن کان وڇڙڻ جو ڏک به هو.

الجاهره ۾ پڙهڻ وارن ٻارن لاءِ، غلاميءَ مان آزاد رهڻ ۽ آزاديءَ لاءِ وڙهڻ جو هنر سيکارڻ جي ضرورت هئي. مان لِڪَ ڇَپ ۾، ڏاڍي مشڪل سان ٻارن تائين اهو رستو ناهيو هو جو ٻار ڏاڍي ذهانت سان منهنجي ڳالھ سمجهي ويندا هئا.

مون انهيءَ وچ ۾ اي- اين- ايم سان پنهنجو لاڳاپو ظاهر ٿيڻ نه ڏنو. نه ته اها ڳالھ سياسي خودڪشيءَ برابر هجي ها، ۽ ليڊي پرنسپل الله جي انهيءَ نعمت مان ڏاڍي خوش ٿئي ها، ۽ مون کي ڪيرائي اعزاز حاصل ڪري ها. جيڪي ٻار منهنجون ڳالهيون ٻڌندا هئا، انهن جي وڏن کي به خبر

هئي تہ پار چا سگهي رهيا آهن. بهرحال الجاهره جو ماحول انهن ماڻهن لاءِ مزي وارو هو، جن جو سياست سان واسطو نہ هو.

(5)

بهار جي مند آئي. عرب حڪومتون رڙيون ڪري رهيون هيون تہ اسرائيل درياءِ اردن مان عربن جي حصي جو پاڻي بہ چورائي ٿو وڃي. هنن ڏهہ سال دير سان درياهہ جو رخ بدلائڻ جي ڪوشش ڪئي. پر هاڻي تہ گهڻي دير ٿي چڪي هئي. اسرائيل ڪي انهيءَ حرڪت کان نہ روڪيو ويو، سواءِ ايڪڙ ٻيڪڙ انفرادي ڪوشش جي. اهوئي منافقيءَ وارو رويو سال کن جاري رهيو. انهيءَ وچ ۾ اسرائيل ڪم ڪندو رهيو. هن درياهہ جو رخ پاڻ ڏانهن ڦيرائي ورتو، ۽ سمورو پاڻي پاڻ حاصل ڪندو رهيو.

انهيءَ وچ ۾ عرب ملڪن جي قابل احترام بادشاهن ۽ صدرن، فلسطين جي ماڻهن سان صلاح ڪرڻ کان سواءِ، يا ٻين ماڻهن جون صلاحيتون ڏسڻ کان سواءِ احمد شڪيريءَ کي پي. ايل. او جو چيئرمين مقرر ڪيو.

شڪيري سندن ماڻهو هو. هو سندن مرضيءَ مطابق، ۽ فلسطينين کان پڇڻ بنا، فلسطين بابت اهڙا بيان ڏيئي ٿي سگهيو، جو فلسطينين ڪي بچاءَ لاءِ گڏ بہ نہ ڪري سگهجي. اها ليڊرشپ حاڪمن جي مقرر ڪيل هئي، ۽ انهن جي سامهون ئي جوابدار هئي.

شڪيري عرب دنيا جو دورو ڪري رهيو هو، جيئن فلسطينين کي تحريڪ ۾ آڻي سگهجي. انهيءَ دوري جي سلسلي ۾ هو ڪويت بہ آيو. تحريڪ سان مراد اها هئي تہ فلسطيني پنهنجا عيوضي چوندي، پنهنجي آئيني اسيمبلي ۽ پارليامينٽ ناهين. ڪويت ۾ هن پنهنجي سڃاڻو ماڻهن سان رابطو قائم ڪيو. مثال طور فلسطين جو امير طبقو، جيڪو هاڻي ڪويت ۾ انجنيئر يا ننڍين صنعتن جو مئنيجر هو. مهاجرن جي ٻارن، اسڪولي استادن يا مزدورن سان هن ڪابہ لهہ وچڙ نہ ڪئي. جيئن تہ ڪويت ۾ رهيل فلسطينين کي گڏجاڻين ۽ تنظيم جي اجازت نہ هئي، تنهنڪري انهن جي گڏيل ردعمل کي سمجهڻ مشڪل هو. انهيءَ حالت ۾ ڪجهہ خود غرض، خود پرست ماڻهن فلسطينين جي نمائندگيءَ جو شرف حاصل ڪيو.

(6)

سيني مشڪلاتن ۽ محدوديت جي باوجود، مون هاءِ گهوڙا ڪئي تہ پي. ايل. او جي شاخن ۾ فلسطيني حصو وٺن، پر الجاهره ۾ ڪابہ شاخ قائم ٿي نہ سگهي، جو عوام شڪ ۾ مبتلا هو. مون اهو شڪ دور ڪرڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر نيٺ پاڻ کي اهو يقين ڏيارڻو پيم تہ پي. ايل. او ڪجهہ بہ ناهي. ان ڪي چڙو ڪويت جي حڪومت فلسطينين جي سرڪاري عيوضي سمجهيو آهي، ۽ ان ۾ فلسطينين کي شامل ٿيڻ جي اجازت انهيءَ شرط تي هئي تہ هو ڪويت جي سياست ۾ ڪوبہ دخل نہ ڏيندا.

منهنجي ڪاليج ۾ تحريري طور تي فلسطينين جي ڪلب ناھڻ جي اجازت نہ هئڻ ڪري، پرنسپل مون کي گهرائي، سموريون سرگرميون بند ڪرڻ لاءِ چيو. هن مون کي اهو بہ چيو تہ، ”تون لبناني آهين، لبناني شهريت ۽ پاسپورٽ رکندڙ آهين، تنهنڪري تنهنجو هونءَ بہ فلسطيني تحريڪ سان ڪوبہ واسطو ناهي.“

مون پرنسپل جي اها ڳالهہ ڏاڍي صبر سان ٻڌي. هن بس ڪئي تہ مان اٿي بيٺيس، ”محترم پرنسپل! تو جهڙا حُڪم جا ٻندا، بزدل ۽ سياست کان پاسو ڪندڙ ماڻهو ئي تہ فلسطين جي ڦُرجي وڃڻ جا ذميوار آهن. تنهنجي هن قبرستان جهڙي اسڪول ۾ ذهانت پيدا ٿيڻ کان اڳ ئي مري ويندي آهي. تون دشمن جي ڪيمپ مان تي لڳين. مون کي يقين آهي تہ، تون مجيل دشمن کان وڌيڪ خطرناڪ آهين. پرنسپل صاحبہ! مان هڪ عرب فلسطيني عورت آهيان. سواءِ موت جي مونکي پنهنجي مقصد کان ڪير بہ روڪي نٿو سگهي. الله واهي!“ مان اهو چئي، ٻاهر نڪري زور سان در بند ڪيو. اها انهيءَ آفيس ۾ منهنجي آخري حاضري هئي.

(7)

28 مئي 1964ع تي شاهہ حسين يروشلم ۾ فلسطيني قومي ڪانگريس جو افتتاح ڪيو. انهيءَ جي 350 ميمبرن ۾ مختلف طبقن جا عيوضي، خاص طور تي روايتي ۽ رجعت پرست طبقن جي اڪثريت هئي. چڱن تيز انقلابي ماڻهن کي اردني عملدارن ڪانگريس ۾ وڃڻ کان روڪي ڇڏيو هو. ڪانگريس ست رڪني ايگزيڪيوٽو ڪاميٽي ناهي. احمد شڪيريءَ کي ٻيهر چيئرمين مجيو ويو. هڪ پڌرنامو جاري ڪيو ويو، جنهن کي نيشنل چارٽر جو نالو ڏنو ويو. پي. ايل. او. قاهره ۾ عرب ليگ هيڊ ڪوارٽر ۾ فلسطيني سيٽ تي بہ قبضو ڪري ورتو. 64ع ۾ سرءُ جي مند تائين عرب حاڪمن جي اها حاڪميت هلندي رهي. سال کن اندر پاڻ هرتن اڳواڻن کي پنهنجي ڳالهين تي ئي اعتبار نہ رهيو.

(8)

مان جون 1964ع ۾ لبنان موٽي آيس. لبنان جي خفيہ سرگرمين ۾ شامل ٿي، مون ڪويت جي بي انتها گرمي ۽ الجاهره جي تنهائيءَ جي چادر کي لاهي ڦِٽو ڪيو. مون ڏٺو تہ اي- اين- ايم بيروت جي بنيادي جوڙجڪ ۾ ڏار پئجي رهيا آهن. جيتوڻيڪ اتحاد ۾ سنا ذاتي دوست هئڻ سبب، اختلاف ٻاهر نٽي آيا. پر نظريا، منصوبا ۽ ڪم ڪرڻ جا طريقا، تنظيم ۽ شخصيت بابت سنجيده اختلاف وَر وَر اڀري سامهون ٽي آيا. نيٺ ايندڙ پنجن سالن ۾ تبديليءَ جو ڏيک اڀري اچي اڏو بيٺو.

سرءُ جي مُند آئي تہ، مون وري ڪويت واپس ورڻ جو پروگرام رٿيو. هاڻي مون کي پنهنجي ماءُ سان گڏ نہ، پر ٻيرڪن ۾ رهڻو هو. ڪويت ۾ هڪ عورت جي اڪيلي رهڻ جو تصور بہ ڏکيو هو. هاڻي منهنجي بدلي بہ ٿي ويئي هئي، ۽ مونکي شعيب اسڪول ڏانهن بدلي ڪيو ويو هو. ايندڙ پنجن سالن تائين مون کي ٻئي گريڊ جي ٻارن کي پڙهائڻو پيو، ۽ انهيءَ نموني مون کي نوجوان

ذھنن جي تربيت کان محروم ڪيو ويو، جو سندن خيال ۾ مان ڪلاس روم ڪي بہ سياسي سطح تي آڻي بيھاريو ھو. ھاڻي مان ڇا تي ڪري سگھيس. استعيفا اجا بہ غلط قدم ھو، جو بي شمار عرب ڪارڪنن ۽ ھڪ جو واڌارو ٿئي ھا.

منھنجا شاگرد ڏاڍا مزي وارا ھئا. ڪيترا تہ ايراني نسل جا ھئا. سندن وڏا ڏنڌي جي ڳولا ۾ ڪويت آيا ھئا. ٻارن کي پنھنجو ڪم ڪرڻ جو شوق ھو. ھو نہ ٽڪجندڙ ٻار ھئا. مون کي پڪ آھي تہ جيڪڏھن ڪين موقعو ملي ھا تہ ھو اُن جي ٻچڙي کي بہ ڊوڙ ۾ پوئتي ڇڏي وجن ھا. ھنن سان گڏ رھڻ ۽ ڪين پڙھائڻ ۾ مزو ايندو ھو. پر سياسي طور تي ھو اجا بيڪار ھئا. ھڪ لڳان ڪلاس ۾ مون غير جذباتي طور تي ڪجھ چيو. پرنسيپل ڏنو تي. مسئلو اِھو ھو تہ ستن- اٺن سالن جي ٻار سان ڪھڙي نموني ڳالھايو وڃي، جو ھو جواب بہ ڏيئي سگھي. مون سوچيو تہ فلسطين بابت ڪجھ بنيادي ڳالھيون ڪين ٻڌائي ڇڏجن. مثال طور اعلان باالفور، فلسطين جو ورھاڱو ۽ صيھوني اسرائيل جي قائم ٿيڻ جو مسئلو. فيڪلٽيءَ جي سطح تي سياسي چڪتاڻ يا پرنسپل يا اسٽاف سان ڪابہ رنجش نہ ھئي. 1968ع ۾ پرنسپل ۽ استادن "فتح" جي پنيرائي ڪئي ھئي. مون پنھنجي سياسي حيثيت کي ھتي بہ لڪل رکيو. ھاڻي مون کي استاد ٿيڻ جا طريقا بہ اچي ويا ھئا، جنھن ڪري انتظاميہ سان جھيڙو بہ گھٽو نہ ٿيندو ھو.

الجاھره جي مقابلي ۾ ڪويت بين القوامي شھر ھو. اسان تي پابندي نہ ھئي. مان ھر ھفتي پنھنجي ڀاءُ ۽ سندس زال- ٻارن سان ملڻ ويندي ھيس. محمد جي گھر وڃي مان اي- اين- ايم جي ماڻھن سان رابطو قائم ڪندي ھيس. موومينٽ ان وقت سخت بد انتظاميءَ جو شڪار ھئي. بيروت جي ھڻ وٺ جي مقابلي ۾ ھتي اسان تھذيبي طور تي سڪون واري ماحول ۾ ھئاسين. ماڻھو ڏاڍي ٿڌي سڀاءَ وارا ھئا، ۽ ساچي ڏُر جي سياست بہ موجود نہ ھئي. اھو زمانو عقلي طور تي مون لاءِ سکڻ جو زمانو ھو. منھنجي گھڻن ساٿين جو مقصد لطف حاصل ڪرڻ ھو، سو بہ ڪاڏي مان. ڪي پنھنجي وڏيڪ پگھار گھر موڪلي ڇڏيندا ھئا ۽ پان رُکي سڪي تي گذر ڪندا ھئا. مان سياسي طور تي آگاھ ھيس. سگريٽ ڏاڍا پيئندي ھيس، ۽ مون کي فراريت جي ڪنھن بہ راھ جي ضرورت نہ ھئي.

(9)

پھرين جنوري 1965ع تي "فتح" فلسطين جي تاريخ، جديد فلسطيني انقلاب جي تاريخ سمجھي وڃي ٿي. ھٿياربند جدوجھد، انفرادي ۽ اجتماعي تعليم ۽ تربيت جون ڪوششون. اھي سڀ ڳالھيون تي لڳيون. اي- اين- ايم 53ع کان لڪل سرگرمين ۾ مصروف ھئي. ۽ 55ع تائين لڳاتار فدائين ڪماندو والاريل فلسطين ڏانھن موڪلي رھي ھئي. فدائين جي سرگرمين جو سونھري وقت تہ 1950ع جي وچ وارو آھي، جڏھن والاريل علائقي ۾ فدائين آزاديءَ ۽ حوصلي سان گھمندا بہ ھئا. جيتوڻيڪ ڪماندو جي سڪيا جون مالي ضرورتون مصر پوريون ڪري رھيو ھو. ڪماندو جو حملو اَيڏو اوچتو ھوندو ھو جو، اسرائيلي حڪومت انھيءَ کي سبب ڄاڻائي، برطانيہ ۽ فرانس کان مدد حاصل ڪئي، جيئن سوئيز واھ جي مسئلي جي حوالي سان پنھنجو بچاءُ ڪري سگھي. 1957ع ۾ پرڏيھي فوجن جي نڪرڻ کان پوءِ، ناصر گوريلا سرگرمين تي پابندي وجھي ڇڏي، ۽ اٽڪل ٻارھن

سالن تائين مصر- اسرائيل سرحد تي گولي ٻڌڻ جو آواز نہ آيو. مصر گڏيل قومن جي پناهہ ۾ غزا جي علائقي جو انتظام سنڀاليو، ۽ عرب رياستون ايندڙ ڏهن سالن تائين اسرائيل جون پهريدار تي رهيون. انهن ملڪن بہ گوريلا سرگرمين کي دٻائڻ جي ڪوشش ڪئي.

64ع جي سرءُ جي مند ۾ وري سرگرميون تيز ٿي ويون. پي- ايل- او ڪنهن درد جو دارون نہ ٿي. عرب اڳواڻ پنهنجي آزاديءَ جي منصوبي تي ڏار ڏار عمل ڪرڻ لڳا. يو- اي- آر ۽ آمريڪي لاڳاپا بہ خراب ٿي رهيا هئا، ۽ صدر جانسن ڌمڪيون ڏيئي رهيو هو تہ، هو مصر کي ڪڻڪ وڪڻڻ گهٽائي ڇڏيندو. شامي ٻاٿسٽ پاڻ کي يو- اي- آر ۽ عراق جي گهيري ۾ محسوس ڪري رهيا هئا. هنن پنهنجون سرگرميون تيز ڪري ڇڏيون، جنهن تي ناصر کي مَنيان لڳي. فلسطيني ماڻهن کي پنهنجي عرب ڀائرن جي رويي ڏڪايو. انهن سڀني سببن ڪري فلسطينين پنهنجون نيون پاليسيون ناهڻ شروع ڪري ڏنيون. عربن جي عيوضي اڳواڻ ناصر کي آمريڪا سان سودي بازي ڪرڻ ۾ تڪليفون پيش اچڻ لڳيون، تنهن ڪري هو جارحيت جي حمايت ڪرڻ لڳو، جيئن اسرائيل تي بار پوي ۽ آمريڪا سان سودي بازي ٿي سگهي. ناصر کي پنهنجي حق ۾ طاقت جو توازن رکڻ بهرحال ايندو هو.

مزي جي ڳالهہ اِها آهي تہ، ناصر ”فتح“ جي واڌاري لاءِ سنجيدگيءَ سان غور ئي نہ ڪيو هو. هن سوچيو هوندو تہ پنجاهہ واري ڏهائي جي وچ واري فدائين جي موومينٽ جي نقل پي- ايل- او هوندي. پر نئون ايرندڙ گروپ پي- ايل- او کي بہ مات ڏيئي رهيو هو، ۽ عرب ليگ جي ڪنٽرول ۾ بہ نہ هو. انهيءَ تحريڪ جا اڳواڻ جوشيلا نوجوان ۽ فتح جا ميمبر ۽ انقلابي هئا. هي هڪ آزاد گروپ هو. جنهن جو ڪنهن بہ عرب ملڪ سان مالي لاڳاپو نہ هو. هنن آزاد فلسطين ۽ فلسطينين جي خود اراديءَ جي حق جي ڳالهہ بہ ڪئي. اڳ ۾ تہ فتح کي نظر انداز ڪيو ويو، پوءِ ان کي سنٿو جو ايجنٽ سڏيو ويو.

هاڻي حالت اها هئي تہ، فتح تي جيترا الزام هنيا ٿي ويا، فتح اوتري مقبول ٿيندي ٿي ويئي. سندس جيترا رضاڪار ماريا ٿي ويا، اوترائي نوان ڀرتي پئي ٿي ويا. جيتري پي- ايل- او اميرن جي نمائنده ٿيندي ٿي ويئي، اوتري ئي هٿياربند جدوجهد وڌندي ٿي ويئي، جو اها ئي اميد جي روشني رهجي ويئي هئي. مون کي هڪ فلسطينيءَ جي حيثيت ۾، انسانيت جي ترجمان فقط بندوق نظر ايندي هئي، جيڪا مون کي ۽ منهنجي ساٿين کي آزاد ڪرائڻ لاءِ مددگار ثابت ٿي پئي.

انقلابي سرگرمين جون خبرون ڪجهہ زباني ۽ ڪجهہ اخبارن وسيلي بہ ڪويت ۾ پهتيون. عراقي، مصري ۽ اردني اخبارن، فتح ۽ انقلابين جون خبرون ٽوڪ واري نموني، مثال طور، ”ساڄي ڌر جا انتها پسند“ جي نالي سان ڇپينديون هيون، جيڪي انهن خبرن کي عارف حسنين هيڪل جي نظر سان نہ ڏسنديون هيون. 1966ع ۾ يو- اي- آر تي آمريڪي ڪڻڪ جي وڪري تي بندش پيئي تہ، صدر ناصر فتح تي وڌيڪ ڌيان ڏيڻ شروع ڪيو. خاص طور تي جڏهن حسنين پي- ايل- او جي سمورين ڪوششن کي نظر انداز ڪيو، ۽ پنهنجي اردني سرحد جي ويجهو فلسطين جي آزاديءَ واري فوج کي منظم ٿيڻ کان روڪيو.

عرب اڳواڻ گڏيل اجلاس کان منحرف ٿيڻ شروع ٿيا، ۽ هڪ ٻئي تي الزام هڻڻ وارا ٺاهہ پاس ڪرڻ شروع ڪري ڏنائون. ناصر فتح جي، سندس مقصدن سبب مدد ڪندو هو. تنهن ڪري

ناصر عرب دنيا کي ٻن حصن ۾ ورهائي ڇڏيو هو. ترقي پسند عرب دنيا، ۽ رجعت پسند عرب دنيا. هو پاڻ کي ترقي پسند عرب دنيا جو اڳواڻ سمجهندو هو. سعوديءَ وارن واشنگٽن جي چوڻ تي، اسلام جي مقصدن کي ڪميونزم جي مقابلي ڦهلاءُ ڏيڻ جو منصوبو رٿيو. شاهہ فيصل ”اسلامي پيڪٽ“ جو اڳواڻ ليکيو ويو، ۽ منصوبو اِهو هو تہ سيني اسلامي ملڪن کي گڏ ڪري، انهن جو واشنگٽن سان لاڳاپو قائم ڪيو وڃي.

فلسطيني عوام جلاوطنيءَ جا 17 سال عرب اڳواڻن ۾ اميدون رکي گهاريا هئا. 1675ع ۾ هنن فيصلو ڪيو تہ پنهنجي آزاديءَ لاءِ الله تي رکي ويهڻ کان بهتر آهي تہ ڪجهہ ڪيو وڃي. گهٽين خامين هوندي بہ فتح اسان جي زندگيءَ ۾ اهم جاءِ والارڻ لڳي، ان وقت باقي سموريون تنظيمون جنگ جو فلسفو سمجهائينديون هيون، جڏهن تہ فتح جنگ ڪرڻ جي تيارين ۾ عملي يقين رکندي هئي. ان کي فلسطينين هٿياربند جدوجهد لاءِ تخليق ڪيو هو. ڪجهہ ماڻهن اِها جدوجهد شروع بہ ڪئي. مان بهرحال اجا تيار نہ هيس.

(10)

1965ع ۾ منهنجون سياسي دلچسپيون ڪافي وسيع ٿي ويون. ٽيڪساس جي ڪائو بواءِ لنڊن جانسن سبب مون کي ويٽنام ۽ لاطيني آمريڪا بابت ڪافي معلومات حاصل ٿي. الجزائري عوام کان پوءِ، ويٽنام جي جدوجهد مون لاءِ وڏي قوت رکندي هئي. هڪ ننڍڙي قوم ڪارا پائجاما پائي، دنيا جي سڀ کان وڏي طاقت آمريڪا سان وڙهي رهي هئي، ۽ کيس شڪست ڏيئي رهي هئي.جانسن بمن جو مينهن وسائي ڏنو، ۽ سندس جرنيلن کيس سوڀ جي اميد بہ ڏياري. مان انهيءَ ظلم تي ڪجهہ نہ ڪري سگهڻ سبب ڪاوڙ ۾ ڳاڙهي ٿي رهي هيس. ويٽنام جا ماڻهو بہ بمن جي سامهون پنهنجي ڌرتيءَ جي حفاظت لاءِ بيٺا رهيا. اِهي ئي اُهي ماڻهو هئا، جيڪي انسانيت لاءِ سڄي دنيا ۾ سدائين لاءِ روشنيءَ جو مينار هئا. فلسطينين کي بہ ويٽناميِن وارو انداز اختيار ڪرڻو پوندو. مقصد جان جي قرباني، ڌرتيءَ لاءِ قربانيءَ جو جذبو، ۽ سياسي طور تي هڪ اهڙي پارٽيءَ جو عمل، جيڪا نظرياتي، تنظيمي ۽ دفاعي طور تي واضح پروگرام رکندي هجي. اسان کي ائين ڪرڻو پوندو، ڪرڻو آهي، نہ تہ پوءِ ”مهاجر“ جو لفظ تہ اسان جي تقدير بڻجي چڪو آهي.

مون کي آمريڪي حڪومت کان نفرت هئي. اها نفرت اجا بہ وَڌي، جڏهن مون اپريل 1965ع تي، اسٽيونس کي ڊومينڪن ريپبلڪ تي حملي جي حمايت ڪندي ڏٺو. مون کي آئزن هاور جي زماني جي انهيءَ لبرل سورهيہ کي اهڙي ڳالهہ ڪندي ڏسي، پنهنجي نظرن تي اعتبار نٿي آيو. هو ڪرنل فرانسسڪو ڪمانو جي آرميءَ جي ستونجاهہ ڪميونسٽن جا الزام ٻڌائي رهيو هو. ويهہ هزار آمريڪي فوجي سانتو ڊومنگو موڪليا ويا هئا تہ آمريڪين جي زندگيءَ ۽ ملڪيت جي حفاظت ڪري سگهن. اهو بهانو هو انقلابي حڪومت جي تختي اونڌي ڪرڻ جو. مان ڪِلي ڪِلي ڪيري ٿي پيس، جڏهن بي. بي. سيءَ تان اها خبر ٻڌم تہ، عيسائي سائنس مانيٽر 57 ڪميونسٽن کي چيڪ ڪيو، ۽ خبر پيئي تہ انهن مان گهٽا يا تہ مري چڪا آهن، يا جيل ۾ آهن، يا جلاوطنيءَ جي زندگي گهاري رهيا آهن. آمريڪي فوجن ٻيٽ کي آزاد ڪرايو هو، ۽ آزاد چوندون ڪرايون ويون. نيڪ

سيرت ماڻهو ڪامياب ٿيا، ۽ رئيسن جي طبقي جي حڪومت مسٽر بلاگور جي اڳواڻيءَ هيٺ قائم ڪئي ويئي. اهو سڀ ڪجهه آزاديءَ جي عزت، آمريڪا جي خوابن جي تعبير ۽ سٺي معاشري جي تخليق لاءِ ڪيو ويو.

مون کي ويٽنام ۽ ڊومينڪن ريپبلڪ تي حملي جو مطلب سمجهه ۾ اچي ويو. هاڻي مون کي ڪوبه ڏينهن اهڙو نظر نه ايندو هو، جڏهن آمريڪا اسانجي ”آزاديءَ جي عزت“ لاءِ اسان جي ملڪ ۾ نه اچي، جو روس جي حملي ۽ توسيع پسنديءَ جو بهانو، برازيل کان ويٽنام تائين، ڊوميڪن کان الجزائر تائي، مالي کان انڊونيشيا تائين، ۽ بوليويا کان يونان تائين تاريخ جي ڏارا کي ”صحت مند“ پاسي موڙڻ جو هڪ داستان آهي. 1960ع جي ڏهائي واقعي آمريڪي ڏهائي هئي. 1970ع جي ڏهائي ان جي تنزليءَ جو داستان ٿيندو. (اهو به ڪُلهو خيال نڪتو).

(11)

1966ع مون لاءِ ذاتي مصيبتن جو سال هو. بابا چئن سالن جي ڏگهي بيماريءَ ڪانپوءِ وفات ڪري ويو. مون کي سندس شفقت کان محروميءَ جو شدت سان احساس ٿيو. انهيءَ خزان جي مند ۾ هر اسڪول ٽيچر ڪارا ڪپڙا پهريا، جو هر ڪنهن کي ڪانه ڪا ڏکوئيندڙ خبر ٻڌڻي پيئي هئي. اسان سڀ ڏاڍا ڏکارا هئاسين منهنجي ڦٽن تي لوڻ انهيءَ نموني ٻرڪيو ويو، جو منهنجي ڀاءُ کي سياسي سرگرمين سبب ملڪ نيڪالي ڏني ويئي.

صيهونين کي ناصر جي ڪمزورين جي جاڻ هئي. هنن ”فتح“ جي مرڪزن تي حملا ڪري عربن جي طاقت کي آزمائڻ شروع ڪيو. نومبر ۾ اسرائيلين اسماؤ تي خوني حملو ڪيو. سڄو شهر ڊاهي، ڪيترن ماڻهن کي ماريو يا زخمي ڪيو ويو. انهيءَ جي مقابلي ۾ عربن جون فوجي سرگرميون بلڪل نه هيون. گڏيل عرب فوج جو رد عمل ڪجهه به نه هو. ها، ايترو ڪيائون جو گڏيل قومن تائين ويا. آمريڪا کان منظور ڪرائي، اسرائيل خلاف قراردادون پيش ڪيائون.

اپريل 1967ع ۾ ناصر جي شام سان سياسي وابستگيءَ جو امتحان به ٿي ويو. 7 اپريل تي اسرائيلين شامي جيٽ فائيٽرز کي ڪيرائي وڌو، ۽ مصري مگ جهاز پنهنجا پَر لڪائي بيٺا رهيا. اسرائيلين جي دليريءَ جو داستان اتي ئي ختم نٿو ٿئي. هنن مئي ۾ ناصر کي چئلينج ڪيو، ۽ هو سنڌن جار ۾ ڦاسي پيو. جون ۾ هڪ هفتي اندر مصري فوج پيسجي ويئي، ۽ **”اوپر جو جِن“** بوتل ۾ بند ڪيو ويو. عرب نيشنلزم جي ڦوڪڻي جي هوا اڍائي ڪلاڪن ۾ نڪري ويئي.

5 جون 1967ع عربن جي تاريخ جو ڪارو ڏينهن آهي. عرب اتحاد جو پاڇو به نه رهيو. ناصر نه چا، ناصر ازم جو لفظ مري ويو. **هاڻي نه فقط جوابي حملي ۽ عرب جي فتح جي، مون کي نه ٻيو ڪوبه رستو قبول نه هو.** اهو اعتماد مون کي 9 جون 1967ع تي ناصر جي استعيفا ڏيڻ جي خبر ٻڌي حاصل ٿيو. مون پنهنجو ريڊيو پيڇي وڌو ۽ خاموشيءَ جي سمنڊ ۾ ٻڏي ويس. منهنجي سڄي دنيا ڊانوان ڊول ٿي رهي هئي. ائين لڳي رهيو هو، ڄڻ هر عرب غلام ٿي ويو هجي. فلسطين وڃڻ جون سڀ تياريون دفن ٿي ويون. بيروت وڃڻ تي به منهنجي دل نٿي ڪئيو. پوءِ

مجبوراً فيصلو ڪيم تہ آخر وجي ڏسان تہ قومون مرنديون مرندي چا ڪنديون آهن. انهي سال سرءُ جي مند ۾ ئي فلسطيني آزاديءَ جو **پاپولر فرنٽ** وجود ۾ آيو.

67ع جي اونهاري جي مند بيڪار گذري. اميدون ختم ٿي چڪيون هيون. منهنجو اعتماد لوڏا کائي رهيو هو. مان پنهنجي ساٿين سان گڏ ڪويت واپس آيس. اولهہ واري ڪناري جا خاندان لوڻ ۽ ڪانداريندڙ خبرون ٻڌائي رهيا هئا. صيهونين جون انيڪ ڪريل حرڪتون، خُون، چوريون، هوائي حملا، گهرن کي باهيون، نيپام بم- ڇڻ هر قسم جي اذيت فلسطينين جو مقدر ٿي رهي هئي. قسمين قسمين اهڙيون ڪهاڻيون، جيڪي ٻڌي دل جو دهڪو بند ٿي وڃي. مثال طور هڪ ماءُ پنهنجي ٻار جي زبان آلي ڪرڻ لاءِ ايترو رُني، جو ٻار جي زبان آلي ٿي ويئي. مان جيتريون اهڙيون ڳالهيون ٻڌيون ٿي، اوترو اندر ۾ انتقام جي باهہ وڌندي پئي ويئي. ڪٿي سڄو شهر زمين ۾ دفن ڪرڻ جو واقعو ٻڌڻ ۾ ٿي آيو تہ ڪٿي سڄو شهر ساڙڻ جي "جرئت" جو قصو هو. **22 نومبر تي يو- اين سيڪيورٽي ڪونسل عربن جي راضپي سان اسرائيل پاران فلسطين تي مڪمل ۽ باقائدي قبضي ڪرڻ جو اعلان ڪيو.**

منهنجي نا اميدن ۾ اجا بہ واڌارو ٿيو، جڏهن 9 آڪٽوبر تي سي- آئي- اي- منهنجي سورهيہ **چي گويرا** کي مارائي ڇڏيو. چي گويرا جي خون منهنجي ضمير کي زخمي ڪري وڌو. هي هڪ ارجنٽائيني انتها پسند هو، جيڪو ڪيوبا جي فيدل ڪاسترو سان جدوجهد ۾ گڏ هو، ۽ جنهنجي ڪري پهرين جنوري 1959ع تي انقلاب طاقت حاصل ڪري سگهيو. ايندڙ اَنن سالن ۾ چي گويرا جو مرتبو بين الاقوامي حيثيت حاصل ڪري ويو. سندس شخصيت بہ ڪاسترو جهڙي هئي. جڏهن ڪاسترو ۽ چي ۾ اختلاف ٿيا تہ، چي وزير صنعت جي حيثيت سان استعيفا ڏيئي ڇڏي ۽ خاموش ٿي ويو هو. جيتوڻيڪ هو ڪيوبا جي انقلاب کي نقصان رسائڻ لاءِ پنهنجي ۽ ڪاسترو جي اختلافن کي مشهور ڪري سگهيو ٿي. هن آفريڪي ملڪن جو دورو ڪيو. الجزائر جي احمد بن بيلا سان سندس دوستي ٿي ويئي. هن ڪانگريس ۾ پاڙيتو يورپي فوجين ۽ شومبي جي علحدگي پسندن سان ويڙهہ ۾ حصو ورتو. ڪانگو ۾ روسي اثر سبب چي کي سوپ حاصل ٿي. پوءِ هو 16 گوريلن جي جٿي سان گڏ بوليويا ويو. يارهن مهينن تائين هو انقلابي محاذ ناهڻ ۽ بيرنتو جي ڊڪٽيٽر شپ ختم ڪرائڻ لاءِ ڪم ڪندو رهيو. هو اڪيلو شخص آمريڪا جهڙي طاقت جي اکين ۾ اکيون وجهي ڳالهائيندو هو. نيٺ اِهو ٿيو. آمريڪا، لنڊن جانسن، همفريءَ چي گويرا کي قتل ڪرائي ڇڏيو.

منهنجي ديس واسين کي بہ فلسطين جي ڌرتي آزاد ڪرائڻ لاءِ چي جهڙي اڳواڻن جي ضرورت هئي.

نئين انسانيت جو اعلان

(1)

عرب عوام ڏهن سالن تائين ناصر ازم کي، عرب ۽ فلسطيني عوام جي آزاديءَ جو اهڃاڻ سمجهيو هو. اُها لاٽ به هاٽي وِسامي چڪي هئي. موشي دايان پنهنجي آفيس ۾ ويني ناصر جي فون جو انتظار ڪيو، ته هو اسرائيل سان امن ناهه تي صحيح ڪرڻ لاءِ ڪنهن مهل تو چوي. البت سامراجي قوتن کي اهو سمجهه ۾ نه آيو ته ناصر، موشي دايان کي فون چونه ڪئي. پر هن جاتو ٿي ته ائين ڪرڻ سان مصري ڪيس جيئري پوري ڇڏين ها. ڪوبه رجعت پسند عرب اڳواڻ اڄ به جرئت ڪري نٿو سگهي ته، موشي دايان سان ناهه ڪرڻ جو عوامي سطح تي اعلان ڪري سگهي. فلسطيني عوام ته موشي دايان جي امن پلان جو جواب ڏينهن ڏني بمن سان ڏنو، چوته ڪين يقين ٿي ويو هو ته مصري، امريڪي، اسرائيلي، روسي، گولائسٽ ۽ برطانوي؛ سڀ قومون فلسطينين کي تباهه ڪرڻ جا منصوبا ناهي رهيون آهن. جون واري ويڙهه ۾ ته بلڪل ائين ٿي لڳو، ڄڻ آمريڪا ۽ روس جي گڏيل مرضيءَ سان ئي سڀ ڪجهه ٿي رهيو هو. ليسٽر ويلي ان باري ۾ لکيو آهي: ”ٿي سال ۽ نوَ مهينا- ڪريملن ۽ وائيٽ هائوس وچ ۾ رابطو فقط مبارڪن جي سنيهن تائين محدود رهيو. 5 جون 67ع تي ماسڪو مان سخت چِتاءُ ڏنو ويو، پر روس اهو به چيو ته، جيڪڏهن آمريڪا دخل اندازي نه ڪري ته روس به وچ اوير تي هٿ نه وجهندو. جانسن به اهڙوئي واعدو ڪيو.“

جانسن کي سي. آئي. اي ۽ اسٽيٽ ڊپارٽمينٽ اهو يقين ڏياريو هو ته، اسرائيل ٽن- چئن ڏينهن اندر ڪٽي ويندو. جيڪڏهن اهو اندازو غلط نڪري ها ته، آمريڪا هٿ چراند ڪري ها.

يو- اين قرار دادون پاس ڪندي رهي. جنگ بندي به ٿي ويئي. پر يو- اين فوجن جي واپسيءَ بابت ڪابه قرارداد پاس نه ڪئي. روسي ۽ آمريڪي پنهنجي پنهنجي مدار ۾ واپس هليا ويا. عرب ڊپلوميٽ فاتح جيان اسرائيلي فوجن جي واپسيءَ جا ڪوڙا نعرا هڻندا رهيا. اهو سڀ ڪجهه ڏسي، مان ڪويت واپس موٽي آيس، ۽ پنهنجي ساٿين سان خيالن جي ڏي- وٺ ڪيم. جيڪي ماٺهو عرب ملڪن مان ٿي آيا هئا، سي ته سخت مايوس هئا. جيڪي والاريل علائقا ڏسي آيا هئا، اُهي هٿياربند جدوجهد جي حق ۾ هئا. نئين سال جي اچڻ سان ”فتح“ ۾ نئين خون ۽ انتظامي تبديلين جون خبرون اينديون رهيون. نومبر ۾ پاپولر فرنٽ قائم ٿي ويو.

مان اونهاري ۾ لبنان ۾ هيس، ۽ سؤر ۾ رهيل پنهنجي ساٿين سان رابطو قائم ڪري نٿي سگهيس. تنهن ڪري پي. ايف. ايل. پي جي سرگرمين جي حقيقت پرکڻ جو ڪو پئمانو مون وٽ نه هو. تنهن ڪري انهيءَ کان سواءِ بي واهه نه هئي ته ”فتح“ جي سرگرمين ۾ حصو ونجي. هڪ سال ته اسان کي نوجوانن کي اِهو سمجهائيندي گذريو ته ناصر چو فيل ويو.

ڪويت ۾ فتح جي سرگرمين کي شڪ جي نظر سان نه ڏٺو ويندو هو. پي. ايل. او کي سرڪاري سطح تي فلسطيني عوام جي عيوضي سمجهيو ويندو هو. پر ڪويت ۾ نه ان جا ليڊر هئا ۽ نه حمايتي. مان به نه حمايتي هيس، ۽ نه مخالف. جيئن ته فتح 18 آگسٽ 67ع تي ملٽري آپريشن

وري شروع ڪيو هو، مون پنهنجي استادن ۽ پرنسيپال سان گڏجي فتح لاءِ ڪم ڪرڻ ۽ فلسطين جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد جو عزم ڪيو. اسان جي هر قدم، ڪم ۽ خيال جو اي. اين. ايم شعوري ۽ منطقي جواز پيش ڪندي هئي. فتح مون لاءِ هڪ نئون تجربو هئي. هيل تائين اسان جي بنيادي ذميواري فقط چندو گڏ ڪرڻ هئي. ڪڏهن ڪڏهن مبهم قسم جا ليڪچر به ڏناسي. اسان فتح جي پاڇي ۾ فقط تماشائي هئاسين. جيڪي به مقرر هئا، سي به چڙو ڳالهيون ڪندا هئا، ۽ موومينٽ ۾ شامل ٿيڻ جا فقط اصول ئي ٻڌائيندا هئا.

شروع شروع ۾ مون سوچيو ته، گهڻا سوال پڇڻ مناسب ڪونهي. پر پوءِ مون پاڻ کي يقين ڏياريو ته هر فلسطينيءَ کي جاڻ هئڻ گهرجي ته هو فلسطين لاءِ ڇا ٿو ڪري ۽ پوءِ مان وڌيڪ شد مد سان سوال ڪرڻ لڳيس. مثال طور فتح جا معاشي ۽ سماجي مقصد ۽ طريقا ڪهڙا آهن ۽ هوندا؟ اسان سعودي عرب جهڙي رجعت پسند ملڪ کان امداد ڇو ورتي آهي؟ موومينٽ ڪنهن جي آڏو جوابدار آهي؟ فتح عربن کان ڪٽيل ڇو آهي؟ ۽ اهم سوال اهو، ته فتح ۾ عورتن جو ڪردار چندو گڏ ڪرڻ کان سواءِ به هوندو؟

جواب طور ٻڌايو ويو ته، موومينٽ خود مختيار آهي- پر انهيءَ جي اڳواڻن کي حفاظت جي خيال کان نامعلوم رهڻ گهرجي. جيتري قدر مون کي جاڻ آهي ته، فتح جو هر ڪو راز سڀ کي معلوم هو، ۽ سندن اڳواڻن جي نالن جي سڄي دنيا کي جاڻ هئي. عمان ۾ ته هر دوست- دشمن اڳيان موومينٽ جا منصوبا پڌرا ڪيا ويندا هئا. سعيدي عرب بات ڇيو ويو ته، شروع ۾ پنهنجي دشمن کي مددگار ۽ حامي ڪرڻ گهرجي. شروع ۾ فقط فلسطيني رضاڪار ڀرتي ڪيا ويندا هئا، پر پوءِ عربن تان اها پابندي ختم ڪئي ويئي. منهنجو ڪمشنر مون کان پڇندو هو ته تون ايترا سوال ڇو ٿي ڪرين؟ مان چوندي هيس: ابوعليٰ! اسان تيسين ڪٿي نٿا سگهون، جيسين واضح پروگرام ۽ منظم ميمبر نه هجن. تنهن کان سواءِ انقلاب جي نعري سان نه، پر حقيقت سمجهڻ کان سواءِ اسان ڪجهه به ڪري نه سگهنداسين. منهنجا سوال ٻڌڻ وارن کي دلچسپ ۽ اهم لڳندا هئا. هڪ ڏينهن فتح جو هڪ اهم ڪارڪن فتحي عرفات، ياسر عرفات جو ڀاءُ مون سان ملڻ آيو. مون هن کان به فتح ۾ عورتن جي ڪردار بابت سوال ڪيو. مون کيس عرض ڪيو ته مون کي فوج جي ڪاتي ”ال آصفه“ ۾ شامل ٿيڻ جي اجازت ڏني وڃي، جو مون سالن تائين فوجي سِکيا به حاصل ڪئي آهي. مان والاريل علائقن ۾ ڇاپہ مار جي حيثيت سان ۽ آپريشن تي وڃڻ لاءِ به تيار هيس. هن مون سان واعدو ڪيو ته هو ڪوشش ڪندو ۽ مهيني اندر مون کي جواب ڏيندو. مهيني کان پوءِ فتحيءَ مون کان پڇيو، ”ڇا تون اردن ڏانهن، درياءِ اردن جي ڪناري الاغوار جي علائقي ۾ وڃي سگهين ٿي؟“ مون هڪدم هائوڪار ڪئي، ۽ تياريون شروع ڪري ڏنم. پر وري هو ٻڌائڻ نه آيو ته مون کي ڪٿي رپورٽ ڪرڻي آهي. ڪهڙو آپريشن ڪرڻو آهي؟ انهيءَ وچ ۾ منهنجي ساٿي فتحين مون لاءِ ڪم ڳوليو. هن چيو ته اسان سيني کي هڪ جٿي جي صورت ۾ 68ع جي اونهاري جي مند ۾ ڪجهه ڪرڻ گهرجي. هڪ ته اهو ته ڪيمپن ۾ ٿڪل ٽٽل مائرن جي ڪم ڪار ۾ هٿ ونڊائڻ ۽ شهيدن جي خاندانن جي مدد. اهو ٻڌي، مون رڙ ڪري چيو، ”اِهي معاشرتي انقلاب جون ڳالهيون آهن. مان انقلاب لاءِ ڪم ڪرڻ ٿي چاهيان.“

منهنجي انهن ڳالهين جو جواب 21 مارچ جي ڪراما واري جنگ جي صورت ۾ ملي ويو.

درياءِ اردن جي اپرندي ڪناري تي ڪراما هو. 1948ع کان پوءِ اتي فلسطيني ئي رهيل هئا ۽ لڳو ٿي ته جڻ فلسطينين لاءِ ئي وَسايو ويو هو ۽ سندن آسن ۽ اميدن جو مرڪز هو. اسرائيل ڪراما جو نانءُ نشان ختم ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون، پر پورو زور لڳائڻ کان پوءِ به ناڪام ٿيو. جيتوڻيڪ فوجي لحاظ کان سندن پاسو وزني رهيو. هاڻي عربن جي نشرياتي ڪاتي اعلان ڪرڻ شروع ڪيو ته، فلسطين جي آزاديءَ وارو سپنو پورو ٿيڻ وارو آهي. هزارين رضاڪارن نالا لکائڻ شروع ڪيا. سيرن جي حساب سان سونُ گڏ ٿيڻ لڳو. ۽ ٽنن جي حساب سان هٿيار گڏ ٿيڻ لڳا. فتح، جيڪا چند نيم تربيت يافته ماڻهن تي ٻڌل هئي، اُها عربن کي چين جي 1949ع واري طاقت نظر ۾ اچڻ لڳي. مزي جي ڳالهه اها آهي ته، شاهه حسين به پاڻ کي ڪمانڊو سڏائڻ شروع ڪيو. عرب فلسطيني عوام سمجهيو ته بس هاڻي فلسطين واپس ورڻ وارو آهي. عرب حڪومتن فتح کي راڪيٽ، آرٽلري، ملٽري ٽرانسپورٽ وغيره جي سپلاءِ شروع ڪري ڏني. اصل ۾ عرب حڪومتن فتح جي پاڇي ۾ پنهنجي نامرديءَ کي لڪائڻ ٿي گهريو. **فتح** ياسر عرفات جي اڳواڻيءَ ۾ پي- ايل- او کي قابو ڪرڻ ٿي گهريو. اجا فتح ۽ پي- ايل- او ۾ رقابت ۽ رفاقت جي راند هلي رهي هئي ته، ٽن انقلابين انفرادي سطح تي ڊرامائي واقعو ڪيو، جنهن کي پي- ايل- او پنهنجي ذميواري مڃڻ کان انڪار ڪيو. فلسطين جي آزاديءَ جي پاپولر فرنٽ، يعني پي. ايف. ايل. پي اسرائيل جي نيم فوجي ۽ نيم سولين جهاز اغوا ڪري ورتو. جهاز کي الجزائر آندو ويو پوءِ بنا ڪنهن اصرار يا بدلي جي جهاز ۽ مسافرن کي آزاد ڪيو ويو. سيني عرب ملڪن ۽ فلسطيني مجاهدن پي. ايف. ايل. پي کي ننديو، ۽ مخالفت شروع ڪري ڏني، ۽ انهيءَ واقعي کي فضائي قر به سڏيو.

اهو حادثو منهنجي زندگيءَ کي رُخ ڏيئي ويو. مون هڪدم پي. ايف. ايل. پي سان رابطو قائم ڪيو. انهيءَ زماني ۾ واءِ- ڊبليو- سي- اي جي آمريڪن ڇوڪري جين مارلو، سؤر ۾ هڪ هفتو رهڻ لاءِ اسان جي گهر آئي. هوءَ اسان جي گهر انهيءَ ڪري آئي ته منهنجي ننڍي ڀيڻ خالده جو واءِ- ڊبليو- سي- اي سان رابطو هو. اسان هڪ ٻئي سان گهٽو ڪري انگريزيءَ ۾ ڳالهائيندا هئاسين. جين بلڪل معصوم هئي. هوءَ مهاجرن کي ترڻ، ڊرائينگ ڪرڻ، ڪيڏڻ سيکارڻ آئي هئي. جين جنهن به ويس ۾ آئي هئي، هئي ته آمريڪي. اسان هن کي آمريڪي ۽ صيهوني سامراجيت تي زوردار ليڪچر ڏنا ته: هن چيو ته، سياست جو تجزيو ڪرڻ مهل جذباتي بيان ۽ زبان پاڻ لاءِ هاجيڪار ثابت ٿيندو آهي. هوءَ پاڻ چوندي هلي ته، هوءَ سياسي طور تي چاڻو شخصيت نه هئي. پر گڏوگڏ هن فتح کي دهشت پسند گروپ سڏيو، جنهن اسرائيلي ٻارن جي راهه ۾ بارودي سرنگون وڇايون هيون. اسان جين کي اصل صورتحال ٻڌائيندا رهياسين. ڪيس اِها ڄاڻ ئي نه هئي ته، هوءَ اسان جي سامهون صيهوني نظريو پيش ڪري رهي هئي. اصل ۾ هوءَ ڪيٿولڪ هئي، ۽ ڪيس عربن ۽ يهودين لاءِ هڪ جهڙي تعليم ڏني ويئي هئي. هڪ ڏينهن هن مون کي چيو، " ڇا تون آزاد فلسطين ۾ هن ماحول کان وڌيڪ آرام حاصل ڪري سگهندينءَ؟" مون جذباتي ٿي چيو، "نه- مون کي نه گهرجي هي آرام." جين پنهنجي لهجي ۾ حڪم واري انداز سان چيو، "چونه گهرجي هي آرام. توکي پوءِ پڇتاءُ ٿيندو. توهان سڀ ائين رڙيون ڪندا رهندؤ، ۽ هھڙي ماحول ۾ رهڻ پسند به ڪندؤ."

جين جي اِها ڳالهه مون کي پند پهڻ ڪري ويئي. سندس چوڻ ڪنهن حد تائين درست هو. اسان سڀ ڳالهيون ڪندا هئاسين، ڪم ڪرڻ وارو اسان ۾ هڪ به نه هو. منهنجي پاءُ کي جين تي

ڪاوڙ اچي رهي هئي، ۽ هو جين ڪي منهن واري ٽڦ وهائڻ وارو هو، جو مون سندس هٿ جهلي ورتو. مون چيو، ” آمريڪن ڇوڪري اسان جون ڪوتاهيون تي ٻڌائي ته انهيءَ ۾ ڪاوڙ جي ڪهڙي ڳالهه آهي! اسان صيهونيت لاءِ جواب تيار ڪندا آهيون، گوليون نه! “

مون پي- ايف- ايل- پي ۾ شامل ٿيڻ جو پڪُ ته ڪري ورتو هو، پر واٽ اجا نظر نٿي آئي. هڪ ڏينهن ڪويت ۾ مان ڏڪڻ عربي بوڪ اسٽال وٽان لنگهيس ته هڪ شخص پي- ايف- ايل- پي جا ڪرسمس جا ڪارڊ وڪڻندي نظر آيو. مون کي ڄاڻ هئي ته هو انهيءَ جو ميمبر هو يا همدرد- مان هن جي پرسان بيهي رهيس، ۽ آهستي آهستي چيم، ”مان فلسطيني آهيان. وڙهڻ چاهيان ٿي. مان والاريل علائقي ۾ وڃڻ چاهيان ٿي، مهرباني ڪري منهنجي مدد ڪر.“

هن منهنجي ڳالهه ٻڌي: ۽ خميس ڏينهن ٽين ۽ چئين وڳي جي وچ ۾ اچڻ جو وعدو ڪري هليو ويو. مان ڏاڍي خوش هيس. مان مقرر وقت کان ٻه ڪلاڪ اڳ ئي اتي پهچي ويس. ڪنهن مهل هڪ رسالو ڪٽي ٽي ڏنم ته ڪنهن مهل بيهو. پوري ٽين وڳي، ڏکهو خوبصورت جوان دڪان ۾ داخل ٿيو، مان سمجهي ويس. اهو پي- ايف جو ماڻهو هو. مون پنهنجي سڃاڻپ ڪرائي. هو ڏاڍو سنجيده ۽ خاموش هو. مون تڪڙ تڪڙ ۾ ڪيس ٻڌايو ته مون کي ملٽري ٽريننگ ۾ ڪيترو چاهه آهي. هن منهنجي ڪلهي تي هٿ هڻي چيو، ”اڳ ۾ تنهنجي تعليم ضروري آهي“.

مون وري جلدي جلدي چيو، ”مان پوسٽ گريجو ئيٽ آهيان، اسڪول ۾ ماستري ڪئي اٿم، لکڻ ۽ ڳالهائڻ ڄاڻان ٿي.“

”اوهه! منهنجو مطلب لکڻ پڙهڻ سان اهو ناهي، توکي ته پي- ايف جي ٻين ڪارڪنن سان ڪم ڪرڻ جي تربيت حاصل ڪرڻي پوندي. پوءِ اسان فيصلو ڪنداسين ته تو ۾ انقلاب لاءِ ڪم ڪرڻ جي همت ۽ قوت آهي يا نه....“

”مان..... وڙهڻ چاهيان ٿي.“ مون سندس ڳالهه ڪٽيندي چيو.

”ليليٰ! فلسطين جي جنگ هڪ ڏکهي جدوجهد جو ٻيو نالو آهي. تو وٽ پنهنجي قوت ۽ صلاحيت کي ظاهر ڪرڻ لاءِ گهڻو وقت هوندو. يقين ڪر، جيڪڏهن تون وڙهڻ جي قابل آهين ته، توکي پنهنجي جذبي جي عملي صداقت ۽ مهارت جي اظهار ڪرڻ جو موقعو ملندو. جيڪڏهن تو ۾ وڙهڻ جي صلاحيت ۽ جذبو آهي ته، پي- ايف توکي ڪاڏي به موڪلڻ ۾ نه ڪيٻائيندي. هاڻي وري انشاءالله ايندڙ هفتي هتي ملنداسين، ۽ ايندڙ مسئلن تي بحث ڪنداسين. جيڪڏهن توڪان اسان سان ملڻ وسري ويو ته، اسان پاڻ اچي توسان ملنداسين.، هن چيو. سندس نالو ندال هو.

مان اڄ پهريون دفعو مطمئن ٿي گهر موٽيس. مون کي لڳو، ڄڻ مان شاهراهه حيفا تي هلي رهي هيس. مان پاتال مان موٽي رهي هيس. انهيءَ شام ئي مون پنهنجي ڪجهه دوستن سان رابطو قائم ڪيو. اسان سڄي رات سياسي مسئلن، وابستگي ۽ هر استاد جي جانبداريءَ جو جائزو ورتو. اسان جو اندازو هو ته اسان جا حمايتي گهڻي تعداد ۾ موجود آهن، ۽ اسان چند هفتن ۾ ئي سيل قائم ڪري سگهياسين ٿي.

هاڻي اسان هر هفتي ملندا هئاسين ۽ مان پي- ايف لٽريچر ۽ هدايتون وٺڻ لاءِ ندال سان ملندي هيس. ابو ندال منهنجي ملاقات ڪجهه پراڻن، سابق اي- اين- ايم جي ڪامريڊن سان ڪرائي، جو اهي به پي- ايف- ۾ شامل ٿيا هئا. اسان ڪويت ۾ پي- ايف جو پورو ڍانچو ٺاهن جي ڪوشش ۾

مصروف رهياسين. 26 ڊسمبر 68ع تي ايل آل جهاز تي حملي تہ اسان جا حوصلا گهڻو وڌائي ڇڏيا. خاص طور تي 28 ڊسمبر جي واقعي کان پوءِ، جڏهن اسرائيلين بيروت جي هوائي اڏي تي حملو ڪري، مڊل ايسٽ ايئر لائين جا 3، هوائي جهاز تباهہ ڪري ڇڏيا. اسان خوش انهيءَ ڪري ٿياسين جو انهن ۾ 70-80 سيڪڙو جهاز آمريڪا جا هئا. ائين لبنان ۾ انقلاب جا امڪان وسيع ٿيڻ جا امڪان روشن ٿي رهيا هئا. هاڻي دنيا فلسطينين جي قدم کي ڌيان لائق سمجهڻ لاءِ مجبور هئي. عرب پريس انهيءَ کان اکيوٽ ڪري نٿي سگهي، ۽ اسرائيلي انهيءَ کي لڪائي نٿي سگهيا. بلڪ اسرائيلين تماشي کي اجا بہ پر لطف ڪري ڇڏيو هو.

(3)

اسان جو اسٽيڊي گروپ پي- ايف جي نظرياتي ۽ تنظيمي جوڙجڪ کي گهٽي حد تائين سمجهي چڪو هو. ابوندال جي چوڻ تي اسان مڪمل لٽريچر پڙهي، پنهنجو ذهن روشن ڪري رهيا هئاسين، جو هڪ بي فلسطيني عورت جو نالو دنيا اڳيان ايري آيو.

18- فيبروريءَ تي مان 5 لڳي 35 منٽن تي اٿيس. نيرن ڪري بي. بي. سي تان خبرون ٻڌڻ وينيس، ۽ هڪدم مون امينہ ڏبور جو نالو ٻڌو. هن زيورچ ۾ ال آل جهاز اغوا ڪيو هو. هوءِ پهرين عورت هئي، جنهن غير ملڪي آپريشن ۾ حصو ورتو هو. اها خبر مون کي ڪنوڻ جيان ڪرندي محسوس ٿي. هڪ فلسطيني انقلابي عورت، جنهن سرمائيداري جي تابوت ۾ ڪِلي ٺوڪي ڇڏي هئي. خوش قسمتيءَ ان ڪري ٿي چوان، جو پهريون دفعو ٻڌي، مون کي اعتبار ئي نہ آيو هو، ۽ ٻيهر ٻڌي، مون يقين ڪرڻ تي گهريو. اِهو ٻڌي رات جي پائجامي ۾ ئي ڊوڙندي، سڄي هاسٽل ۾ رڙيون ڪرڻ لڳيس..... ”هاڻي فلسطين آزاد ٿي ويندو-“ هر ڪنهن منهنجي رڙين ڪرڻ ۽ افعالن کي ڏسي محسوس ڪيو تہ مان چري ٿي پيئي آهيان. پر مون کي فخر محسوس ٿي رهيو هو تہ، مون اِها خبر سڀني تائين پهچائي آهي. اسان ڪويت ۾ چڙو ڳالهيون ڪري رهيا هئاسين، ۽ هوڏانهن هڪ فلسطيني عورت ڪم ڪري رهي هئي. اسان سڀني ٿوري دير کان پوءِ ئي فلسطيني عورت جي ڪارنامي ۽ فلسطيني جدوجهد جي ڪاميابي ۽ امينہ ڏبور جي دليريءَ جو جشن ملهايو. فتح ۽ پي- ايف ايل- پي جي عورتن گڏجي، فسطيني ناچ ’دبڪي‘ ڪيو تہ جيترو بہ چندو گڏ ٿيل آهي، اُهو فتح ۽ پي- ايف ۾ هڪ جيترو ورهايو وڃي. فتح پيرن اها ڳالهہ چپ چاپ مڃي ورتي. ان ڏينهن ئي مان ڪامريڊ ابوندال ڏانهن ويس، ۽ کيس چيم، ”مان تہ اسپيشل اسڪواڊ ۾ شامل ٿيڻ گهران ٿي.“ هو بہ راضي ٿي ويو، ۽ اُن ڏينهن کان ئي مان خاص سِکيا لاءِ وڃڻ لڳيس. بس، هاڻي مان ڪنهن بہ ڏينهن ملٽري آپريشن تي وڃڻ واري هيس. مون پنهنجي سکيا واري وقت ۾ اسٽڊي گروپ جو ڪم بہ جاري رکيو، ۽ انهيءَ گروپ کي روايتن ٽوڙڻ جي سکيا ڏيڻ شروع ڪيم. ڪويت ۾ سياست تي پابندي هئي. پر ڇهہ عورتن مزاحمت جي نالي ۾ پنهنجي عزت ۽ روزگار کي خطري ۾ وجهڻ قبول ڪيو. اپريل جي هڪ صبح جو اسان ڪويت جي سڀ کان مصروف علائقي ۾ پي- ايف جا چندي

جمع ڪرڻ جا دٻا ڪٽي، چندو گڏ ڪرڻ لاءِ نڪتاسين. شروع ۾ ٻيون ڇوڪريون هٻڪيون ٿي. پر مون کي نه شرم هو ۽ نه ڊپ. ڇو ته مون لاءِ فقط انقلاب جو نالو ئي ڪافي هو. اسان ڏٺو ته ماڻهو اسان جي سوچ ڪان وڌيڪ مددگار ۽ ترقي پسند هئا. هنن نه فقط دل سان اسان جي مدد ڪئي، پر ٻين کي اسان جي مدد لاءِ مجبور ڪيو، ۽ سڄي شهر ۾ همدردين ۽ سهڪار جو جار وڇائي ڏنو. عورتن به اڳتي وڌي اسان جي مدد ڪئي، عوام اسان جا دٻا پري ڇڏيا. سرڪاري عملدارن پڻ اسان جي سرگرميءَ تي اعتراض نه ڪيو. سڄو شهر اسان ڏانهن جهڪي آيو هو.

اِهو سهڪار ڏسي مون سوچيو ته، ڪجهه رقم انگريزي پڙهائي ۽ ڪجهه هيئر ڊريسر جو ڪم ڪري به پي- ايف لاءِ گڏ ڪجي، ۽ پنهنجي سياسي وابستگيءَ کي به ظاهر نه ڪجي. لبنان ۾ مون هيئر ڊريسر جو ڪورس به ڪيو هو. مون هڪ بيوٽي سيلون ۾ ٻن هفتن لاءِ نوڪريءَ جي درخواست ڏني. ڪم ڪان پوءِ مان چندي گڏ ڪرڻ کي لڳي ويندي هيس، جو مان چندي يا پروپيگنڊا جو ڪوبہ موقعو هٿان نه وڃائيندي هيس. هڪ ڏينهن هڪ رئيس عورت وار نهرائڻ ڪان پوءِ، منهنجي ڪم ڪان ايترو متاثر ٿي جو مون کي 25 فلپ ٽپ ڏنائين. اڳ ۾ ته مان ڇرڪيس، پر ٻئيءَ گهڙيءَ پي- ايف، منهنجي ذهن ۾ هئي، ۽ مون هڪدم رسيد ڪاٽي ڪيس ڏني. عورت جڏهن رسيد تي پي- ايف جو نيو ڏٺو ته، اڳ ۾ ته حيران ٿي ۽ پوءِ خوش ٿي پي- ايف لاءِ هڪ ٻيو دينار ڏيئي نيڪ خواهشن جو اظهار ڪيو. منهنجيءَ مئنيجر اهو سڀ ڪجهه ڏٺو، پر هوءَ ناراض نه ٿي. پر هن اِهو چيو ته، مان پنهنجي سياست پاڻ تائين محدود رکان ته بهتر آهي. هونءَ هُن اِهو به چيو ته، اهڙي انقلابي سوچ سيني عرب عورتن ۾ پيدا ٿئي ته ڪيڏو نه چڱو. جڏهن مون نوڪري ڇڏي ته مئنيجر عورت مون کي پگهار ڪان سواءِ پي- ايف لاءِ پنج دينار به ڏنا.

بهار جي مُند ۾ انهيءَ سال ئي مان پنهنجا ڪويتي دوست ڇڏي عمان هلي ويس. روس جي نهيل بندوق 'سيمينوف' منهنجي ساٿياڻي هئي.

(4)

عمان شهر گوريلن سان ڀريو پيو هو. ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ ئي مون کي ويهن ٻين عورتن سان گڏ اُتر عمان جي فوجي ڪيمپ ۾ اجا به وڌيڪ سخت سِکيا لاءِ موڪليو ويو. اُتي منهنجي خوش قسمتيءَ سان والاريل علائقي جي ٻي مثال شخصيت ۽ اسان سيني جي سورميءَ رشيده عبيده سان ملاقات ٿي. هوءَ سياءُ توڙي صورت ۾ هر لحاظ ڪان سهڻي عورت هئي. هن کي بندوق، استعمال ڪرڻ ۽ حق خاطر ڪٽڻ ايندي هئي. ٻه ڄڻيون هڪدم منهنجون دوست ٿي ويون. هڪ ته رشيده عبيده ۽ ٻي فعيها عبدالهادي.

انهي ڪان اڳ جو اسان جي حوصلي ۽ همت جو متحان وٺڻ لاءِ اسان کي مشن تي موڪليو وڃي، ملٽري اسڪول جي پرنسپال ڪامريڊ حسن اسان کي آخري هدايتون ڏنيون. جنهن ۾ خاص طور تي ابتدائي سياسي فائدي ۽ چندي ڪرڻ جي طريقي ۽ سياسي ۽ فوجي نوعيت جي ڪم جو بنيادي فرق ٻڌايو. هن پنهنجي تقرير ختم ڪندي ٻڌايو، "اسان جي ڪم جو اهو موڙ وقت ونندڙ ۽ شديد آهي. جڏهن اِهو شروع ڪندؤ ته مڪمل ڪرڻ ڪان سواءِ موت

ناممڪن آهي. تنهن ڪري توهان جي شعور جي امتحان جو مرحلو اِهو آهي. جيڪڏهن توهان ڪي اجا بہ پاڻ تي اعتبار نہ هجي تہ موٽي وڃو، ۽ ٻيو ڪو ڪم وڃي ڪيو.“

اهو ٻڌي اسان سڀني هڪ ٻئي ڏانهن ڏٺو. جسم مان ڏپ وچان سيسرات نڪري ويا. ٽي ڪلاڪ تہ ڪشمڪش ۾ رهيونسين. پر پوءِ فيصلو ڪيوسين تہ، جيڪڏهن عورت پاڻ کي انقلاب سان منسوب ڪري ٿي تہ پوءِ ماضي ۽ مستقبل جا سمورا رشتا زندگيءَ ۾ ثانوي حيثيت اختيار ڪري وڃن ٿا. اسان مان جيڪڏهن ڪا عورت اهڙو عهد نٽي ڪري سگهي تہ پوءِ اها فقط حمايتي ۽ چندو گڏُ ڪرڻ واري گُڏي ٿي، جدوجهد ۾ شامل ٿي سگهي ٿي. پر جن ملٽري آپريشن جي سِکيا حاصل ڪئي آهي، ۽ جيڪي انقلاب جي فلسفي کي يقين ۽ ايمان جي حد تائين مڃين ٿيون، انهن کي اڳتي وڌڻ جو ڪم ڪرڻو پوندو.

ٽيو اهو جو، جيڪي چوڪريون شوق طور سِکيا حاصل ڪري رهيون هيون، اُهي تہ ڇڏي ويون. پر مون ۽ رشيده رضامندي ڏيکاري. تنهن تي ڪامريڊ رشيده کي چيو تہ، هن جي وڏن جو باقائدي اجازت نامو فائيل ۾ موجود ڪونهي. انهيءَ تي رشيده ڏاڍي اعتماد سان چيو، ”جيڪڏهن 25 سالن جي عمر کان پوءِ بہ وڏن جي راضپي جي ضرورت آهي تہ پوءِ پي- ايف ۾ شامل ٿيڻ جي ضرورت ناهي. پر گهر وڃي وڏن کي چئون تہ ڏاج ناهين، مڙس ڳولين، ۽ گهر وَسائجي وڃي!“

مون رشيده جهڙيون گريون ڳالهيون تہ نہ ڪيون، پر چيم، ”ميڊم! فلسطين اسان کي جوان ڪيو آهي تہ اسان پنهنجي ڌرتيءَ جو قرض لاهيون. منهنجي خيال ۾ اسان کي نابالغن جهڙا ڪم ڇڏي، دليريءَ واري قدم ڏانهن ڌيان ڏيڻ گهرجي.“

هاڻي سِکيا حاصل ڪندڙ ٽن عورتن اڳتي وڌڻ کان انڪار ڪيو، ۽ باقي عورتن لاءِ سِکيا جي اڳئين منزل سامهون هئي. اسان اردن جي جبلن ۾ پناه وٺڻ واري وقت جا منصوبا ناهن لڳاسين. مون کي اڻ لکو ڏپ محسوس ٿي رهيو هو. پر جڏهن مون سوچيو تہ منهنجو سپنو ساپيان ٿيڻ وارو آهي، تڏهن منهنجو ڏپ دور ٿي ويو، ۽ مان ايندڙ وقت لاءِ تيار ٿي ويس.

ڪم جو وقت ويجهو اچي رهيو هو، پر ڪم جي نوعيت واضح نہ هئي. ٻهاڙن ۾ رهندي ٽئين رات هئي. هڪ ڪامريڊ ڪارڊ صيهوني ڇاپا مارن جي نگراني ڪري رهي هئي. هڪ آواز تي هن هڪدم پٺ ورائي ڏٺو. هن ڇاپا مار کي ترسڻ ۽ پنهنجي سڃاڻپ ڪرائڻ لاءِ چيو، پر هو نہ بينو. ڪامريڊ اونده ۾ ئي فائر ڪري ڏٺو. ٻئي پَل ئي ڪيمپ ۾ موجود هر ڪمانڊو ڇاتيءَ پر اڳتي وڌڻ لڳو، جيئن دشمن کي پڪڙي سگهجي..... هوءَ لڳاتار فائرنگ ڪري رهي هئي، جو هڪ ڇاپا مار سامهون آيو آهي تہ، ان جو مطلب اِهو آهي تہ ٻہ ٽي ٻيا سندس پر پاسي بہ هوندا. پر اسان کي جلد ئي خبر پئجي ويئي تہ ان مهل ڪوبہ موجود نہ هو. پر ڪامريڊ گارڊ هڪ ئي ڪيرائي وڌو هو. اِهو هڪ گڏه هو، جيڪو دشمن جي سرحد کان هيڏانهن آيو هو. اسان هڪ مختصر گڏجاڻي ڪري گڏه جي مالڪ کي معاوضو ڏيڻ جو فيصلو ڪيو. پر سرحد پار کان ڪوبہ معاوضو وٺڻ لاءِ نہ آيو. ڪيمپ ۾ وري اهڙي ڳالهہ نہ ٿي.

اسان کي اطلاع مليو ته اسرائيلي 5 جون تي جون واري جنگ جي ياد ۾، 5 وڳي صبح جو اسان جي ڪيمپ تي بمن سان حملو ڪرڻ وارا آهن. صبح جو ٽي وڳي مان ڳالهه ٻولهه ڪري موٽي هيس، ۽ چاهيم ٿي ته ڪلاڪ به آرام ڪري وٺان. پر ڪامريڊ بسم هڪدم هٿيار کڻڻ ۽ نڪري وڃڻ جو حڪم ڏنو. انهيءَ شام ئي اسان وٽ عراقي فنڪار آيا هئا، جيئن انقلابين ۽ انقلاب جي منصوبي کي ڏسي سگهن. آرٽسٽ مهمانن ڏوَ تي ڪاڏو هو. اهي به اسان سان گڏ هئا. مقرر وقت تي اسرائيلي جهاز آيا. بم به وسايائون، پر نه انهن کي ڪنهن روڪيو، نه ٽوڪيو، جو حسين جي فوج اسرائيل جي نه، پر فلسطينين جي خلاف استعمال ٿي رهي هئي. ويچارا فلسطيني جن وٽ ڪو هڪڙو جهاز به نه هو. عالمي پريس انهيءَ کي فقط هڪ حادثو، ۽ جون واري سالگرهه کي پر امن سڏيو. اسان پنهنجي ڪيمپ ۾ موٽي آياسين، ۽ صيهوني دشمن سان وڙهڻ جون تياريون شروع ڪري ڏنيوسين.

ڪيمپ ۾ مون پنهنجي تربيت سان ثابت ڪري ڏيکاريو ته، مان ڏاڍي سٺي گوريلا هيس. مان سيني حڪمن کي شعوري طور تي پورو ڪندي هيس. سِکيا جو پروگرام ايڏو وسيع هو، جو اسان کي ڪنهن جهڙي تهڙي پروگرام لاءِ وقت ئي نه ملندو هو. هڪ دفعي غير ملڪي شاگردن جو وفد آيو. اسان انهيءَ لاءِ ويرائٽي پروگرام ڪري رهيا هئاسين. اهي پرڏيهي شاگرد عمان ۾ فلسطيني شاگردن جي تنظيم پاران بين الاقوامي سلامتي اجلاس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آيا هئا. گهڻا 1968ع ۾ اولهاين يونيورسٽين مان تعليم حاصل ڪري نڪتا هئا. سندن خيال هو ته، جيڪڏهن هو روڊ تي اگهاڙا ٿي ويهن، يونيورسٽيءَ تي قبضو ڪري وٺن، ڪنهن آفيسر کي ٺڪون هٽي اچن، ته اهي سڀ انقلابي سرگرميون ليکبيون. مان ته ساڻن ڳالهائڻ جي ئي خلاف هيس. جيتوڻيڪ انهن مان ڪن پاڻ کي انتها پسند ۽ انقلابي ٿي سڏيو! پر مون انهن سان ملڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ۽ هاڻي مان خوش آهيان جو پوءِ مون کي خبر پيئي، ته انهن جا انتها پسند انقلابي به مارڪسٽ ليننسٽ ليڊرن کي غير ضروري سمجهندا هئا. ڪجهه آمريڪي هئا. انهيءَ گروپ قوميت کي ڪالونيئلزم جي شڪل ٿي سمجهيو. اڪثر شاگردن گوريلا ناٽڪ کي پسند ٿي ڪيو، جيڪو سندن خيال ۾ 'انقلاب ڻاهڻ' جو ڪمياب نسخو هو. هنن اسان کي پڻ ٿورو ناٽڪ ڪري ڏيکاريو.

جڏهن هو وڃي رهيا هئا، تڏهن هڪ جرمن ۽ هڪ فرانسيسي شاگرد، جيڪي ٻيئي انارڪسٽ هئا، نعرو هڻيائون، "بحران زنده آباد." جواب طور مون چيو، "فلسطيني ماڻهو ته بحران واري زماني ۾ مثالي حيثيت رکندا آهن..... وڌيل ڏاڙهيءَ ۽ وارن يا ايئرگن، انهن مان ڪهڙو نسخو ٿا اسان جي جلاوطني ختم ڪرڻ لاءِ تجويز ڪيو؟" هو لاجواب ٿي مُرڪي پيا ۽ هليا ويا.

اسان جي مزاحمتي تحريڪ کي بنيادي نقصان اردني ۽ فلسطيني عوام جي هڪ نه ٿيڻ ڪري پهتو آهي. "فتح" به اردني عوام تائين پهچڻ جو ڪو ڪامياب نسخو نه ناهيو هو. اسان فرنٽ جا ميمبر به عرب اتحاد ۾ عام ۽ اردني ۽ فلسطيني عوام ۾ خاص، اتحاد لاءِ ڪوششون ڪري رهيا هئاسين. اسان پنهنجي ڪيمپ جي ويجهو ٻوڙدان جي ماڻهن سان گڏجڻ ۽ سندن مسئلا حل ڪرڻ شروع ڪيا. نيٺ اسان هنن کي هم خيال ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وياسين. اسان هنن کي فوجي سِکيا به ڏني. پوءِ ته اهو حال هو جو اسان هڪ ٻئي جي ٽنبن ۾ بنا هٻڪ جي اچڻ وڃڻ لڳاسين، ۽ گڏيل مسئلن تي خيالن جي ڏي وٺ ڪرڻ لڳاسين. مون کي ۽ ڪمانڊر بسم کي علائقي جي ماڻهن خاص

موقعن تي خاص مهمان جي حيثيت ۾ گهرائڻ شروع ڪيو. هڪ ڏينهن اسان هنن جي علائقي ۾ شاديءَ ۾ شريڪ ٿياسين. رات جي ماني هئي، جنهن ڪان پوءِ ڪنوار کي گهوٽ جي تنبوءَ ۾ وٺي وڃڻو هون. چانڊوڪي پوري جوبن تي هئي. نوجوان ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون ناچ ڪري رهيا هئا. مان ۽ بسم بہ اهو ماحول ڏسي مدهوش ٿي ويا هئاسين، جو اوچتو هڪ شخص آيو. هن منهنجي هٿ ۾ هڪ پرچي ڏني، جنهن تي لکيل هو، ”هڪدم اچ.“ مون ڪنوار کي پيار ڪيو، ۽ واپس هلي آيس.

ڪمانڊر رُکي آواز ۾ چيو، ”اسان کي حڪم مليو آهي تہ تون صبح جو ڏهين وڳي تائين بيروت پهچي وڃ. هن مهل رات جا نوَ لڳا آهن.“ مون هڪدم پنهنجو سامان سهيڙيو، ۽ بيروت لاءِ رواني ٿي ويس. جاڻ نہ هئم تہ رستي ۾ ڪهڙيون مشڪلاتون پيش ايندي‌ون. بهرحال مان وقت سِر بيروت پهچي ويس.

ڪمانڊر منهنجي انتظار ۾ هو. مون وڃڻ شرط گوڙ ڪرڻ شروع ڪري ڏنو، ”اِهو ڪهڙو طريقو آهي گهرائڻ جو. مون ڪيڏي محنت سان ماڻهن کي منظم ڪيو هو، ۽ سِکيا جي ڪجهہ ڏينهن جي اجا بہ ضرورت هئي.“

”مون کي خبر هئي تہ تون انهن کي منظم ڪري وٺندينءَ، تنهن ڪري تہ توکي موڪليو هوسين. پر تون رڙيون ڇو ٿي ڪرين!“ ڪماندر نرميءَ سان چيو.

”مون کي معاف ڪيو. مون سمجهيو، اوهان منهنجي خاندان جي دٻاوَ هيٺ مون کي واپس گهرايو آهي.“

ڪمانڊر مون کي يقين ڏيارڻ جي انداز سان مُرڪيو. چيائين، ”ڪامريڊ خالد، تون جيل وڃڻ لاءِ تيار آهين؟“

”ها.“ مون هڪدم جواب ڏنو.

”اذيت سَهي سگهندينءَ؟“

”ها.“

”مرڻ لاءِ تيار آهين؟“

”ها. پر توهان اهڙا سوال ڇو ٿا ڪيو؟ اسان تہ انهن ڳالهين جو عهد ڪري چڪا آهيون.“

”ٺيڪ آهي.“ ڪمانڊر وڌيڪ نرميءَ سان چيو، ”اڄ هاڻي اسان ٻئي نقطي تي ڳالهايون.“ مون کي بيچيني هئي، ۽ ڪمانڊر بلڪل نارمل. هن وڌيڪ چيو، ”ليليٰ! هڪ اهم مشن تنهنجي حوالي آهي. گهر وڃ، سيني کي الله واهي ڇڏ، سڀاڻي صبح جو ڏهين وڳي موٽي اچجانءِ.“ اِها خبر ٻڌي مان ڏاڍي خوش ٿيس، ۽ تفصيل پڇڻ جو حوصلو بہ نہ رهيم. گهر ويس تہ امان اهو ٻڌي شڪ ۾ پئجي ويئي تہ، مان وري ڪويت وڃي رهي آهيان. هُن اها ڳالهہ نوٽ ڪئي تہ، مان نہ نوان ڪپڙا تيار ڪيا هئا، ۽ نہ گهڻو ڪنهن سان ڳالهايم ٿي.

امان چيو ليليٰ! مان تولاءِ خاص ڊش ٿي ناهيان. مون کي لڳي ٿو، مان توسان ڪجهہ ڏينهن ملي نہ سگهنديس. هن دفعي تون اونهاري ۾ تمام جلدي ڪويت ٿي وڃين!“

مون چيو، ”امان، مان لاءِ خاص ڊش بيشڪ ناهہ. مون گهڻن ڏينهن کان تنهنجي هٿ جو ڪاڏو ناهي کاڌو. اسان سڀ گهڻن ڏانهن کان پوءِ گڏجي کاڌو کائيندا‌سين.“ مان چئي تہ اِهو رهي هيس، پر منهنجو دماغ ڪنهن ٻئي هنڌ هو.

صبح سان مان بيروت هلي ويس. ابوزيد منهنجي انتظار ۾ هو. هن سنجيدگيءَ سان چيو، ”ليليٰ! توکي ٽي. ڊبليو. اي جهاز اغوا ڪرڻو آهي.“

اِهو ٻُڌي مان ڪِلي وينيس. ڪماندر ابوزيد پڇيو، ”تون ڪِلين ڇو ٿي؟“

”جڏهن اوهان اِهو جملو چيو، تڏهن تڏهن مون کي لڳو، ڄڻ جهاز مون کي ڪلهن تي کڻڻي پيڄڻو آهي.“

ڪماندر منهنجو جواب نظر انداز ڪندي چيو، ”وچ جهاز اغوا ڪر، ۽ ڪنهن کي پنهنجو منصوبو خراب ڪرڻ نہ ڏي.“

مون سڄي منصوبي کي ورجايو. ۽ سمورا تفصيل ياد ڪري ڇڏيم. مان روم وڃڻ واري جهاز ۾ هيس. ڪنهن عشق جي چڪر ۾ نہ، پر آمريڪي سامراج خلاف هڪ اهم مشن تي.

آمريڪا ۾ فلسطين

(1)

عربن ڪي سندن سڄڻ ۽ دشمن جذباتي ماڻهو چوندا هئا. مان فلسطيني عرب هئڻ جي ناتي جذباتي هئڻ کي منطقي سمجهان ٿي، ڇوته مون کان منهنجي ڌرتي ڦري وئي آهي، ۽ منهنجي حال توڙي مستقبل ٻنهي کان انڪار ڪيو ويو آهي. پر مان جذباتيت هٿان پاڻ وڃائڻ لاءِ تيار ناهيان، ڇوته منهنجي اندر جو يقين مون کي پنهنجي ڌرتيءَ کي آزاد ڪرائڻ جي جدوجهد ڏانهن وٺي ويجي رهيو آهي. دشمن جي بي انتها قوت جي باوجود مان نظرياتي ۽ حربي قوتن تي يقين رکندي، عوام ۾ تحرڪ پيدا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندس. مون پنهنجي ڪم تي جذبي جي نه منخق جي اڳواٽي قبول ڪئي آهي، ۽ منهنجي پارٽي پاپولر فرنٽ به ڪم کان اڳ ان جي ضرورت تي ويچار ڪندي آهي.

اسان ذاتي مفاد لاءِ نه، پر گڏيل مفاد لاءِ ڪم ڪرڻ کي نصب العين سمجهيو آهي، جو اسان جي عمل جو مقصد دشمن کي وائکو ڪرڻ ۽ موجوده حقيقت جو روپ بدلائڻ آهي، جن کي موشي دايان اڻ ٽر ٿو سمجهي. اسان دشمن کي تباهه ڪرڻ لاءِ قوت گڏ نٿا ڪيون، جو اسان وٽ ايتري قوت ۽ هٿيار نه آهن. اسان ته دشمن جي دل ۾ ڊپ ۽ عوام جي دلين ۾ انقلاب جي احساس کي اڀاريندا آهيون. صيهونين، صيهونيت زده اولهائين معاشري جي عام راءِ کي متاثر ڪيو آهي، هو بزدل ماڻهن جي وچ ۾ پنهنجي بهادريءَ جو راڳ ٿا ڳائين. جڏهن ته اسان اولهه جي ٻوڙن ڪنن ۾ رڙيون ڪري پنهنجي عوام لاءِ انقلاب ۽ فلسطين جي قائم ٿيڻ جي ضرورت جا لفظ داخل ٿا ڪيون.

ڊاڪٽر جارج حباش (سيڪريٽري جنرل پاپولر فرنٽ) هڪ دفعي چيو هو، ”22 سالن تائين ڪيمپن ۾ رهي، اسان ڪنهن کي پنهنجو حال پائي نه جاڻي، پنهنجي انقلاب لاءِ پاڻ ئي ارادو ڪيو آهي. ڪهڙي شيءِ اسان جي انقلاب کي اڳتي وڌائي ٿي، ڪهڙي تحفظ ٿي ڏئي، ڪهڙي واڌارو ٿي ڪري، اهو فيصلو اسان کي ڪرڻو آهي، اسان جي انقلاب جو مقصد انصاف آهي، اسان جي گهرگهاٽ جي واپسي، اسان جي ملڪ جي واپسي، ۽ اسان جي ٻارن لاءِ پناهه گاهه جو احساس.“ 12) جون- 1970ع)

مون کي ڄاڻ ڪانهي ته منهجي ڌرتيءَ تي قابض ۽ جارح مونتي جارحيت جو ڪيس هلائي سگهندا؟ جيڪڏهن هو اخلاقيات جي توقع ٿا ڪن، ته اخلاقيات جي اها تقاضا آهي، ته هتين خالي انسانن مٿان جڏهن دل گهُري، بم وسايا وڃن! 29- آگسٽ 69ع تي منهنجو انقلابي قدم فلسطينين جي انسانيت جو اعلان هو. اولهه جي صيهونيت پرست پاليسين خلاف احتجاج.

مان روم وڃڻ واري جهاز کي دمشق ڏانهن قيرائڻ جي رٿا کي ذهن ۾ رکي بي حجاب ٿي سنگر سوئنگ مشين ڪمپنيءَ جي وچ اوير واري ايجنٽ سان ڳالهائي رهي هيس. مون وڳوڙي حالتن ۾ ننڍي کان ننڍي ۽ وڏي کان وڏي ڪم جي سِڪيا ورتي هئي. پر بدلجندڙ انساني صورت سان منهن ڏيڻ جي سِڪيا مون کي نه هئي، ته بيڪار ڳالهائيندڙن سان ڪيئن منهن ڏجي. هو

ڳالهائيندو ئي رهيو تي، ۽ مان پنهنجي سيٽ تي پاسا ورائي رهي هيس. مون کي لڳي رهيو هو جڻ جهاز تي موجوده هر شخص کي منهنجي رتا جي ڄاڻ هجي.

بيروت کان روم وڃڻ واري ساڳئي جهاز منهنجي پرسان هڪ نهايت نيڪ ۽ اخلاق وارو آمريڪي وينو هو، جنهن کي نيويارڪ وڃڻو هو. مون کي خبر هئي ته آمريڪي ٻين سياحن جيان زمين تي هر شيءِ بابت مزي سان ڳالهائڻ چاهيندا آهن. پر مون کي اها ڄاڻ نه هئي، ته ڪو هو انتهائي ذاتي سوال به هڪ ٻئي پڇيان ڪندا رهندا آهن. سندس پهريون سوال هو، ”توهان ڪيڏانهن ٿيون وڃو؟“ مون ٺهه پهه وراڻيو، ”مان روم تي وڃان.“

ٻيو سوال هو، ”روم ڇو تي وڃين؟“

مان هڪ ڪن لاءِ جواب سوچڻ لاءِ ترسيس، ۽ پوءِ چيم،”مان پنهنجي مڱيندي سان ملڻ تي وڃان، جيڪو مون سان ملڻ لاءِ لنڊن کان اچي رهيو آهي.“ مون کي هڪدم احساس ٿيو ته مون ڪوڙ ڳالهايو آهي. جيڪڏهن هو اهو چوي ته روم ۾ مون سان ملجانءِ، ته ڇا چونديس. مون هڪدم ان جو جواب به سوچي ورتو، ۽ سندس پڇڻ بنا ڏاڍيان چيم، ”اهو به تي سگهي ٿو ته هو هوائي اڏي تي اچي، ۽ مون کان اڳ پهچي، مون کي اچرج ۾ وجهي ڇڏي.“ پوءِ مون ڪانئس پڇيو، ”توهان ڪيڏانهن ٿا وڃو؟“

”نيويارڪ.“ مسٽر هولڊن آرام سان چيو، پر اجا هو ڳالهه پوري ڪرڻ جي موڊ ۾ نه هو. چيائين، ”هڪ عرب ڇوڪري اڪيلي پنهنجي مڱيندي سان ملڻ روم وڃي، ۽ ساڻس شادي ڪري، ڪجهه عجيب ٿو لڳي.“

مون اعتماد سان چيو، ”اسان ننڍپڻ کان هڪ ٻئي کي سڃاڻون ٿا، اسان جو مڱڻو ٽئي به ڪي سال تي ويا آهن. تنهن کان سواءِ اسان ماڊرن عرب آهيون، دقيانوسي نه.“

هاڻي هو مطمئن تي پنهنجو قصو ٻڌائڻ لڳو، ته ڪيئن ڪيس ۽ سندس زال کي پڄڻو پيو، ڇوته سندس زال جي ماءُ- پيءُ کي هو پسند نه هو. مون ڪِلي ڪيس يقين ڏياريو ته مان پنهنجي مڱيندي سان پچي نه وڃي رهي هيس. ايتري ۾ ايئر هوسٽس اعلان ڪيو ته، ”جهاز ۾ هڪ نئون شادي ٿيل جوڙو آيو آهي. انهن وٽ هڪ وڏو ڪيڪُ آهي، هو اسان سڀني سان گڏجي ڪيڪُ ڪائڻ گهرن ٿا. ڇا توهان ڪيڪُ ڪائيندا؟“ مون مسٽر هولڊن ۽ ٻين مسافرن سان گڏجي چيو، ”ها، ضرور کائينداسين.“ انهيءَ خوشيءَ جي موڊ سان مسٽر هولڊن هڪ وار وري مون کي چيو، ”توهان ٻنهي جي شادي ڪيئن ٿي سگهي ٿي، ڇوته تنهنجو مڱيندو اجا ته شاگرد آهي.“

مون چيو، ”اسان ’نودولتيا‘ ناهيون، پر پيڙهين کان رئيس آهيون. روزگار اسان لاءِ ڪو مسئلو ناهي.“

هوائي اڏي تي لهي، ڪسٽم وغيره سان منهن ڏئي، منهنجي لاءِ هڪ پورٽر کان جان ڇڏائڻ مسئلو ٿي پيو. نيٺ هن سڌو سنئون سوال ڪيو، ”اڄ رات توهان سان ڪٿي ملاقات ٿي سگهي ٿي؟“

مون سختيءَ سان چيو، ”معاف ڪجو، مان مصروف آهيان.“ پر وري روم ۾ بس ۾ سفر ڪندي، وري ساڳيو سوال! وري هڪ ٻيو بيوقوف شخص. حد ته اها تي جو وري هڪ ٻئي شخص پرسان اچي، بنا ڪجهه چوڻ جي مون کي پنهنجي پاڪر ۾ پرڻ تي گهريو، جو مون رڙ ڪئي،

”پنهنجا هٿ پري ڪر، نہ تہ بس هيٺ ڊِڪو ڏيندي سانءِ.“ منهنجي ڪاوڙ ڏسي هو ڊڄي ويو، ۽ وري ڪا حرڪت نہ ڪيائين.

مان بہ ڏينهن روم ۾ رهيس. انهيءَ وچ ۾ رکي رکي روم جو سير ڪرائڻ جون دعوتون ڏاڍي شدّ مدّ سان ملنديون رهيون، پر مان نرميءَ سان انڪار ڪندي رهيس. مان اڪيلي روم جي گهٽين ۾ گهمندي رهيس. مون کي ڪابہ شيءِ خريد ڪرڻ جو شوق نہ هو. مون فقط روم جي قديم آثارن ۽ فلم ڏسڻ کي پسند تي ڪيو، ۽ هلندي هلندي پنهنجي منصوبي کي من ۾ ورجائيندي ٿي رهيس.

29 آگسٽ تي صبح جو مان هوٽل مان حساب ڪتاب ڪري ٽڪيٽس ۽ فو ميڪفر هوائي اڏي لاءِ بس ۾ وڃي وينيس. اهو هوائي اڏو روم جي ٻهراڙيءَ ۾ هو. جهاز اڌ ڪلاڪ ليٽ هو. منهنجو ساٿي، جنهن کي فوٽوءَ تي سڃاڻڻو هوم، پروگرام موجب اچي پهتو، ۽ اسان پنهنجن مخصوص اشارن جي ڏي وٺ ڪئي. هن جو نالو سليم عيساوي هو، هو حيفا جو رهاڪو فلسطيني هو، جنهن جي پالنا شام ۾ ٿي هئي. سليم خاموشيءَ سان منهنجي پرسان وينو رهيو، ۽ اسان ڄاڻي هڪ ٻئي کي نہ سڃاڻڻ ۽ نا واقف هئڻ جون علامتون ظاهر ڪرڻ لڳاسين.

سڀ ڪجهہ بلڪل مناسب ۽ شيڊول مطابق ٿي رهيو هو، جو اوچتو اسان جي رٿابنديءَ کي لوڏو آيو. اسان کان ڪجهہ پر پرو هڪ ٻارڙي وينڻي هئي. وٽندڙ ڪپڙا پهريل هئس، جن تي پرت سان ”دوستي ڪيو“ لکيل هوس. ڪيس ڏسي، مون کي پنهنجو ننڍپڻ ياد اچي ويو. مون کي اهو احساس پڻ ٿيڻ لڳو تہ انهيءَ ٻارڙيءَ تہ منهنجو ڪو ڏوهہ ناهي ڪيو، منهنجي قوم کي ڪو نقصان ناهي رسايو. هن تي ظلم ڇالاءِ؟ ڇوتہ جهاز اغوا ڪرڻ ڪان پوءِ ممڪن آ تہ اسرائيلي اينٽي ڪرافٽ توبن وسيلي جهاز تباهہ ڪرڻ جي ڪوشش بہ ڪن...... هاڻي فلسطين جي سچي جدوجهد ۽ فلسطيني ٻارڙن جون مجبوريون منهنجي اکيان ڦرڻ لڳيون. مون پنهنجي جلاوطنيءَ جي پهرين ڏينهن ڪان وٺي اڄ تائين بي وس، بکين ۽ اگهاڙن پيرن وارن انسانن جا قافلا پنهنجي تصور ۾ هلندي محسوس ڪيا. بيگن ڪيمپ جا بہ دفعا مهاجر ٿيل ٻار، عمان ويجهو عجيب بيوسيءَ مان ڇئي رهيا هئا، ”آخر اسان بہ انساني نسل جو حصو آهيون.“

انهيءَ ڏيک سان منهنجي مَن کي ڌڏُ مليو، ۽ مان پنهنجو پاڻ کي چيو، ”مون ۽ منهنجي ديس واسين ڪهڙو ڏوهہ ڪيو هو، جو هي ڪشالا اسان جي قسمت ۾ لکيا ويا آهن.“ جواب هو، ”ڪوئي ڏوهہ نہ!“ ”تہ پوءِ اڳتي وڌ، پوئتي موٽڻ جو ڪو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي.“ منهنجي ٻارن منهنجي اندر مان چيو.

707 بوئنگ ۾ هڪ ٻئي مسئلي اوچتو ڪَرُ ڪنيو. هڪ ٽيهاڪو ورهين جو نوجوان مون ڏانهن وڌي آيو ۽ ڏاڍي خوش دليءَ سان چيائين، ”هيلو.“ ”هيلو.“ مون سوچ ۾ ٻڏل اداس لهجي ۾ چيو. مان ان وقت رڪارڊ وروجو، جو ڪتاب ”منهنجو دوست **چي**“ (چي گويرا) پڙهي رهي هيس، ۽ انهيءَ شخص مون سان ڳالهائڻ ۽ اِهو ڄاڻڻ تي گهريو، تہ مان ڪير آهيان، ڪٿان آئي آهيان، ۽ ڪيڏانهن ٿي وڃان؟ هاڻي مان شاديءَ وارو سچو قصو ورجائي نٿي سگهيس. چيم، ”تون پاڻ اندازو ڪر.“

هن سوچي چيو، ”يوناني..... هسپانوي..... اطالوي.....“

مون ڪانئس پڇيو، ”تون ڪٿان آيو آهين؟“
هن چيو، ”مان شڪاگو جو رهاڪو آهيان.“ ۽ وري پنهنجا سوال شروع ڪري ڏنائين، ”تون ڏکڻ آمريڪا جي رهاڪو ته ناهين.....“ اهو ڄاڻڻ کان پوءِ، ته هو ڪٿان جو رهاڪو آهي، سوچيم، جيڪڏهن مان پاڻ کي ڏکڻ آمريڪا جي رهاڪو چئي ڇڏيان ته ڪهڙو فرق پوندو- ۽ مون چئي به ڇڏيو.
”برازيل.“ هو اهو چئي به وڪون وڌيڪ مون ڏانهن سُري آيو. مون گهبرائجي چيو، ” تون منهنجي ويجهو ڇو ٿو اچين؟“
”تون بوليويا جي آهين نه؟“ ”ها“ مون جواب ڏنو، ”پر تو ڪيئن سمجهيو؟“
”اهو تنهنجي هٿ ۾ جهليل ڪتاب ٻڌايو.“ هن چيو.
”ته ڇا توکي به چي وڻندو آهي؟“
”ها سنو ماڻهو هو.“
”پر تون ڪيڏانهن ٿو وڃين؟“
”مان پنهنجي ماءُ سان ملڻ ايٿنز وڃي رهيو آهيان. مان گذريل پندرهن سالن کان ساڻس نه مليو آهيان، مون کي يقين آهي ته هوءَ هوائي اڏي تي مون کان اڳ ئي انتظار ۾ هوندي.“
”بيوقوف! تون هن جهاز وسيلي نه وڃ، ڇوته هي جهاز ايٿنز نه پيو وڃي.“ منهنجي واتان اهو نڪرندي اٽڪي ويو. مان وري ”منهنجو دوست **چي**“ پڙهڻ ۾ مصروف ٿي ويس.
جهاز کي اڏامندي اجا ويهه منٽ مس ٿيا هئا، جو ايئر هوسٽيس فرسٽ ڪلاس جي پنجن ئي مسافرن جي خدمت چاڪري شروع ڪري ڏني. نه مان ۽ نه سليم ڪجهه کائڻ لاءِ تيار هئاسين. ايئر هوسٽيس ڏاڍي حساس هئي. چيائين، ”جو ڪجهه گهرجي، ٻڌايو.“ مون ڪافيءَ جو آرڊر ڏنو ۽ سليم بيئر جو- پر هن جي وَر وَر پڇڻ سبب اسان پريشان ٿي رهيا هئاسين. مون بهانو ڪيو، ته منهنجي پيٽ ۾ سور آهي، ۽ ڪمبل گهريم. ڪمبل پنهنجي هنج ۾ ڪٽي رکيم، جيئن پنهنجي پرس مان هينڊ گرنيڊ ڪڍي سگهان. پستول ڪڍي مون پنهنجي پينٽ جي مٿئين حصي ۾ اهڙي نموني رکيو، جيئن ڏسڻ ۾ نه اچي. سليم هڪ اسپرين جي گوريءَ لاءِ چيو. مون کي ڊپ ورائي ويو ته ايئر هوسٽيس فرسٽ ڪلاس جي ٻن مسافرن جي بيمار ٿيڻ تي پريشان ٿيندي، ۽ اهو ڊپ به هوم ته ڇا واقعي سليم جي مٿي ۾ سُور ته نه پئجي ويو آهي! پر جڏهن سليم گوري وٺي پينٽ جي کيسن ۾ وجهي ڇڏي، تڏهن مون ٿڌو ساهه کنيو. جيئن ئي فرسٽ ڪلاس جو هڪ مسافر لائونج کان موٽيو، مون سليم کي اشارو ڏنو ته هو ڪاڪ پٽ ڏانهن وڃي، ڇوته ساڳي پَل هڪ ٻئي ايئر هوسٽيس جهاز اڏائيندڙن لاءِ لنچ کڻي، ڪاڪ پٽ جو دروازو کولي رهي هئي. سليم موقعو تاڙي ورتو، ۽ ٽپ ڏيئي سندس اڳيان وڃي پهتو. ايئر هوسٽيس رڙ ڪئي، ”اوه- نه!“ ۽ ٽري وڃي پري ڪري. گوڙ جو آواز ڏاڍو ٿيو، پر زخمي ڪوبه نه ٿيو. مان سليم جي ڪِد هيس. ايئر هوسٽيس کي تنبيهه ڪيم ته رستو نه روڪي. هن ڏڪندي ڏڪندي رستو ڏنو. سليم اڏو ويڪرو هو، جو مان اڳيان ڏسي به نٿي سگهيس. البت مون سليم کي اهو چوندي ٻڌو ته، ”جهاز کي چي گويرا ڪمانڊو يونٽ، پي- ايف- ايل- پي سان لاڳاپيل، اغوا ڪيو آهي- ۽ هاڻي جهاز جي نئين ڪپتان جو نالو شاديه ابو غزالا آهي.“

انهيءَ وچ ۾ منهنجو پستول سُري اچي، پيٽ جي وچ تي پهتو. مان اهو ڪٽڻ لاءِ جهڪيس ته جهاز جي عملي جا ڏپ وچان ڪاراٽيل چهرا مون کي نظر آيا. مون کي هڪ پَل لاءِ اهو سڀ ڪجهه پوڳ جهڙو لڳو. مون من ئي من ۾ کلي ڏنو. پستول سنڀالي رکيم، ۽ ڪاڪ پٽ ۾ هينڊ گرنيڊ ڦيرائيندي داخل ٿيس، ۽ اعلان ڪيم ته، ”مان نئين ڪپتان آهيان.“ جهاز جو عملو مون کي ڏسي حيران ٿي ويو. مون پنهنجي صلاحيتن جي ڀرپور اظهار خاطر هينڊ گرنيڊ جي سيفٽي پِن، انهي واردات جي تحفي طور پاڻ کان اڳ واري ڪپتان ڪارٽر کي ڏني. هن ڏاڍي عزت سان انڪار ڪيو، ۽ مون پن سندس پيرن تي ڪيرائيندي تقرير ڪئي، ”جيڪڏهن تو منهنجو حڪم نه مڃيو، ته پوءِ جهاز ۽ مسافرن جي ذميواري تنهنجي مٿان ٿيندي- ۽ ها، تون انگريزي سمجهين ٿو يا نه؟ ٻڌ! تون بس منهنجي هدايتن تي عمل ڪر- بيوقوفيءَ وارا سوال نه ڪجانءِ، اِهو ئي تولاءِ چڱو ٿيندو.“ جيتوڻيڪ مون کي ڄاڻ هئي ته جهاز ۾ پوڻن ڇئن ڪلاڪن تائين هلڻ جو تيل موجود آهي، پوءِ به انجنيئر تي رعب وجهن لاءِ چيم، ”توهان وٽ ڪيتري وقت لاءِ تيل آهي؟“ ”ٻن ڪلاڪن لاءِ.“ انجنيئر چيو.

”ڪوڙا! دغاباز، مون کي به بوئنگ بابت پوري ڄاڻ آهي. هاڻي جيڪڏهن تو ڪوڙ ڳالهايو ته منڍي پيچي رکندي ساڻ.“ پائلٽ منهنجي ڪاوڙ گهٽائڻ جي ڪوشش ڪئي؛ پر مان ڪاوڙ ۾ ڪٽي هيس، مان ته بيحد خوش هيس. پائلٽ جهاز جي عملي کي نئين ڪپتان جا حڪم مڃڻ جون هدايتون ڏنيون. هاڻي مون کي اندازو ٿيو ته ڪپتان سهڪار ڪري رهيو آهي. مون هن کي ريڊيو روم ملائڻ لاءِ چيو، جيئن مان اطالوي عوام آڏو وضاحت ڪري سگهان. ڪپتان چيو، ”اسان اجا گهٽو پري آهيون.“ پر مون ڪيس ڪوشش ڪرڻ لاءِ چيو، پر ڪو ڪڙ تيل نه نڪتو. مون ايئر هوسٽيس کي اسان جو سامان ڪٽي اچڻ لاءِ چيو، ۽ چيومانس ته فرسٽ ڪلاس جي سيني مسافرن کي ٽورسٽ ڪلاس ۾ موڪلي ڇڏيو. پوءِ انٽر ڪام تي مسافرن اڳيان هي سنيهو پڙهيو، ”مان توهان جو ڌيان چاهيان ٿي. مهرباني ڪري پنهنجا حفاظتي بيلٽ ٻڌي ڇڏيو. توهان سان توهان جي نئين ڪپتان مخاطب آهي. پي- ايف- ايل- پي جي چي گويرا ڪمانڊو يونٽ، ٽي- ڊبليو- اي جي هن اڏام تي پنهنجو انتظام سنڀالي ورتو آهي. سمورن مسافرن کي هدايت ٿي ڪجي ته هيٺين حڪمن جي پابندي ڪن.

1. پنهنجي سيٽن تي خاموش ويٺا رهو.
2. پنهنجي حفاظت لاءِ پنهنجا هٿ، پنهنجي مَٿي جي پٺيان رکو.
3. اٿڻ جي ڪوشش نه ڪيو، نه ته ٻين مسافرن جي جان به اوهان خطري ۾ وجهي ڇڏيندا.
4. اسان اوهان جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

”توهان ۾ هڪ اهڙو مسافر به آهي، جيڪو فلسطيني ٻارن، عورتن ۽ مردن لاءِ پريشانين جو سبب بڻيو آهي. اسان اُن کي فلسطيني انقلابي عدالت آڏو پيش ڪرڻ چاهيون ٿا، باقي توهين سڀ اسان جي فلسطيني تنظيم جا مهمان آهيو. توهان سيني کي مذهب ۽ قوميت جي تعصب کان مٿيرو، اها اجازت هوندي ته جهاز جي حفاظت سان لهڻ کان پوءِ، جيڏانهن چاهيو، ۽ جيئن چاهيو، وڃي سگهو ٿا. اسان جي منزل هڪ دوست ملڪ آهي، ۽ توهان جي ميزباني به دوست ڪندا.“

مون جيئن ئي اهو پيغام پڙهي پورو ڪيو، تڏهن محسوس ڪيم ته جهاز اسان جي مطلب واري رستي کان ٻي پاسي پيو وڃي. مون ڪاوڙ مان ڪپتان کي چيو ته شرارتن کان پاسو ڪري. جيڪڏهن هو چاهي ٿو ته جهاز ۽ مسافر حفاظت سان منزل تي پهچي وڃن ته هڪدم جهاز کي صحيح رستي تي وٺي هلي- هاڻي سليم مون کي ياد ڏياريو ته، پندرهن منٽ گذري ويا آهن، جو مون مسافرن کي هٿ پويان رکڻ لاءِ چيو هو. مون هڪدم هدايت ڪئي ته هو آرام سان ويهن: چاهين ته شيمپئن به پي سگهن ٿا. مون ڪانئن تڪليف جي معافي به گهري. ايتري ۾ هڪ ايئر هوسٽيس اچي ٻڌايو ته گهڻا مسافر انگريزي نٿا ڄاڻن، جنهن ڪري ڪين ڄاڻ ڪونهي ته مون ڇا چيو آهي. ايئر هوسٽيس منهنجو سنيهو فرانسيسي ۾ ترجمو ڪرڻ جي حامي ڀري. مون سنيهو ٻيهر پڙهيو، ۽ مسافرن کي يقين ڏياريم ته، اسان کي بس هڪڙي ئي مسافر جي ضرورت آهي.

هڪ اسرائيلي عرب صالح المصلم به جهاز ۾ سوار هو: اُن سوچيو هوندو ته اسان ڪيس پڪڙي مارڻ ٿا گهرون. جو هو ڏاڍو ڏڄي رهيو هو. اسان جي چونڊيل، دهشت پسنديءَ جي ترڪيب جو نتيجو اهو نڪتو، جو عام مسافرن جو ڊپ ختم ٿي ويو، ۽ ماڻهن اسان سان تعاون ڪيو. اسان مسافرن آڏو وضاحت ڪئي، ته اسان کي ڪنهن مسافر سان دشمني ڪانهي- پر اسان وچ اوڀر ۾ آمريڪي هٿ چراند کان سخت نفرت ڪريون ٿا. پوءِ اسان اهو اعلان ڪيو ته ڪنهن دوست ملڪ ۾ پهچي اسان جهاز تباه ڪنداسين. اهو اعلان اسان دمشق پهچڻ کان فقط هڪ ڪلاڪ اڳ ڪيو.

انهيءَ وچ ۾ مون ريڊيو ڪنٽرول وسيلي زمين سان ڳانڍاپو پيدا ڪيو، ۽ يوناني انقلابين ۽ ڏکڻ يورپ جي ماڻهن کي سِڪ جا سنيها ڏنم. مون اعلان ڪيو ته يوناني ڪرنل، اسان جي انقلابين کي آزاد ڪن.

هر ڳالهه ٺيڪ ٿي رهي هئي. اسان وڃي مصري آبزرويشن ٽاور جي حدن ۾ پهتاسين. مون ڪنٽرولر کي پنهنجي سڃاڻپ عربي ڳالهائي ڪرائي، ۽ چيم ته مصري عوام کي اسان پاران انقلاب جون واڌايون ڏئي. مون چيو، ”مان ليدا وڃي رهي آهيان.“ هُن ڪِلي چيو، ”ليدا وڃي ڇا ڪندينءَ؟“ چيم، ”مان اباڻو وطن ڏسنديس.“

”ڇا توکي يقين آهي ته ڏسي سگهندينءَ؟“ هن پڇيو.

”ها، مون کي پڪ آهي.“ مون چيو تڏهن هن مون کي خطرن جي ڄاڻ ڏيڻ ٿي گهُري، پر مون بٽڻ بند ڪري ڇڏيو.

ڪجهه منٽن کان پوءِ مان فلسطين جو ساحل ڏُٺڻ ۾ ويڙهيل ڏسي سگهيس ٿي. جيئن جيئن مان اباڻي ڌرتي جي ويجهو پوندي ٿي ويس، تيئن محسوس ٿي ڪيم ته منهنجي عشق ۽ مون ۾ گڏيل مقابلو آهي، هڪ ٻئي کي پاڪر ۾ پرڻ جو. مان پنهنجي محبوبا ڏانهن اڏرندي ٿي ويس.... ۽ پوءِ مون کي پنهنجو حق ياد آيو، ۽ مون پائلٽ کي هيٺ لهڻ لاءِ چيو، ۽ مون قبضي هيٺ آيل فلسطين ۾ موجود پنهنجي ساٿي جلاوطنن کي مخاطب ٿي سنيهو ڏيندي چيو، ته اسان پنهنجي ڌرتيءَ ڏانهن جلد ورنداسين. مون ڪين ثابت قدم رهڻ جي تلقين ڪئي، ۽ اسرائيلي قلعي کي ڇُور چور ڪرڻ جو اظهار به ڪيم. مون عربيءَ ۾ ليدا ٽاور کي ٻڌايو ته اسان جو جهاز لهڻ وارو آهي، پر هن کي سمجهه ۾ نه آيو. پائلٽ مون کي چيو ته اسان کي ڪليئرنس جو انتظار ڪرڻ گهرجي. پر مون چيو، ”هيءَ منهنجي ڌرتي آهي. هتي لهڻ لاءِ اسرائيلي ڄڄهن کان اجازت وٺڻ مون لاءِ ضروري

ناهي.“ پوءِ مون ٽاور سان انگريزيءَ ۾ ڳالهائيندي چيو، ”اسان وري پهچي ويا آهيون. شاديہ ابو غزالہ وري زندگيءَ ۾ اچي وئي آهي. لکين شاديہ هتي وَر وَر ڪري اينديون، ۽ پنهنجي ڌرتي واپس وٺنديون.“ اسرائيلي ٽاور ڊپ کان ڪنبڻ لڳو هوندو، جڏهن مون چيو تہ، اسان جهاز کي هوائي اڏي تي تباهہ ڪنداسين.... گهڙي پل ۾ ٽي ٽي اسرائيلي ميراج جهاز فضا ۾ ايريا ۽ اسان کي ڌرتيءَ تي لهڻ کان روڪڻ جي ڪوشش ڪيائون. مون انٽر ڪام کي اهڙي نموني آن ڪيو، جيئن مسافر بہ سڀ ڪجهہ ٻڌي سگهن. مون هڪ وار وري اعلان ڪيو تہ پائلٽ ۽ اسرائيلي، جهاز ۽ مسافرن جي حفاظت جا ذميوار آهن. جيڪڏهن اسان جي حڪمن جو پورائو ڪيائون تہ اسان ڪين ڪوبہ نقصان نہ رسائينداسين.

ساٿي پائلٽ چيو تہ جيڪڏهن ڪيس اسرائيلين سان ڳالهائڻ جي موڪل ڏني وڃي تہ هو ڪين سمجهائڻ جي ڪوشش ڪندو. مون ڪيس اجازت ڏني. هن چيو، ”پاپولر فرنٽ آزاد عرب فلسطيني ماڻهن هينڊ گرنيڊ سان جهاز کي تباهہ ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني آهي، جيڪڏهن توهان جي ميراج جهازن رستو نہ ڏنو.“ هيل ٽائين اسرائيلي ٽاور اسان کي ٽي- ڊبليو- اي 840 چئي ڳالهائي رهيو هو. مون کي ڪاوڙ اچي وئي ۽ ڪيس چپ رهڻ لاءِ چيم. ٻڻ بند ڪندي مون چيو، ”جيسين پاپولر فرنٽ عرب فلسطين ڪري نہ ڳالهائيندا، مان توهان جي ڪابہ ڳالهہ نہ ٻڌنديس.“

گهڙي ڪن ۾ هن جو لهجو بدلجي ويو، ۽ هاڻي اسان حيفا جي ويجهو پهچي ويا هئاسين. پائلٽ پڇيو، ”هاڻي مان ڇا ڪيان؟“ مون چيو، ”اسان کي اباڻي ڌرتيءَ مٿان 70 منٽ چڪر هڻڻو آهي.“

هاڻي منهنجي سامهون بابي جو چهرو اُڀريو، ۽ چيائين، ”اسان ڪڏهن گهر ايندا‏سين؟“ مان خاموش ٿي ويس. مون فلسطين جي ساوڪ ۽ پهاڙن کي ڏٺو. هيٺ تل ابيب ڏسڻ ۾ آيو ٿي. منهنجي دل پرچي آئي، ۽ مون روئي ڏنو. ”بابا! اسان پنهنجي وطن ضرور ورنداسين، ۽ پنهنجي وڃايل عزت وري حاصل ڪنداسين. “ پوءِ هڪدم احساس ٿيم تہ مشن تي ذاتي احساس حاوي پوندا ٿا وڃن. پائلٽ کي چيم، ”لبنان هلو، جتي منهنجا ديس واسي مهاجر طور پيا رهن.“ اسرائيلي جهاز اسان جو پيڇو ڪندا رهيا، پر لبناني سرحد وٽ هو غائب ٿي ويا.

پائلٽ چيو، ”اسان کي بيروت ۾ لهڻ لاءِ ڪليئرنس لاءِ چوڻ گهرجي.“

مون چيو، ”هي عرب ملڪ آهي.“ اسان بيروت مٿان چڪر هڻڻ کان پوءِ پائلٽ کي دمشق هلڻ جو حڪم ڏنو.

هن اعتراض ڪيو، ”اهو هوائي اڏو 707 بوئنگ لاءِ قطعي مناسب ناهي.، مون وري ڪاوڙ مان چيو، ”تنهنجي خيال ۾ اسان ايترو غير ترقي يافتہ آهيون، جو تنهنجي هن واهيات جهاز کي لاهي نہ سگهنداسين؟ “ پائلٽ ڪوبہ جواب نہ ڏنو. مون مائڪروفون وٺي، مسافرن سان آخري دفعو ڳالهايو، ”جهاز لهندي ئي خالي ڪري ڇڏيو. خدا ڪري، شام ۾ اوهان جو وقت سنو گذري. مون کي يقين آهي تہ اسان سني ليئنڊنگ ڪنداسين. “

پيٽرول جي بتي ڳاڙهو نشان ڏيکاري رهي هئي. ڪپتان ڪليئرنس ورتو، ۽ جهاز لهڻ لڳو. مون وري چيو، ”جهاز حفاظت سان لاٿو وڃي. چوتہ جيڪڏهن مان ڪريس تہ هينڊ گرنيڊ بہ ڪري، ڦاٽي پوندو- ۽ هڪ سني سفر جي پڇاڙي خراب ٿي ويندي.“ ڏاڍي آرام سان جهاز لٿو، ۽ ٽن منٽن

اندر خالي ٻه ٿي ويو. مون ۽ سليم، ماڻهن کي آرام سان سامان لاهڻ لاءِ چيو ٻه، پر ماڻهو ڏپ وچان پيرين اگهاڙا وڃي ڀڳا. حد ته اها ٿي جو جهازي ٻه پنهنجا يونيفارم اتي ڇڏي هليا ويا. جيئن ئي ڪيپٽن ڪارٽر ٻاهر آيو، مون ڪيس سيليوٽ ڪيو، ۽ سهڪار جا ٿورا مڃيم. هن مون کي حيرانيءَ سان ڏٺو، ۽ پوءِ چيو، "توهانجي مهرباني!"

مون جهاز جانچي ڏٺو. سمورا مسافر هليا ويا هئا. سليم ڪاڪ پٽ کي تارن سان ملايو، ۽ فيوز لڳايو. مون ايمرجنسيءَ جي ٽنل دريءَ کان ٻاهر ٽپو ڏنو. سليم منهنجي پنيان آيو، ۽ ڪلهن تي اچي لڳو. پر جهاز ۾ ڌماڪو نه ٿيو. سليم جي ذاتي دليري هئي، جو هو وري جهاز ۾ ويو. وري هر شيءِ کي جانچي، فيوز هنيائين. هاڻي شامي فوج ٻه اچي ويئي هئي، مون هنن جو ڌيان هٽايو. "هن پاسي اسرائيلي فوجي ويا آتوَ، وجو انهن کي پڪڙيو." سليم اڃا جهاز ۾ هو. مون کي سندس سلامتيءَ جي ڳڻتي هئي، مان سندس بهادريءَ ۽ بي غرض جذبي جوقدر ڪندي هيس. مان پاڻ اندر وڃڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ناڪام رهيس. هڪدم سليم ٻاهر آيو، ۽ ڏاڍي اعتماد سان هٿ لوڏيائين. جهاز ۾ اڃا نڪاءُ نه ٿيو هو. سليم جهاز جي پَرن مٿان گوليون هنيون. پر جهاز ۾ تيل هيو ئي ڪونه، جنهن ڪري گولين سان ٻه نڪاءُ نه ٿيو. نيٺ جڏهن ٻاهه ڏٺيسين، تڏهن هڪدم اسان ويهه فوٽ پري ٿي وياسين. مسافر هاڻي اڌ ميل کن پري وڃي چڪا هئا، ۽ جهاز کي ٻاهه منجهه ڏسي رهيا هئا. نڪاءُ جو آواز ٻڌي شامي فوجين پوئتي مُنهن ورايو، منظر ڏسي حيران ٿي ويا. هو اڃا ٻه وڌيڪ حيران ٿيا، جڏهن مان ۽ سليم هٿيارن سوڌو وڃي وٽن پيش پياسين. الهدف جو فوٽو گرافر، جنهن کي فرنٽ وارن پيراشوٽ وسيلي هن واقعي جي فلم ڪڍڻ لاءِ لاتو هو، اهو سڄو منظر ڏسي ايڏو جوش ۾ اچي ويو هو، جو فلم ڪڍڻ وقت هو ڪئميرا جو لينز لاهڻ ٻه وساري وينو هو.

اسان جا شامي ميزبان اسان کي ايئر ٽرمينل تائين وٺي آيا، ۽ مون مسافرن اڳيان مختصر تقرير ڪئي: "دوستو! اڌام واري وقت ۾ اوهان جي سهڪار ۽ مهربانيءَ لاءِ اوهان جا ٿورا! مان، ڪيپٽن شاديه ابو غزالا آهيان، پر اهو منهنجو نالو ناهي. منهنجو نالو خالده آهي. شاديه اها لافاني عورت هئي، جنهن لکيو، 'همت وارن کي ماڻهو وساريندا ناهن، پر انهن جا قصا ۽ ڪهاڻيون عوام جي ميراث هونديون آهن.' هي اُهو فلسفو آهي جنهن کي مورخ ۽ تجويز ڪندڙ سمجهي نه سگهندا. شاديه کي وساري نه سگهبو، جو پاپولر فرنٽ ۽ انقلابين جي نئين ٿهيءَ لاءِ هن راهون ڏنيون. مان توهان کي ٻڌائڻ ٿي چاهيان ته، شاديه، نابلوس جي علائقي جي هڪ عرب عورت هئي. هوءَ ماسترياڻي هئي، ۽ پاپولر فرنٽ جي ڳُجهين سرگرمين جي اهم ڪارڪن هئي. 21 نومبر 1968ع تي هوءَ پنهنجي جي گهر ۾ هڪ ڌماڪي سان مري وئي، جو ته ان وقت هوءَ فرنٽ لاءِ هينڊ گرنيڊ ٺاهي رهي هئي. مون 840 اُڏام تي سندس نالو ان ڪري اختيار ڪيو، جيئن عورتن، ٻارن، ٻُڍن ۽ مَردن تي ٿيل اسرائيلي ظلمن جو داستان اوهان کي ٻڌائي سگهان. جڏهن ته هو اسان جي ظلمن جا هٿ نوڪيا داستان روز اوهان کي ٻڌائي رهيا آهن. اسان ٽي ڊبليو اي جو رستو ان ڪري بدلايو ته، پهريون ته اها هڪ وڏي آمريڪي هوائي ڪمپني آهي، ٻيو ته اهائي هوائي ڪمپني اسرائيلين کي سهوليتون ڏيئي رهي آهي. آمريڪا،اسرائيل کي سڀ کان وڌيڪ امداد ڏني آهي، جنهن ۾ وڏي تعداد ۾ هٿيار پڻ شامل آهن. اسرائيل کي ٽيڪس جي معافيءَ سان آمريڪي ڊالر پڻ ملي رهيا آهن، ۽ عالمي ڪانفرنسن ۾ آمريڪا اسرائيل جي پٺ ڀرائي ٻه ڪري رهيو آهي. اسان آمريڪا جي خلاف ان ڪري

آهيون جو اهو هڪ سامراجي ملڪ آهي. ۽ اسان جو يونٽ، چي گويرا ڪمانڊوز ان ڪري ٿو سڏائي، جو اسان چي گويرا جي قتل جي آمريڪي سازش تي لعنت وجهي رهيا آهيون؛ ۽ اسان چي کي ٽئين دنيا ۽ انقلاب جو نمائندو ٿا سمجهون. اسان جهاز حيفا ان ڪري وٺي ويا هئاسين، جو مان ۽ سليم، ٻئي حيفا جا رهاڪو آهيون. ۽ اسان 1948ع ۾ اُتان لوڌيا ويا هئاسين، اسان توهان کي تل ابيب ان ڪري وٺي ويا هئاسين، جو اسان اسرائيلين کي ٻڌائڻ ٿي گهريو ته جڏهن عرب جارحيت اختيار ڪن ته توهان لاءِ بچاءَ جي ڪابه واٽ نه بچندي. اسان توهان کي دمشق ان ڪري وٺي آياسين ته عربن جي سرزمين جو جو هي حصو دل واري حيثيت رکي ٿو، ۽ شامي ماڻهو ڏاڍا مهمان نواز ۽ سنا آهن. اسان کي يقين آهي ته توهان جو دمشق جو وقت سٺو گذرندو. اسان کي اها به اميد آهي ته، واپس وڃي توهان پنهنجن دوستن کي ٻڌائيندا ته هو اسرائيل، وچ اوير جي جنگين ۾ نه وجن. مهرباني ڪري پنهنجي پاڙيسرين کي ٻڌائيندا ته اسان به توهان جيان امن پسند، ۽ حفاظت سان پنهنجي ملڪ ۾ رهڻ جا خواهش مند آهيون. آمريڪين کي وڃي ٻڌايو، ته ڪين جنگ پسند ناهي، ۽ هو ٻين جي استحصال جا مخالف آهن، ته هو پنهنجي حڪومت کي اسرائيل جي مدد ڪرڻ کان روڪين. پنهنجي حڪومت کي اهو پڻ ٻڌايو ته، اسرائيل اچڻ جو مطلب اهو به آهي ته، اوهان اسان جي حقن، انقلاب ۽ امن جو رستو روڪي رهيا آهيو- مظلومن سان محبت ڪرڻ وارن کي اسان جو سلام.“

29 آگسٽ 69ع تي شام جو ڇهين وڳي جو وقت هو. مون جيئن ئي تقرير ختم ڪئي، ڏٺم، منهنجو يوناني دوست هڏڪيون ڀري روئي رهِو هو، ۽ هڪ آمريڪي عورت ڪيس دلاسو ڏيئي رهي هئي. مون کي ڄاڻ ڪانهي ته هن فقط مون کي سفر جي ساٿيءَ طور ياد رکيو هو يا نه. مان ۽ سليم مسافرن سان ملڻ ۽ مڃائي ورهائڻ لڳاسين. ٻه پوڙهيون عورتون هڪ ٻئي کي آٿت ڏيئي رهيون هيون، ” شُڪر ڪر جيئرا ته آهيون.“

شامي حڪومت مسافرن جي ڪسٽم کان تلاشي ڪرائي، ڪين هوٽل ۾ وٺي وئي. ڇهن اسرائيلين کان سواءِ، سيني کي آزاد ڪيو ويو. هڪ آمريڪي عورت کي گوڏي جي هڏي ٽٽڻ ڪري اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو. 3 سيپٽمبر تي چئن اسرائيلين کي آزاد ڪيو ويو، باقي ٻن کي شامي فوج جي ٻن پائلٽن جي عيوضي ۾ آزاد ڪيو ويو. مون کي ۽ سليم کي پوليس هيڊ ڪوارٽر موڪليو ويو.

جيتوڻيڪ اسان هوائي اڏي تي شامي ماڻهن جي تاڙين جي آجيان سان لٿا هئاسين، ۽ شامي آفيسر به ڏاڍي محبت سان مليا هئا. پر هاڻي هڪ متي ڦريل ڪرنل پڇا ڳاڇا شروع ڪري ڏني:

”توهان ڇا ٿا سمجهو، توهان ڇا آهيو؟“

”توهان جيان سپاهي.“ مون چيو.

”نه!“ هن ڪاوڙ مان چيو، ”توهان دهشت پسند تنظيم آهيو.“

آهيون..... مان انقلابي سڏائڻ واري عرب ملڪ ۾ آهيان يا اسرائيل ۾!“ مون ڪاوڙ مان چيو.

ڪرنل کي منهنجو لهجو چڱو نه لڳو. چيائين، ”تنهنجو ايڪشن فدائين جيان ناهي، اها دهشت پسندي آهي.“

”سائين! مون کي جيڪو حڪم مليو آھي، مون اھو پورو ڪيو آھي. جيڪڏھن توھان اسان جي انقلابي تنظيم جي ڪارڪردگيءَ واري عمل تي بحث ڪرڻ ڪرڻ تا چاھيو تہ، اھو پوليس ٽاڻي ۾ تہ نتو ٿي سگھي.“ مون وت ڪان ٻاھر ٽيندي چيو.

پر ھن منھنجي ڳالھ ٻڌي- اڻ ٻڌي ڪري چيو، ”تنھنجي سکيا ڪٿي ٿي آھي؟“

”مان وڌيڪ ڪنھن بہ سوال جو جواب نہ ڏينديس. مان پنھنجو ۽ پنھنجي پارٽيءَ جو نالو ٻڌائي چڪي آھيان.“ مون چيو.

ڪرنل اسان کي اونداھين ڪوٺڙين ۾ بند ڪرڻ ۽ بہ بہ سوڙيون ڏيڻ جو حڪم ڪيو. رات جو اٽڪل يارھين وڳي اسان کي جانچ لاءِ ٻي ماڙ تي آندو ويو. مون پنھنجو نالو خالده ڄاڻايو ھو، ۽ ھنن کي قطعي پڪ ھئي تہ اھو نالو غلط آھي. انچارج آفيسر ڪجھ وڌيڪ چالاڪ ۽ ھوشيار ھو. ھن پنھنجي اسسٽنٽ کي اسان لاءِ ڪاڌو آڻڻ لاءِ چيو، ۽ ٻڌائڻ لڳو تہ ھو پاڻ فلسطيني انقلابي تنظيم سان ڪيترو لاڳاپيل آھي. مون دخل اندازي ڪندي چيو، ”ڪرنل جا تہ اھڙا خيال نہ آھن.“

”ڪير ڪرنل؟“ ھن پڇيو.

”اھا ڄاڻ تہ توکي ھئڻ گھرجي.“ مون آرام سان چيو.

اسسٽنٽ ماني ڪٽي آيو، پر مون کائڻ کان انڪار ڪندي چيو: ”جيسين مون کي آزاد نتو ڪيو وڃي، مان ڪاڌو نہ ڪائيندس.“

”چڱو، جيڪڏھن توکي آزاد ڪيو وڃي تہ تون ڪيڏانھن ويندينءَ؟“ ھن پڇيو.

”پنھنجي ملڪ فلسطين.“

آفيسر ٻيون بہ گھڻيون ڳالھيون پڇيون، پر منھنجو ھڪڙو ئي جواب ھو، ”ڪوبہ تبصرو نہ.“

رات جو دير سان مون غسلخاني وڃڻ لاءِ چيو. مون سان گڏ ھڪ پوليس جو ماڻھو ھليو، حڪم موجب ڪيس اڳ ۾ منھنجي تلاشي ورٺي ھئي. مون ڪيس چيو، ”جيڪڏھن تو منھنجي جسم کي ھٿ لاتو تہ مان گوڙ ڪندي سانءِ. چونديس ھن منھنجي عزت تي حملو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ھن حڪم جي پرواھ نہ ڪئي. مون کي منھنجي سيلَ ۾ وني آيو. مون چوڪيدار کي سگريٽ آڻي ڏيڻ لاءِ چيو. ھن انڪار ڪيو. مون ھڪ سگريٽ کي احتياط سان استعمال ڪري سڄي رات ڪاٽي. مان نہ تہ ننڊ ڪري ٿي سگھيس، ۽ نہ ڪنھن سان ڳالھائي ٿي سگھيس. سڄي رات مون گارڊ کي چڪر ھڻڻ تي مجبور ڪيو. خبر ناھي، صبح جو ھو ٿڪل ھو يا نہ- پر مون اھو عمل چئن راتين تائين جاري رکيو.

31 آگسٽ جي صبح تي مون لاءِ نيرن سيل ۾ آندي ويئي. مون انڪار ڪندي ڪاوڙ مان چيو تہ مان بُک ھڙتال تي آھيان- مون ٽن ڏينھن کان ڪاڌو نہ ڪاڌو ھو، ۽ سگريٽ پي رھي ھيس. مان اڪيلي بور بہ ڏاڍي ٿي رھي ھيس، پر مون کي ڄاڻ ھئي تہ منھنجا ڪامريڊ، منھنجي انھيءَ ڪاميابيءَ تي ڏاڍا جشن ملھائي رھيا ھئا. منجھند جو مون، وچ ۾ لڳل پارٽيشن کي مروڙي، ايتري جڳھ پيدا ڪري ورتي ھئي، جو اسان ٻئي آھستي ڳالھائي سگھون. مون ھن کي ھوائي اڏي تي پڳل عورت جو قصو ٻڌايو. ھو اھو ٻڌي ڏاڍو کليو. گارڊ کِلڻ جو آواز ٻڌي سمجھيو، شايد مان چري ٿي پيئي آھيان. ھو ڊوڙندو آيو، پر مون کي باقائدي ھوش ۾ ڏسي گھبرائجي ويو، ۽ سوارخ ڏسي

هوشيار ٿي ويو. هن مون کي دهشت پسند چئي، خراب نتيجن جي ڌمڪي ڏني. مون سوارخ وڏيک ويکرو ڪري چيو، ”وڃ، ٻڌاءِ وڃي پنهنجي آقائن کي!“

انهيءَ شام جو هڪ ٻيو ڪرنل اسان سان ملڻ آيو. هو سادا ڪپڙا پهريل هو، ۽ پاڻ کان اڳ واري ڪرنل کان سٺي طبيعت جو لڳي رهيو هو. هن پنهنجي سڃاڻپ ڪرائيندي چيو ته مان شامي ايئر فورس الناصر شعبي ۾ فلسطيني پائلٽ آهيان، ۽ ”اذاني“ آهي. مان هاٽي ئي محاذ کان موٽيو آهيان، ۽ تولاءِ مجاهدن پاران سِڪ جو سنيهو کڻي آيو آهيان.

مون چيو، ”جيڪڏهن اسان کي انقلابي ٿا چئو ته پوءِ اسان کي جيل ۾ ڇو رکيو اٿوَ.“

”تو آخر بُک هڙتال ڇالاءِ ڪئي آهي؟“ هن منهنجي سوال جو جواب ڏيڻ بنا، ٻيو سوال ڪيو.

”ان ڪري جو مون سان مجرمن وارو سلوڪ پيو ڪيو وڃي، ۽ مان آفيسرن جي حقارت جهڙي رويي تي سخت احتجاج ٿي ڪيان.“

”هن چيو، ”ڪجھ پئسن يا ڪنهن ٻي شيءِ جي ضرورت هجي ته ٻڌاءِ.“

مون فخر سان چيو، ”مون وٽ پئسا به آهن، ۽ ٻيو به سڀ ڪجھ. مون کي هن غسلخاني جهڙي جيل مان آزاد ڪرايو.“

هو ڪو جواب ڏيڻ بنا هليو ويو.

پهرين سيپٽمبر تي مون کي ڏاڍي ڪمزوري محسوس ٿي، ۽ مان ڏاڍي ٿڪل به هيس، پيٽ، مٿي ۽ جسم ۾ سُور: مون کي بي حال ڪري ڇڏيو هو. مون کي قيريون اچي رهيون هيون. پر مون ماني کائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. انهيءَ شام مان غسلخاني ڏانهن ويندي بيهوش ٿي ويس، ۽ مون کي هوش ۾ آڻڻ لاءِ هنن کي ڪجھ وقت لڳو. شامي آفيسر ڏاڍا منجهيل هئا. هنن ڊاڪٽر کي سڏايو، ۽ هن مون کي ڏهي کائڻ، ڪافي پيئڻ يا ٻيو ڪجھ به ٿورو گهڻو کائڻ لاءِ چيو. مان انڪار ڪري هلي آيس. تنهن کان پوءِ مون کي ايترو ياد آهي ته نرس منهنجو منهن ڌوئي رهي هئي، ۽ سليم مون کي اسپتال جي ايمبولينس ۾ وٺي وڃي رهيو هو. مان ٻين سيپٽمبر جي صبح تائين چڱيءَ طرح هوش ۾ نه آئي هيس. پر مان مطمئن هيس. انهيءَ مطمئن هئڻ جي احساس ئي هوش ۾ اچڻ کان پوءِ مون کان لکرايو، ”اسان کي سخت ٿيڻ گهرجي، پر پنهنجي اندر جي نرميءَ کي ضايع ٿيڻ نه ڏجي.“

ڪيڏو سنو جملو هو. پر انقلاب جي نرمي ۽ روايت اجا به خوبصورت شيءِ آهي. مون کي ڄاڻ ڪانهي ته مون انهيءَ شيءِ کي اثرائتي نموني استعمال ڪيو آهي يا نه. ٻين کي منهنجي ڪم تي تبصرو ڪرڻ جو حق آهي. جيتوڻيڪ سرمايادار ملڪن منهنجي ڪم کي دهشت گردي سڏي مون کي سخت ترين سزا ڏيڻ جي سفارش ڪئي هئي.

منهنجي زندگيءَ جي اها معجزي جهڙي گهڙي هئي، جڏهن پسٽل جي گهوڙي تي آڱر رکي، دشمن کي پنهنجي حڪم مڃڻ لاءِ مجبور ڪيو. مان سڄي ڄمار دشمن تي هٿيار کڻڻ لاءِ سوچيندي رهي هيس. اهو دشمن جنهن منهنجي ڌرتي ڦُري آهي.

”او فلسطين! منهنجا عشق، منهنجي محبت، مان تنهنجي دشمنن خلاف بغاوت ڪنديس. مان پنهنجي بدن جي حصن مان بم ناهينديس، ۽ پنهنجي روح

جي تارن مان تولاءِ لباس جوڙيندس. مان پنهنجي ۽ پنهنجي پيئرن جي قوت سان، پنهنجي وجود کي بمن ۾ منتقل ڪري پنهنجا پهاڙ ۽ ڌرتي آزاد ڪرائيندس.“

اوهه! مون کي لڳي ٿو، مان پاڻ کي وساريندي ٿي وڃان. مان ته ڪنهن شاعر جيان لکندي ٿي وڃان. شاعرن جا ڪارناما، هٿيارن کان وڌيڪ ڪارائتا هوندا آهن.

”او خدا! اسان جي اَڄ ڪڏهن اُجهامندي! مان ڪڏهن پنهنجي گهر وينديس، ۽ زندگيءَ جو ڀرپور لطف حاصل ڪنديس.... مان حيفا ۾ رهڻ ٿي چاهيان، هتي منهنجو ساهه ٿو ٻوساٽجي.“

مون سي- آئي- اي جي منهن تي جيڪا چماٽ هنئي هئي، ان تي مان ۽ سليم خوش هئاسين ته اسان هيڏي ساري طاقت جي منهن تي چماٽ هنئي آهي. هاڻي آمريڪا چاهي ته پنهنجا سمورا هٿيار اسرائيل کي ڏيئي ڇڏي. پر پوءِ به اسان زنده رهنداسين.

مون کي اهو پَل ياد آهي، جڏهن مان پائلٽ جي ڪيبن ۾ گهڙي هيس. ڪيپٽن مون کي ڏسي ڪيئن ڏڪي ويو هو. ڪيئن حڪم مڃڻ وارا جملا سندس واتان نڪتا هئا، ”حاضر سائين! جيئن توهان چوندا، تيئن ڪندس. ٻڌايو مان ڇا ڪيان؟“

هو منهنجو ڪم ڏسي حيران ٿي ويو هو. مون کي پڪ آهي ته هن دل ئي دل ۾ آمريڪا ۽ اسرائيل تي هزار ڀيرا لعنت وڌي هوندي. ڪيڏو عجيب موقعو هوندو آهي، جڏهن هر ايئر ٽاور کي مجبور ڪجي ته هو اسان جو نعرو نشر ڪري، ”پاپولر فرنٽ- آزاد عرب فلسطين.“

پائلٽ سڀ کان اڳ اسان جو نعرو هنيو هو. هن اهو ڏڪندڙ آواز ۾ ادا ڪيو هو. هو هڪ وچولي درجي جي آمريڪي گهراڻي جو فرد هو، جنهن کي دنيا جي هر شيءِ کان وڌيڪ پاڻ سان پيار ڪرڻ سيکاريو ويندو آهي. مون کي يقين آهي ته خود غرضي، آمريڪي خاصيت آهي. منهنجو خيال هو ته پائلٽ جي ذهن ۾ ڪٿي به اهو خيال نه هوندو ته هو پاڻ آمريڪا خاطر قربان ڪري ڇڏيندو.

مون لاءِ اها گهڙي ڪيڏي شاناٺتي هئي، جڏهن مان دشمن جي جهاز ۾ اباڻي ڌرتيءَ مٿان لنگهيس. او منهنجا خدا! اُها ڪيڏي نه خوبصورت ڌرتي آهي. منهنجو ته دشمن هٿان پنهنجي ڌرتيءَ تي مري وڃڻ لاءِ مَن گهري رهيو هو. جيئن مان تا حيات پنهنجي ڌرتيءَ جي ذرڙن ۾ ملي وڃان. پر منهنجي انقلابي شرافت، مون کي ذاتي خواهش کي قربان ڪري، انهن ٻارڙن کي تحفظ ڏيڻ تي مجبور ڪيو، جن منهنجي قوم سان ڪائي غداري يا منهنجي قوم خلاف ڪو ڏوهه نه ڪيو هو.

3- سيپٽمبر تي اسان کي خبر پئي ته شام وارن ڇئن اسرائيلين کي آزاد ڪري ڇڏيو آهي، جڏهن ته مان ۽ سليم اجا قيد ۾ هئاسين. مون ڪاوڙ مان ڏاڍو ڳالهايو. نرسن مون کي خاموش ڪرائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، ۽ چيو ته جيڪڏهن تون آزادي چاهين ٿي ته ڪجهه کاءُ. مون کاڌي لاءِ وعدو ڪيو، پر جيڪڏهن هو مون کي ريڊيو ۽ اخبار آڻي ڏين. هنن مون کي ريڊيو آڻي ڏنو، ۽ مون سڀ کان اڳ پائلٽ واتان جهاز جي اغوا جو قصو ٻڌو. ڪجهه دير کان پوءِ شامي فوجن جو ڪمانڊر انچيف جنرل مصطفيٰ طلس منهنجي ڪمري ۾ آيو، ۽ منهنجي ڪارنامي کي انتهائي ڇرياٽ چئي، مون تي يو- اي- آر جي ايجنٽ جو الزام مڙهيو. هن اهو به چيو ته جهاز اغوا ڪري دمشق آڻڻ جو منهنجو مقصد اهو هو ته جيئن شامي حڪومت بدنام ٿئي، ۽ مصري حڪومت ۽ صدر ناصر کي پروپيگنڊا لاءِ مواد ملي وڃي.

مون هنن کي سمجهايو، تہ فرنٽ خود مختيار ادارو آهي، ۽ اسان ڪنهن ڪان حڪم نہ وٺندا آهيون- جڏهن مون هنن کان اسرائيلين جي آزاديءَ بابت پڇيو، تہ هن چيو، ”تون شام جي قيدي نہ، مهمان آهين.“

”مان ڪنهن بہ ملڪ يا شخص جي مهمان ٿيڻ نٿي چاهيان. مون کي پنهنجي وطن ڏانهن کم ڪرڻ لاءِ موڪليو وڃي.“ ساڳي وقت مون اهو بہ چيو تہ ممڪن هجي تہ صدر عطلس سان مون کي ملايو وڃي. پر هن ٻڌايو تہ صدر عطلس مصر ويل آهي، نجاڻ ڪڏهن واپس اچي.

جنرل جي وڃڻ کان پوءِ مون کي ۽ سليم کي هڪ اهڙي گهر نيو ويو، جتي چار ماڻهو ٻيا بہ هئا. اسان کي اهو تجربو ٿي ويو هو تہ اسان جيترو ڪاوڙ مان ڳالهايو ٿي، شامين اوتري ئي نرمي ٿي ڪئي. اسان ايندي ئي پڇيو تہ اسان کي ڪيترن ڏينهن لاءِ هتي ترسايو ويندو، ۽ ڇا لاءِ؟ ڪوئي جواب نہ مليو پر انهيءَ رات ئي ڏهين وڳي ڌاري ڪرنل علي زارا (حافظ الاسد جي حڪومت ۾ وزير داخلا آهي) ٻن سيگا ڪمانڊوز سان گڏ آيو. سيگا شامين جي مزاحمتي فوج جو نالو آهي. ايندڙ ڇئن ڪلاڪن تائين اسان مزاحمتي تحريڪ، فتح جي ڪردار، فلسطين نيشنل ڪانگريس، سوشلزم جي صورت ۽ ٻين ڳالهين تي بحث ڪيو. جيتوڻيڪ ڪجهہ ڳالهين تي اسان جو اتفاق ٿيو، پر اسان اهو محسوس ڪيو تہ شام جي موجوده حڪومت، سائنسي سوشلزم بجاءِ بائين ڌر جي باٿزم تي يقين رکي ٿي.

4 سيپٽمبر تي اسان ڏاڍا فيشن ايبل ۽ با عزت ٿي ويا هئاسين. رئيس خاندان جون چار عورتون مون سان ملڻ آيون، گل پيش ڪيائون. انهن ٽن پاڻ کي لبناني، شامي فلسطيني عورتن جي انجمن جي عيوضي چيو، ۽ چوٿينءَ پاڻ کي فتح جي عيوضي چيو. مون هنن ڏانهن ڌِڪار مان ڏسندي چيو، ”هڪ انقلابي مشن مڪمل ڪرڻ واري لاءِ ڇا گلن جو تحفو آڻبو آهي؟“ هو منهنجو رد عمل ڏسي پريشان ٿي ويون. انهن مان هڪ تہ فرنٽ جي ڪارڪردگيءَ تي تنقيد ڪندي چيو تہ هن مشن جو مطلب تہ الا قصيٰ کي باهہ ڏيڻ واري حادثي کي پنيءَ پر ڦٽي ڪرڻ هو.

مون ڪين سمجهايو تہ اسان جي جهاز اغوا ڪرڻ کان فقط هڪ هفتو اڳ الا قصيٰ وارو حادثو ٿيو هو. ۽ انهيءَ جو اسان جي مشن سان ڪو تعلق نہ هو. پوءِ مون چيو، تہ اسان تہ مذهبي اتحاد جي ڳالهہ ئي نٿا ڪيون. اسان تہ سامراج دشمن پليٽ فارم تي سيني کي گڏ ڪرڻ ٿا گهرون. منهنجي مهمانن کي منهنجي اها ڳالهہ نہ وڻي، ۽ هنن چيو تہ انقلاب جو اهو نئون فلسفو ڪنهن نوس نتيجي جو ڪارڻ نہ بڻبو. هو چارئي ڪاوڙ مان ٻاهر نڪري ويون.

4 سيپٽمبر جي شام مون لاءِ اداسيون ڪٺي آئي. انهيءَ شام هڪ عظيم انقلابي هوچي منهہ گذاري ويو. مون کي لڳو، ڄڻ منهنجو هڪ حصو مري ويو هجي. منهنجي من ۾ چي گويرا جي موت جو ڦٽ اڪلي پيو. مان سڄي رات انهيءَ عظيم شخص جا ڪارناما ياد ڪندي رهيس، اهو سوچيندي رهيس تہ فلسطيني انهيءَ کان ڇا ٿا سکي سگهن. ٻئي صبح تي اٽي مون هڪ نظم لکيو.

(1)

ايندڙ پنج هفتا، يعني 5 سيپٽمبر کان 11 آڪٽوبر تائين مون کي ۽ سليم کي مختلف مهمان خانن ۾ رکيو ويو. شامي مون کان يا سليم کان ڊنل نه هئا، پر هو فرنٽ ۽ ان جي دليريءَ وارن ڪارنامن کان ڊنل هئا. کين ياد هوندو ته 1967ع ۾ جڏهن هنن ڊاڪٽر جارج حباش کي قيد ڪيو هو، تڏهن فرنٽ وارن ڪئين شامي پهريدارن سوڌو ڊاڪٽر حباش کي اغوا ڪري ورتو هو. شامين کي وري اهڙي ورجاءَ جو خطرو هو. پر اسان جو باندي هئڻ هڪ اهڙي حڪومت کي آئينو ڏيکاري رهيو هو، جنهن پاڻ کي سڏايو ته انقلابي ٿي، پر عمل رجعت پسندن وارا هئس. هونءَ به شامي حڪومت هاڻي اسان سان مهمانن جهڙو سلوڪ ڪري رهي هئي.

هو اسان کي هوائي اڏي تي وٺي ويا ۽ بوئنگ 707 جون تصويرون ڪڍڻ جي اجازت ڏنائون. پوءِ هنن اسان جي شڪست جو سبب کان نفرت لائق نشان بلو وان پيلس به ڏيکاريو، جتان 1936ع ۾ عرب اڳواڻ عام هڙتال ختم ڪرڻ جي تحريڪ شروع ڪئي هئي. هي اُهو عمل هو، جنهن فلسطينين جي تقدير تي مهر هڻي ڇڏي هئي، ۽ برطانوي ۽ صيهوني قوتن کي موقعو ڏنو هو ته هو پنهنجي علائقي مان انقلابين کي صاف ڪري ڇڏين.

11- آڪٽوبر تي مان ۽ سليم ان وقت جي شامي وزير دفاع سان ملياسين. (هاڻي اُهو صدر حافظ الاسد آهي.) اسان 45 ڏينهن قيد ۾ گهاريا هئا. مون پنهنجي دمشق ۾ رهڻ کي نقصان قرار ڏنو. جڏهن مون چيو، اسان کي شامي باقي قيدي ڇو ڪيو ويو آهي، ته وزير دفاع وضاحت ڪئي، ته شام تي سخت دباءُ آهي، ته يا اسان توهان تي ڪيس هلايون، يا انهيءَ ملڪ جي حوالي ڪري ڇڏيون، جنهن جي خلاف توهان اهو جرم ڪيو آهي. هن ٻنهي دٻاون کي سنو نه سڏيندي، لڪل لفظن ۾ اسان جي تعريف ڪندي چيو ته، اهو ڪم شامي انقلاب کي نقصان پهچائڻ لاءِ مصري انٽيليجنس جو ٿو لڳي. تنهن تي مون ڪاوڙ مان چيو، "يتيم عرب انٽيليجنس کي ايتري توفيق ڪٿي آهي، جو اهڙي مشن لاءِ سوچي به سگهي."

هاڻي حافظ الاسد پڇيو، "آخر توهان شام ۾ ڇو آيا آهيو؟"

مون چيو، "پهرين ڳالهه ته اسان جو پيٽرول ختم ٿي رهيو هو. ٻي ڳالهه ته اسان مصر ۾ لهون ها يا شام ۾- انهيءَ سان ڪهڙو فرق ٿي پيو؟ آخر ٻيئي ترقي پسند عرب رياستون آهن." پر وزير دفاع کي منهنجو لفظ "ترقي پسند" نه وڻيو.

مون کيس ياد ڏياريو ته ڪرنل زارا اسان کي صدر سان ملائڻ جو وعدو ڪيو هو. تنهن تي حافظ الاسد چيو، "خالده، تون وڃڻ چاهين ته آزاد آهين." مان ۽ سليم اهو ٻڌي منٽن ۾ وڃڻ لاءِ تيار ٿي وياسين. هاڻي اسد چيو ته ڪجهه ڏينهن وڌيڪ ترسو ته چڱو. پر اسان ٺورا مڃيندي چيو، "45 ڏينهن ڪافي آهن. ٻيهر ته اوهان سان فلسطين جي جنگ جي ميدان تي ملاقات ٿيندي.

سليم شام جي علائقي حُمس ۾ پنهنجي پيءُ ماءُ سان ملڻ لاءِ هليو ويو. مان لبنان واپس هلي آيس. خبر پيم ته منهنجي پياءُ وليد کي لبناني پوليس ماريو آهي، جو مان جهاز اغوا ڪرڻ ۾ شامل هيس. پوءِ مان عمان هلي آيس، ۽ وحدت ڪيمپ ۾ پنهنجو ڪم شروع ڪري ڏنم.

اردن ۾ آمريڪا

هڪ پاسي فلسطيني عوام جي آزاديءَ لاءِ منهنجون ڪوششون جاري هيون، ته ٻئي پاسي وڏيون طاقتون وچ اوڀر تي پنهنجو امن مشن مڙهڻ جي ڪوشش ۾ مصروف هيون.

يو- اين- جي امن قرارداد 242 تي عمل ڪرڻ لاءِ سيڪريٽري جنرل يوٿانٽ ڊاڪٽر جارنگ کي پنهنجو هيڊ ڪوارٽر سائپرس جي شهر نڪوسيا ۾ 67ع ۾ قائم ڪرايو. ۽ تل ابيب، بيروت، قاهره ۽ عمان سان رابطو قائم ڪري، يوٿانٽ کي رپورٽ ڏني.يوٿانٽ رکي رکي يو- اين- ۾ غير يقيني ۽ غير ذميواريءَ وارا بيان ڏنا. جن جو متن اِهو هو ته، ڊاڪٽر جارنگ کي پنهنجو مشن جاري رکڻ گهرجي، جيئن ڊرين ۾ ناهه جون ڪوششون جاري رهن.

ڊاڪٽر جارنگ 9- اپريل تائين دنيا جي چوڌاري چڪر ڏنا، ۽ سندس مشن جو وقت اچي پورو ٿيو. هاڻي چئني وڏين طاقتن کي سوچڻ جو موقعو ڏنو ويو، ۽ سندن فيصلو اِهو هو ته گڏيل سهڪار، ۽ اهو به روس ۽ آمريڪا جي ڳالهه ٻولهه وسيلي، يو- اين جي نگرانيءَ ۾ فيصلي تي عمل ڪرايو وڃي. اسان جي وجود جو سوال ۽ ان ڪان انڪار جو مسئلو يو- اين مان ڪٽي وڏين طاقتن جي بند منهن وارين ٿيلهين ۾ وڌو ويو. عرب اڳواڻن انهيءَ مڙهيل فيصلي کي قبول ڪيو، جيئن هو چئي سگهن ته وڏين طاقتن جي خواهش ۽ فيصلي کي رد ڪرڻ سندن وس جي ڳالهه نه هئي.

اسرائيل کي احساس ٿيو ته چئني طاقتن جي ڳالهه ٻولهه تعصب تي ٻَڌل هئي. جوته هڪ اسرائيل کي انهن ڳالهين تي ڪوبه اختيار نه هو، ٻيو ته: اسرائيلين سوچيو ته ڪين اسرائيل جي ئي خلاف استعمال ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جوته ٻن طاقتن، يعني سوويت يونين ۽ فرانس. اسرائيل جي پوزيشن جي باري ۾ سنو رويو نٿي رکيو. پر وچ اوڀر جي مسئلي سان لاڳاپيل سيني پارٽين 69ع کي عرب- اسرائيل جهيڙو ختم ڪرائڻ جو سال ڪري ملهائڻ تي گهريو. فلسطينن جي ڪاوڙ دور ڪرڻ لاءِ فلسطين جو ڦوڪٽو به هوا ۾ اڏايو ويو. آمريڪا ۽ اسرائيل والاريل علائقن ۾ انهيءَ ڦوڪٽي جي ملڪيت قبول ڪرڻ واري جي ڳولا به ڪئي، پر ناڪام ٿيا.

جيئن جيئن مزاحمت طاقت حاصل ڪري، عرب عوام ۾ ڦهلجي ويئي، يو- اين ۽ وڏين طاقتن جي وچ ۾ ڳالهين جي رفتار تيز ٿيندي ويئي. چئني طاقتن جون ڳالهيون، ٻن طاقتن جون گڏيل ڳالهيون ٿي ويون، ۽ پوءِ آمريڪا ۽ روس پنهنجي پنهنجي دڪانداري ۽ پنهنجي مؤڪل جي طرفداري ڪرڻ لڳا. پوءِ اهو فيصلو ٿيو ته، آمريڪا، سوويت ۽ عرب صلاح ڪان پوءِ، فيصلي ڪنڌڙ جي حيثيت سان ڪم ڪندي. انهيءَ نتيجي کي سامهون رکي 9- ڊسمبر 69ع تي راجرز تجويزون آنديون ويون.

راجرز تجويزن جو مطلب هو ته، اميد ٿي ڪجي ته، عرب- اسرائيل جنگ جي 19 سالن جو انت، دائمي امن جي ڪوشش جي صورت ۾ ٿيندو، جو اڳ ڪڏهن اهڙي اميد ئي نه ڪئي ويئي هئي. جيئن ته وچ اوڀر ڪنهن به سياسي چڪتاءَ جو سبب ٿي سگهي ٿو، تنهنڪري آمريڪا سوچيو آهي ته، جنگ جا امڪان ختم ڪرڻ، شڪ شبها دور ڪرڻ ۽ سياسي حل ڳولڻ لاءِ زور ڏجي.

راجرز اھو خيال ڀ ظاھر ڪيو ھو تہ آمريڪا جو سڄو سنئون واسطو ۽ اميدون سوويت يونين سان ھيون. ڳالھين لاءِ چئن اھم نقطن ڪي نظر ۾ رکڻ تي زور تي ڏنو.

1. تہ جيڪي قومون سڌو سنئون ڪنھن معاملي سان لاڳاپيل نہ ھونديون آھن، سي دائمي امن جي ڪوشش ۾ ناڪام رھنديون آھن. وڏيون طاقتون، لاڳاپيل پارٽين کي ڳالھين لاءِ راضي ڪري سگھن ٿيون، نھراءُ جو فارمولو پيش ڪري سگھن ٿيون، پر ان جو سڌو سنئون لاڳاپو، لاڳاپيل تي ئي منحصر آھي.
2. تہ دائمي امن، لاڳاپيل پارٽين ۽ ملڪن جو سڌو سنئون مسئلو آھي.
3. تہ يونين جي قرارداد مڪمل، گڏيل ڳالھين ڪان پوءِ تيار ڪيل، ۽ جنگ جي خاتمي جي ڀرپور ڪوشش ڪئي.
4. تہ جنگ جي ڊيگھ ڪنھن لاءِ ڀ فائدي واري نہ ھوندي ۽ وچ اوڀر جي گھوٽالي کي وڌائيندي.

راجرز، عربن کي اپيل ڪئي تہ ھو دائمي امن جي انھيءَ نھراءُ واري فارمولي کي قبول ڪن، ۽ اسرائيل کي والاريل علائقا خالي ڪرڻ ۽ سلامتي ڪائونسل جي قرارداد تي عمل ڪرڻ جي اپيل ڪيائين. تنھن کان سواءِ جارحيت واري ھر ڪاروائي ختم ڪرڻ لاءِ پڻ چيو ويو.

راجرز جي تقرير تي اسرائيل ۾ شڪ شبھا پيدا ٿيا، ۽ وزير اعظم گولڊا ميئر ان کي اسرائيل جي بچاءُ جي راھ ۾ ھڪ وڏو خطرو سڏيو. آمريڪا ۾ ھمفري ان کي اسرائيل جي دوستي ۽ مفادن کي قربان ڪرڻ جو عمل سڏيو. جيئن تہ اسرائيل، راجرز تجويزن کي عربن جي مفاد وٽان سڏيو ھو، تنھن ڪري آمريڪا ۾ صيھونين احتجاج شروع ڪري ڏنو. آمريڪا جي 25 جماعتن 25 جنوري 1970ع تي واشنگٽن ۾ گڏجي، وچ اوڀر بابت آمريڪي پاليسيءَ تي سخت ڪاوڙ جو اظھار ڪيو، ۽ آمريڪي صدر نڪسن، پنھنجي ذاتي دوست، صيھوني صنعتڪار ميڪس فشر کي صيھونين اڳيان سنيھو پڙھڻ ۽ ڏيڻ لاءِ موڪليو. مسٽر فشر ٻڌايو تہ ھڪ ھزار کان وڌيڪ صيھوني تنظيمن ۽ ادارن جي اڳواڻن چيو، ”آمريڪا پنھنجي دوستن جو ساٿ ڏيندي آھي، ۽ اسرائيل سندس دوست آھي.“ ھن وڌيڪ ٻڌايو تہ آمريڪا، اسرائيل کي فوجي سامان ڏيڻ لاءِ ڀ تيار آھي. تنھن کان سواءِ امن جا امڪان وڌيڪ روشن آھن، جو انھيءَ علائقي جي حڪومتن جون سرحدون محفوظ ۽ عوام پر امن آھي. البت دائمي امن عرب رياستن ۽ اسرائين جي گڏيل رضامنديءَ ڪان پوءِ تي سگھي ٿو. ان ڪان پوءِ اسرائيل کي وڌيڪ 24 فينٽم جھاز ڏنا ويا.

انھيءَ وچ ۾ 18- ڊسمبر 69ع تي اسرائيل ۽ اردن ۾ ڏار ڏار امن تجويزون پيش ڪيون ويون. اھي ڀ وڏين طاقتن جي نگرانيءَ ۾ تيار ٿيون ھيون. آمريڪي تجويزن کي سامھون رکندي، ٻن حقيقتن تي ڌيان رکڻ گھرجي تہ شام: جنھن جا گولان وارا جبل اسرائيل جي قبضي ۾ آھن، ان کي وڏين طاقتن پنھنجي بحث کان ئي ڪڍي ڇڏيو آھي- ۽

اھو، تہ اردن لاءِ لازمي آھي تہ، تجويزن تي عمل ٿيڻ تائين مزاحمتي تحريڪ کي چيپاڻي ڇڏي. يارنھن نڪاتي آمريڪي منصوبو ھيئن ھو:

1. 67ع جي جنگ ۾، اردن جي سيني والاريل علائقن ۾ اسرائيلي فوج مقرر شيڊول مطابق واپسيءَ جو منصوبو مڪمل ڪندي.
2. ھر ھڪ ملڪ، ھر ٻن جي وچ ۾ امن ۽ سلامتيءَ جو تحفظ ڪندو، ۽ ڪنھن بہ قسم جي دھشت پسنديءَ کي غير قانوني قرار ڏيندو. اردن گوريلا سرگرمين تي پابندي وجھندو.
3. ٻئي ملڪ 67ع جي جنگ کان اڳ جي سرحدن جي باري ۾ گڏيل رضامنديءَ مطابق انتظامي ۽ معاشي سھولتون پيدا ڪندا.
4. اسرائيل ۽ اردن، يروشلم جي باري ۾، قطعي ڪنٽرول جو جھيڙو نبيريندا.
5. انھيءَ نموني ئي اسرائيل ۽ اردن غزا جي علائقي جو فيصلو، اسرائيل ۽ مصر جي برابريءَ ۽ ان جي بنياد تي ڪندا.
6. اسرائيل جي نيڪاليءَ جي حوالي سان اردني اولھائين ڪناري جي علائقن جي تحفظ جي باري ۾ ٻيئي ملڪ گڏيل صلاح سان ڪم ڪندا.
7. اردن، تيران ۽ عقاب جو سمنڊ سيني ملڪن اسرائيل سوڌو، سيني ملڪن جي جھازن لاءِ کولي ڇڏيندا.
8. ڊاڪٽر جارنگ، ھڪ بين الاقوامي ڪميشن وھاريندو، جنھن مطابق ھر مھاجر کان اسرائيل ۾ سندس آباديءَ بابت راءِ ورتي ويندي.
9. ٻيئي ملڪ معاھدي مطابق ھڪ ٻئي جي خود مختياريءَ، سرحدي تحفظ: سياسي آزاديءَ ۽ امن سان زندھ رھڻ جو حق تسليم ڪندا.
10. ٻيئي ملڪ معاھدي جي تصديق يو- اين جي سلامتي ڪائونسل ۾ چارئي وڏيون طاقتون ڪنديون.
11. سڄو معاھدو، صحيح ڪرڻ کان پوءِ اقوام متحده ۾ جمع ڪرايو ويندو، ۽ ان جي ڪٽي بہ خلاف ورزي ٻِئي ملڪ کي بہ لاڳاپيل ذميواريءَ کان آزاد ڪري ڇڏيندي.

۽ آخر ۾ آمريڪا جو خيال ھو تہ **اسرائيل- اردن** امن- ناھ جا ھڪدم پابند ٿيندا. گڏو گڏ مصر- اسرائيل ناھ بہ عمل لائق ھوندو. انھن معاھدن جو مطلب عرب دنيا کي ورھائي، امن جو ڪوششون ناھن (اھا وضاحت آمريڪا پاڻ ڪئي.)

متيون ڳالھيون، آمريڪا جي واضح مقصد کي آئينو ڏيکارڻ لاءِ ڏنيون ويون آھن. آمريڪا وچ اوير ۾ مضبوط اسرائيل کي ڏسڻ گھري ٿي. تنھن کان سواءِ عربن کي ذاتي دشمنيءَ جي ڏٻڻ ۾ ڦاسائي، فوجي آمريت ۽ بادشاھتن کي پاڻ ۾ ويڙھائي، پڻ آمريڪا پنھنجي مفادن جي حفاظت ڪرڻ گھري ٿي. ۽ امن منصوبي جو بنيادي مقصد غير فلسطيني اختيارن کي ھٿي ڏيڻ پڻ آھي، جيئن ھڪ فلسطيني صوبو ناھيو وڃي، جيڪو يا تہ اردني حڪومت جي ھٿ ھيٺ ھجي، يا اسرائيل جي

نگرانيءَ ۾. عرب عوام جي راءِ کي نظر انداز ڪندي انهن تجويزن جي سلسلي ۾ الزامَ، جوابي الزامَ ڪڏهن سوويت يونين طرفان ته ڪڏهن عرب رياستن پاران، هنيا پئي ويا. مسئلو اهو هو ته مصر ۽ اسرائيل، پنهنجي حاڪميت کي قائم رکندي، انهن تجويزن تي ڪيئن عمل ڪن ته جيئن وڏيون طاقتون به ناراض نه ٿين.

انهيءَ چڪتاڻ جي نتيجي ۾، 1969ع ۾، خزان جي موسم ۾، ۽ 1970ع جي سياري ۾ ناصر جي حڪومت جو تختو اونڌي ٿيڻ جا سبب سمجهي سگهجن ٿا. جيتوڻيڪ وڏيون طاقتون صحيح طريقي ۽ صحيح رستي کي اختيار ڪرڻ جي حق ۾ هيون، پر اسرائيل جو سمورو زور ۽ اصرار ناصر جي حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ هو. نيٺ روس مصر کي اُهي ميزائيل ڏنا، جيڪي اسرائيلين کي مصر ۾ اندر داخل ٿيڻ کان روڪي ٿي سگهيا. انهيءَ سان گڏو گڏ انهيءَ پروپيگنڊي کي به هٿي ڏني ويئي ته اسرائيلي اسلحي جي پيٺ ۾، مصر کي به روسي اسلحو ڏنو وڃي ته جيئن توازن قائم رهي. آمريڪي ته انهيءَ ڳالهه تي شرمسار هئا ڪونه ته اُهي اسرائيل جي حمايت ڪري رهيا آهن. انهن عالمي سطح تي يهودي پروپيگنڊي کي وسيع ڪندي اِهو به مشهور ڪيو ته هزارين روسي ماهر ۽ پائلٽ مصري ملٽري طاقت کي ڪنٽرول ڪري رهيا آهن. ٻئي پاسي سوويت يونين نه فقط مصرين کي گهربل مليٽري قوت ڏيڻ کان انڪار ڪيو، جنهن جي مدد سان والاريل علائقا آزاد ڪرائي سگهجن ها، بلڪ اهو بنيادي اسلحو به نه ڏنائون، جنهن سان مصر ڪليل رڻ پٽن ۾ پنهنجي انهن اسٽيشنن جي حفاظت ڪري سگهي ها، جن کي قائم ئي سوويت مشوري ڪيو ويو هو. انهيءَ کان علاوه سوئز واهه کي قومي ملڪيت ۾ وٺي استعمال ڪرڻ جي مصري تحريڪ کي آمريڪا ۽ اسرائيلين انهيءَ علائقي ۾ آمريڪي قوت کي وڌائڻ لاءِ استعمال ڪيو.

مصر ڪنهن وقت به، نه اسرائيلي فوجي قوت لاءِ خطرو بڻيو نه سوئيز واهه پار ڪندي ۽ استعمال ڪندي انهيءَ طرف ڌيان ڏنو. البت يو- اي- آر جي فضائي علائقن ۾ بيڪار ڦرنڊڙ اسرائيلي جهازن کي روڪڻ جي پيش بندي ضرور ڪئي. اِها ڳالهه به موشي دايان ۽ سندس آمريڪي طرفدارن کي نه وڻي.

ناصر جي سڄي ڪارڪردگي هاڻي رڳو پنهنجي اقتدار کي بچائڻ ۾ لڳي ويئي. والاريل علائقن کي آزاد ڪرڻ جي جستجو هن کان هاڻي نه پئي پڄي. پر هو چوندو هو ته فلسطين کي رڳو اسلحي جي قوت جي زور تي آزاد ڪرائي سگهجي ٿو. پر پوءِ به هو صيهونين جي انتظام ۾ فلسطين جي قيام، بمطابق 4 جون 47ع کي قابل عمل تصور ڪندو هو. سياسي صورتحال کي هو انهن ئي حوالن سان بيان ڪندو هو. البت وقفي وقفي سان عربن جي جذباتي تسڪين لاءِ نعرن سان پريل تقرير ڪري ڇڏيندو هو. انهيءَ وچ ۾، عالمي طاقتن جي نمائندن جون خفيه سرگرميون جاري رهيون ۽ نيٺ انصاف جي تقاضائن کي پورو ڪندي حُسين هڪ دوستيءَ جي معاهدي تي صحيح ڪئي، جيڪو راجرز پلان جي تحت اسرائيل اردن معاهده ۽ مزاحمت کي ختم ڪرڻ جي منصوبي تي عمل ڪرڻ جو منصوبو هو.

هيڏانهن اهي سياسي چالبازيون ٿي رهيون هيون، ٻئي پاسي مان خليج عرب ۽ عراق جي علائقن جي دوري تي هيس. مون سان گڏ بهادر انقلابين جي هڪ ٽيم هئي، جنهن ۾ صالح صالح هو، جيڪو گريجوئيٽ هو ۽ مزدور ليڊر هو. رشيد عبيده هو، جنهن جي خفيه ڪارنامن کان دشمن

سخت خوفزده هو. انهن کان علاوه سليم عيساوي، ٽي- ڊبليو- اي، شهرت يافته طلعت، اهو انقلابي جيڪو صيهوني يورپ ۾ تيرنهن سالن تائين دهشت پسنديءَ جون سرگرميون ڪاميابيءَ سان جاري رکندو پي آيو. انهيءَ دوري جو مقصد گهٽي ۾ گهٽ ماڻهن کي تعليم ۽ فرنٽ لاءِ پيسو گڏ ڪرڻو هو. انهيءَ ۾ اسان کي ڪاميابي به ٿي، عرب عوام سان ملياسين. سندن خواهش جو پتو به پيو ته اُهي پنهنجي علائقن مان انگريزن کي يڪدم ڪيڻ جا خواهشمند هئا. انهيءَ کان علاوه آمريڪا جي وڌندڙ رسوخ کي سخت نا پسند ڪندا هئا. اسان جو استقبال فقط غريب مزدور ۽ هاري ڪري رهيا هئا. علائقي جي تيل جا بادشاه ۽ سياسي چالباز نه! اسين فيبروريءَ جي شروعات ۾ عمان هليا آياسين ۽ جوابي انقلاب جي سازش جي ڪُن ۾ اسين به ڦاسي پياسين.

شاه حُسين، فرنٽ لائن رياستن جي وسيع دوري کان پوءِ قاهره کان اُتي پهتو ئي هو، هو جنگي ڪيفيت جي سرشاريءَ ۾ اهو بيان ڏيئي ويٺو ته: جيڪڏهن اسرائيل قرارداد 242 تي عمل نه ڪندو ته ڪيس سخت نتيجن کي مُنهن ڏيڻو پوندو. انهيءَ سان گڏ اهڙا سخت اُپاءَ ورتائين، جنهن جي نتيجي ۾ سيني وڏن شهرن مان مزاحمتي مرڪز ختم ڪيا ويا. انهن جا اخبار سِيل ڪيا ويا، ۽ انهن جا عوامي اجتماع ممنوع قرار ڏنا ويا.

هاڻ اسان سڀ کان اڳ ان منع ٿيل ڳالهين جي خلاف ورزي وڏي پيماني تي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. منهنجي حوالي زرقا جي ويجهو شولر ڪيمپ هو. مون کي انهيءَ ڪيمپ ۾ شاه حُسين جي خلاف تقريرون ڪرڻ ۽ عوام کي اِهو ٻڌائڻو هو ته حُسين جو اِهو قدم آمريڪا ۽ اسرائيل جي ڪنيل قدمن کان الڳ ڪونه هو. اسان جي ڪامريڊن اهوئي پيغام ڪٺي اردن ۾ مظاهرن جي اپيل ڪئي. هن جي ايجنٽن اسان جي عام اجلاسن کي ڦٽائڻ ۽ فساد ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي. پر انهن جو مقابلو انصاف پسندن ڪيو. بحران هاٽي اجا وڏي رهيو هو. آءٌ جڏهن عمان پهتس ته مون کي چيو ويو ته مان جبل التاج اسڪول ۾ وڃي پبلڪ ليڪچر ڏيان. جڏهن مان ڪجھ ڪامريڊن سان گڏ پهتيس ته ٻڌندڙن کي حُسين جي فوجين پڇائي ڪديو. نه فقط اِهو بلڪ فضا مان انهن جي مٿان گوليون به وسايون ويون. فرنٽ جي لوڪل ڪمانڊر اسان کي وحدت ڪيمپ ۾ واپس وڃڻ لاءِ چيو، ۽ اسان بنا ڪنهن سوال پڇڻ جي هليا وياسين.

(2)

10- فيبروريءَ جي شام جو مان حيران ٿي ويس. منهنجي مڱيندي بسم جي ڀيڻ سميرا بغداد مان اُتي پهتي هئي ته جيئن خاندان کان رواجي طور تي مڱڻو ۽ منهنجي ٻُنهن هئڻ جو اعلان ڪرائي. بسم ۽ مان فرنٽ جي اجازت سان مڱڻو ڪري چڪا هئاسين. البت مڱڻي کان اڳ ٻنهي خاندانن مان ڪنهن هڪ کان به صلاح مشورو نه ورتو ويو هو.

سميرا جي ڪا فوجي تربيت ٿيل ڪانه هئي، ۽ مون وٽ ڪا اهڙي جڳهه نه هئي جو مان کيس جنگ جي محاذ کان پري رکي سگهان ها. پر هن پنهنجي سڌي سادي عراقي لهجي ۾ چيو، "ليليٰ جيڪو تون چوندينءَ، مان اُهو ڪنديس. آءٌ به ته هڪ عرب عورت آهيان. آءٌ به وڙهڻ چاهيان ٿي."

مون کِلي چيو، "نهيو، اِهو ته پاڻ چڱو ٿيو. هل ته جبل عمان هلون. مون کي ڪجهه پيغام اُتي ڏيڻا آهن." مون هڪ بندوق ۽ هينڊ گرنيڊ کنيا، ۽ ٽيڪسي جهلي هلياسين. جيئن ئي اسين ٽڪريءَ تي چڙهياسين اسان سڙنڌڙ جيپ ڏٺي ۽ بندوق جي گولين جا آواز ٻڌاسين. فتح جي ڪجهه ساٿين اسان کي روڪيو ۽ اڳيان جي خطري کان اسان کي خبردار ڪيو. ڊرائيور به چيو ٽيڪسي ڇڏي ڏيو، مان مرڻ لاءِ تيار ناهيان. مون کيس سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن نه مڃيو. سميرا کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي، هن هُن کي بزدل ۽ بي شرم چيو: ويچاري ڊرائيور چيو: "منهنجا اٺ ٻار آهن." ۽ هو بنا ڀاڙي وٺڻ جي ئي موٽي ويو. فتح جي ماڻهن ٻڌايو ته پوري علائقي ۾ باهه پئي ٻري ۽ ماڻهن کي اُتان ڪڍيو پيو وڃي. انهن مان هڪ مون کي سڃاڻي ورتو ۽ چيو: "جنگ ڀرين ئي شروع ٿي چڪي آهي." ۽ هن رڙ ڪئي، "ليليٰ واپس وحدت ڪيمپ هلي وڃ." مون کيس هينڊ گرنيڊ ڏيکاريندي چيو، مان ته وڙهڻ جي لاءِ تيار آهيان." هن وري رڙ ڪري چيو، "پوءِ اچ مون سان گڏ. اسين مليٽري بيورو کي فون ڪريون ته اهڃاڻ ٻڌائين پيا ته حُسين اسان جي نڪاڻي تي قاتلانه حملا ڪرڻ وارو آهي." اسان وڃي فون ڪيو. پوءِ مان ۽ سميرا وحدت ڪيمپ آياسين ۽ سڃي صورتحال اُتي ٻڌائي سين. هاڻي ڊاڪٽر حباش اسان کي پيٽرول بم تيار ڪرڻ لاءِ چيو. آءٌ ويجهي پيٽرول پمپ تان پيٽرول وٺڻ ويس. اُتي بيٺل چوڪري چيو ته جيترو پيٽرول گهرجي مان توکي ڏيڻ لاءِ تيار آهيان ۽ هو مون کان اُنهيءَ جو ٽڪو به نه وٺندو. اسان ساري رات پيٽرول بم ٺاهيندي ۽ گوريلن ۾ ورهائيندي گذاري، ڇاڪاڻ ته فرنٽ وٽ هٿيارن جو ڪو وسيلو ڪونه هو، تنهن ڪري اسان کي پنهنجي وسيلن يا دشمنن کان کسيل هٿيارن تي گذارو ڪرڻو هو.

ڪامريڊ نادِيه ويجهڙائيءَ ۾ اسڪوئيڊ ڪمانڊو جي حيثيت ۾ مقرر ٿي هئي. هن ٻڌايو ته اسان وٽ اسلحو گهٽ آهي- ڪنهن کي ٻڌائڻ جي سواءِ پنهنجي اسڪوئيڊ سان اردني پوليس اسٽيشن تي پنج حملا ڪيا ۽ اُتان 80 هٿيار ۽ سوين بارود جا گولا، بنا ڪنهن ماڻهوءَ کي مارڻ جي هٿ ڪيا. آڌيءَ رات ڌاري ڪامريڊ صلفحه ۽ مون جبل عمان وڃڻ لاءِ رضاڪارانه طور تي پيش ڪش ڪئي ته جيئن پنهنجي چوڪين کي چيڪ ڪري سگهجي ۽ حُسين جي پيش قدميءَ جي باري ۾ سڌو سنئون رپورٽ ملي سگهي. اسان جي ليڊرن انهيءَ شرط تي مڃيو ته اسين ٻئي سويلين ڪپڙن ۾ وڃون. اسان وڃڻ کان اڳ اصرار ڪيو ته ڊاڪٽر حباش کي عمان ۾ ڪنهن بي محفوظ جاءِ تي

اماڻيو وڃي. ڊاڪٽر حباش انهيءَ ڳالھ تي پاڻ اعتراض ڪيو تہ هو پاڻ محفوظ تي وڃي ۽ انهيءَ مقصد لاءِ ليليٰ ۽ صلفحہ مرڻ لاءِ وڃن. اسين اهو اعتراض ٻڌي ماٺ ميٺ ۾ هليا وياسين ۽ رات ۾ دير سان وحدت ڪيمپ موٽياسين.

اڃا ستل هئاسين تہ حُسين جي آرٽلري جي سب مشين گنن جي نڪائن تي اسان جي اک کلي ويئي. اَٺ فائيٽرن پنهنجي ڪمان سنڀالي ورتي. مان ڪامريڊ دائود سان مسجد ۾ ويس تہ جيئن جنگ جون خبرون نشر ڪيون وڃن ۽ عوام کي انقلاب جي دفاع لاءِ پاڻ سان آڻڻ جي ترغيب ڏني وڃي.

10- فيبروري 1970ع تي نومبر 1968ع کان پوءِ سخت مقابلي واري لڙائيءَ جو منظر ڏنو ويو. حُسين جي فوجن اڳيان وڌڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي، پر اسان جي مورچن کي نقصان نہ رسائي سگهيا. نيٺ سڄي ڏينهن جي لڙائيءَ کان پوءِ هنن کي پنيان هٽڻو پيو. مقابلو ٿيندي ڪيترائي شديد نقصان بہ ڪٽڻا پيا. فرنٽ کي ابو طلعات جو نقصان ڪٽڻو پيو. ابو طلعات اسان جي بهادر ڪمانڊرن مان هو. ابو طلعات جي شهادت اسان جو رت ٿهڪائي ڇڏيو هو، ۽ اسين سيئي حشمتي خاندان جي شهنشاهت کي ختم ڪرڻ جي پنيان پئجي وياسين. ابو طلعات جو جنازو ڏاڍي شان سان ڪنيو ويو. هزارين ماڻهو هن جي جنازي ۾ شريڪ ٿيا. هن جنازي تي رمزيہ شهيد عبدالمحسن حسن جي بيوھ هڪ بہ ڳوڙهو ڳاڙڻ ڪانسواءِ دليرانہ تقرير ڪئي.

”ابو طلعات! تون زندھ رهندين، تنهنجا ٻار توکي جيئرو رکندا. محسن تون مون کي ٻارن سان گڏ ڇڏي ويو آهين. توهان ٻئي اسان کي ٻارنهن گوريلا ڏيئي ويا آهيو، جيڪي فلسطين جي آزاديءَ جي شمع کي ڪٺي اڳتي وڌندا. اسان کي يقين آهي تہ جن ٻي دردن جي هٿان اوهان مئا آهيو، اسين انهن ماڻهن جي هٿان پنهنجي سرزمين آزاد ڪرائينداسين. توهان فلسطينين ۽ ساري دنيا جي مظلومن لاءِ مثال قائم ڪيو آهي. خدا ڪري توهان جهڙا لکين ٿين. توهين زمين ۾ وڃو ۽ فلسطين جي ابديت جي خاڪ ۾ شامل ٿيو تہ جيئن اهائي خاڪ وري توهان جهڙن شهيدن سان ڳاڙهي رت ٿئي. توهين زندھ رهندا، انقلاب زندھ رهندو.“

حُسين جي وحشي روئيي ۽ مزاحمتي ڪيمپن جي تحريڪ حُسين کي پنهنجي فوج ۾ ڪن فوجين کي ڪيڻ ۽ ابتدائي ترتيب، وري ڪان ڪرڻ تي مجبور ڪيو. چاڪاڻ تہ آمريڪي اسلحہ ۽ ٽينڪن جي ڇانون ۾ حُسين رت جون نديون وهائڻ جو پروگرام تيار ڪيو هو. البت ٻئي پاسي فرنٽ پنهنجي ڪيمپن ۾ ڪم ڪرڻ جي طريقن ۾ ڪابہ تبديلي نہ آندي. حالانڪ گهڻا ڪامريڊ مئا يا زخمي ٿيا، اسان جي طرفان جوابي ڪاروائيءَ ۾ اجتماعي ڪارڪردگيءَ جي جهلڪ نہ هئي.

ٻئي پاسي حُسين سمجهي ويو. انهيءَ ساري عمل کي سول وار کي ختم ڪرڻ جي طرف احتياطي قدمن جو نالو ڏيئي، رت جي انهيءَ هوليءَ کي ختم ڪرڻ ۽ عرب اتحاد جو نالو ڏيئي

فلسطينين کي مذاڪرات جي دعوت ڏني پر ساڳي وقت حُسين ڪي پنهنجي ناڪام انجام جو ڊپ بہ هو. انهيءَ جا بہ ڪارڻ هئا. فتح ۽ عرب عوام کي اجا تائين عرب برادريءَ تي اعتماد هو ۽ انهيءَ لاءِ انهن سان گذارو ڪرڻ لاءِ تيار هو. هو مزاحمت کي آمريڪا ۽ اسرائيل سان وقتي طور رعايت وٺڻ لاءِ استعمال ڪرڻ گهرندو هو تہ جيئن وقت تي دائمي امن لاءِ مذاڪرات ۾ ڪجهہ بهتر نتيجا حاصل ڪري سگهجن. عمان ۾ مزاحمتي گروپن ۽ آمريڪي هٿ ٺوڪين جي وچ ۾ ڪڏهن ڪڏهن لڙائي ٿيندي رهي. جوزف سسڪو، اسسٽنٽ سيڪريٽري براءِ مشرق وسطيٰ اپريل جي وچ ۾ اردن آيو. عوام هڪ زبان ٿي ڪري نعرا هڻي آمريڪي ’امن‘ کي مڃڻ کان انڪار ڪيو. پر نہ آمريڪا نہ حُسين انهيءَ صدا تي ڌيان ڏنو. اها ڳالهہ انهيءَ وقت وڌيڪ واضح ٿي، جڏهن گهٽيءَ گهٽيءَ ۽ پاڙي پاڙي ۾ اردني فوج جا آفيسر پاڻ ۾ سول وار لاءِ ماڻهن کي اُڀارڻ لڳا ۽ فلسطينين ۽ اردنين ۾ جنگ جا شعلا ڀڙڪائيندا رهيا. پاپولر فرنٽ انهي مهم کي خطرناڪ حد تائين پهچڻ کان اڳ ختم ڪرڻ لاءِ عمان ۾ فوجي اهميت جي چوڪين تي قبضو ڪيو ۽ آمريڪي سفارت خاني جي فرسٽ سيڪريٽريءَ کي يرغمال بڻائي انهيءَ سازش کي بي نقاب ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. مزاحمتي گروپ تي دٻاءَ جي ڪارڻ اسان ڪيس آزاد ڪري ڇڏيو. پر انقلاب دشمن تشدد گهٽجڻ جي بدران وڌيو ۽ مزاحمتي گروپ کي اها توقع نہ هئي.

پاپولر فرنٽ هاڻ فليڊلفيا ۽ انٽر ڪانٽينينٽل هوٽل تي قبضو ڪري، سمورن غير ملڪي مهمانن کي يرغمال بڻائي ورتو. حُسين انهيءَ بهاني جي آڙ ۾ تہ هن تي قاتلانہ حملو ڪيو ويو آهي، پنهنجي دشمنن تي باهہ جا گولا وسائي رهيو هو. انهيءَ لڙائيءَ ۾ اٽڪل هڪ هزار ماڻهو ماريا ويا. قتل عام کي آمريڪي ڊڪشنريءَ ۾ سازشين کان پاڪ ڪرڻ جو نالو ڏنو ويو ۽ سمورو الزام جنرل زيد بن شڪر تي مڙهيو ويو، چاڪاڻ تہ گوريلن هن جي پيٽ کي ماريو هو، تنهن ڪري هن انتقامي ڪاروائي ڪئي هئي. انهيءَ لاءِ جنرل زيد ۽ حُسين جي چاچي شريف ناصر استعفيٰ ڏنا ۽ حُسين مسلح فوجن جي ڪمان پاڻ سنڀالي ورتي.

(3)

جون جي واقعن مان ظاھر ٿيو تہ فتح اجا سبق ڪونہ سکيو آھي. ڀرپور عوامي قوت ۽ اعتماد ھجڻ جي، اسين حُسين کي شڪست نہ ڏيئي سگھياسين. جون ۽ سيپٽمبر جي وچ ۾ حُسين پنھنجي قوت کي گڏ ڪيو ۽ جنھن بہ ماڻھوءَ کي فلسطينين سان ھمدردي ھئي، ھن کي ڪڍي ڇڏيو. ٻئي پاسي پاپولر فرنٽ اھڙن ماڻھن کي قبول ڪرڻ جي مھم شروع ڪئي. ھاڻي اھوئي عرب سماجي انقلاب جو نمائندو نظر اچڻ لڳو. عرب رجعت پسند ۽ ترقي پسند، فتح جي ماڻھن کي 'ايماندارانہ انقلابي' ۽ پاپولر فرنٽ کي دھشت پسند انقلاب درآمده نظريات چوڻ لڳا. حُسين اعلان ڪيو تہ خالي ھٿين پناھگيرن تي بمباري فرنٽ جي ماڻھن جي ورتاءَ ڪري ٿي آھي ۽ انھيءَ ۾ حُسين جي حڪومت جو ڪوبہ ڏوھ ڪونھي. ماڻھن انھيءَ اعلان تي اعتباد ڪونہ ڪيو، ڇاڪاڻ تہ عوام آزادي چاھي ٿي ۽ فرنٽ کي انھيءَ جدوجھد جو اھل سمجھندا ھئا.

1970ع جي بھار جي موسم ۾ دوست ۽ دشمن جي وچ ۾ سڃاڻپ وڌيڪ ڇٽي ٿي پئي. عوام کي اھو يقين ھو تہ حُسين ۽ عرب رجعت پسند، دشمن جي ڪيمپ ۾ ھئا. ماڻھن کي اھو بہ يقين ھو تہ عرب ترقي پسند ئي آزادي ۽ قومي ڀين عرب تحريڪ لاءِ اڳتي وڌندا. ۽ اھي ئي ماڻھو صيھونيت، سامراجيت ۽ رجعت پسند عربن جي خلاف سينو تاڻيندا. انھيءَ بد قسمت بھار جي موسم ۾ "ترقي پسندن" ماسڪو جي چوڻ تي، واشنگٽن ۽ تل ابيب کي امن جو اشارو ڏنو، پر سيپٽمبر 70ع تائين انھيءَ اشاري جي اصليت ۽ مزاحمت کي روڪڻ جي سازش تان پردو ڪڇي ويو. جولاءِ 1970ع ۾ اھا ڳالھ اجا بہ کُلي سامھون اچي وئي ڇاڪاڻ تہ سادات ناصر ازم کي ڪوٺي ڪڍيو ۽ پاپولر فرنٽ جي خلاف محاذ آرائيءَ لاءِ قاھره يونيورسٽيءَ کي استعمال ڪيو.

ناصر يوم مئي 70ع تي تقرير ڪندي چيو ھو تہ عرب – آمريڪي تعلقات نھڻ جا امڪان بلڪل ئي ختم ٿي ويا آھن. آمريڪا کي گاريون ڏيڻ بجاءِ ھن چيو تہ آمريڪا جو لاڙو اسرائيل ڏانھن آھي. ۽ پوءِ ناصر آمريڪا کي 1968ع جي مذاڪرات مطابق عرب دنيا سان تعلقات خوشگوار ڪرڻ جي دعوت ڏني. جڻ عرب اسرائيل ويڙھ ۾، اسرائيل جي ھمدرد آمريڪا کي ئي دعوت ڏجي تہ ھو مسئلا حل ڪري. انھيءَ جي جواب ۾، راجرز پوئين 'امن' مسودي جو حوالو ڏيندي بال کي وري ناصر جي پاسي اڇلي ڇڏيو.

وري 23 جولاءِ تي ناصر جو تاريخي بم ڦيل ٿيو. انھيءَ ڏينھن مصر جي انقلاب جي ارڙھين سالگرھ ھئي. ناصر راجرز جي 'امن تجويزن' کي انھيءَ حد تائين قبول ڪيو جو جنگ بندي ۽ اسلحہ ۾ تخفيف جي علاوه ڳالھ ٻولھ سان اسرائيلن کي والاريل علائقن مان نہ نڪرڻ جو شرط بہ مڃي ورتو.

ناصر جي انھيءَ "دانشمندانہ ڊپلوميٽڪ پاليسي" تي سندس ئي تمام معتبر صحافي محمد حسنين ھيڪل، عرب انقلابين لاءِ نقصان وارو ٺھرايو. صيھوني معاشري جو نفاد، جنھن کي ناصر ڀھريان ئي ڏسي ورتو ھو، ھاڻ ڪلي سامھون اچي ويو. گھيال، ڪابي ڊر جي پارٽيءَ قومي گڏيل حڪومت کان علحدگي اختيار ڪري ورتي، جڏھن تہ اسرائيل فائر بندي قبول ڪري ورتي. عرب رياستن، سواءِ عراق ۽ الجزائر جي باقي سڀني ناصر جي 'امن برآري' جي ڪوشش جي زباني تائيد

ڪئي. صحافين ناصر جي انهيءَ اعلان جي تعريف ڪئي. فلسطيني جيڪي ناصر جي پنيان چريا هئا، اُهي عمان، والاريل يروشلم ۽ اولهه ڪناري جي وڏن شهرن ۾ رڙيون ڪري رهيا هئا: "ناصر بزدل آهي" "ناصر غدار آهي." ناصر جو حريت پسند بُت ٽُڪر ٽُڪر ٿي پيو هو. ۽ جڏهن هن مصري يونيورسٽين مان فلسطيني شاگردن کي ڪڍيو ، فتح جو براڊ ڪاسٽنگ اسٽيشن بند ڪيو ۽ پنهنجي ساٿين کي سڏو سنئون پاپولر فرنٽ جي آفيسن، ۽ ماڻهن کي تباهه ڪرڻ ۽ مارڻ لاءِ چيو، ته ناصر کي آمريڪا جو پچ لٽڪائو چيو وڃڻ لڳو. هاڻ پتو پيو ته اسانجي اميدن تي پاڻي ڦيرڻ لاءِ آمريڪا، روس، عرب ۽ يهودي سڀئي گڏ هئا.

23 جولاءِ واري تقرير ۾ ناصر چيو هو، "اسين پنهنجي ڌرتيءَ کي آزاد ڪرائڻ گهرون ٿا. اسين فلسطينين جا حق چاهيون ٿا، اسان آمريڪي تجويزون قبول ڪيون آهن. انهن ۾ جيتوڻيڪ ڪا نئين ڳالهه ڪانهي. اسان انهن کي ماضيءَ ۾ به مڃيو هو. اسرائيل اسان تي هڪ هزار ٽن بم اڇلي ٿو. جڏهن مصر کي جديد هٿيار مليا ته اسان تي وڏو حملو ڪيو ويو. پر آمريڪي اخبار اشاري ۾ به اها ڳالهه ڪونه ڪئي ته اسرائيل وٽ پنهنجي بچاءَ لاءِ 72 ميزائيل آهن، انهيءَ جو ڇا مطلب؟ ڇا انهيءَ جو مطلب اهو آهي ته اسين پنهنجي بچاءَ جو حق به نٿا رکي سگهون، جڏهن ته اسرائيل کي اهڙو حق آهي."

ناصر جي بيان ۾ به تضاد هئا. هڪ ته مصر جي بچاءَ جو حق ۽ ٻيو فلسطينين کي پنهنجي آزاديءَ جي ويڙهه ۾ حق. بهرحال عربن جا حوصلا پست ڪرڻ لاءِ ناصر جون تجويزون ڪافي هيون. انهيءَ اعلان جي ٻن ڏينهن تائين به جنگ بندي قائم رهي نه سگهي. مزاحمت هئي ۽ انهيءَ وقت تائين رهٽي هئي، جيستائين هنن جي خيال ۾ هٽ ۾ هٽ ڏيئي صيهونيت ۽ عربيت سلمان جي مقبري ۽ عمر جي مسجد تائين نه هلبو. البت اهو ٿيو ته مزاحمت جي گهٽائڻ جون گڏيل ڪوششون شروع ٿي ويون. فتح لاءِ فنڊ ڏيڻ بند ٿي ويا. عالمي سطح تي مزاحمت جي خلاف جنگ شروع ڪئي وئي. حُسين فائدو ڪنيو ۽ انقلابين جو صفايو ڪرڻ شروع ڪري ڏنائين ۽ انهيءَ گوڙ ۾ سمورن انقلابين کي ختم ڪرڻ جي توقع ڪئي وئي.

پاپولر فرنٽ هر دوست ۽ دشمن کي پنهنجي اصليت ڏيکارڻ جو موقعو ڏنو. ڪجهه عرب رهنمائن حُسين جي پاليسين سان اختلاف ڪيو. ٻين انهن سان هٿ ملايا، انهن جي چوڻ تي تاڙيون وڄايون. ڪيترا قانوني قدم ۽ امنِ عامه کي ياد ڪندا رهيا. هاڻ فرنٽ جارحانه سرگرمين جو فيصلو ڪيو.

منهنجا ڪامريڊ ۽ مان يورپ روانا ٿياسين ته جيئن بين الاقوامي سطح تي وڏين طاقتن، يهوديت ۽ انهن عرب رياستن جي خلاف کُليو کلايو جارحيت ۽ پروپيگنڊا شروع ڪئي وڃي. چاڪاڻ ته ڪيئن نه ٿين دنيا، مظلوم عرب ۽ فلسطينين کي محڪم رکڻ لاءِ اهي سموريون قوتون متحد آهن. اسين انهيءَ ڪري به نڪتا هئاسين جو جيڪڏهن اسان اعلان نه ڪيو، ۽ اسان کي ناڪام تصور ڪيو ويو ته آمريڪا انقلاب جي شڪل کي بدلي رکندو، جيڪو ويتنام جي انقلاب ڪانپوءِ روشن ستاري وانگر چمڪي رهيو هو.

اسان جو گهڻ ۾ گهڻ مقصد اهو هو ته انسانيت جي ذهن تي فلسطينين جو نالو هڪ عزت وارو، وقار وارو ۽ آزادي پسند جو رهي. اسان جو مقصد عرب تضاد ۽ فاشسٽ قوتن کي بي نقاب به ڪرڻو هو، ته جيئن مظلومن جو پتو به پوي.

اسان گُم ٿيل انسانيت جا

ترجمان آهيون.

(1)

هڪ سپاهيءَ جي حيثيت سان منهنجي چوند غير ملڪي آپريشن لاءِ ٿي هئي. بدقسمتيءَ سان 1969ع ۾ شامي حڪومت منهنجي سڄاٽپ پڌري ڪري ڇڏي هئي. جڏهن ته مان ۽ سليم ٽي-ڊبليو- اي 840 جهاز اغوا ڪري دمشق ۾ لاٿو هو. جيڪڏهن شامي اها شرارت نه ڪن ها، ته مان به فرنٽ جي سوين ڪارڪنن جيان بي نانءِ هجان ها. صيهوني هسٽيريا مون کي سڄي دنيا ۾ ايترو ته مشهور ڪري ڇڏيو، جو روز ڪٿي نه ڪٿي منهنجي تصوير ۽ منهنجي باري ۾ ڪجهه نه ڪجهه ڇپبو هو. پر منهنجو انقلابي ڪردار ختم نه ٿيو. ڪي سمجهندا هئا ته مان اربد ۾ ڪم ڪري رهي آهيان. منهنجي گهر وارن سمجهيو ٿي ته مان اڃان مصر ۾ آهيان. مان اصل ۾ اڃا ال ايل جهاز جي ڪماندرن کي سِکيا ڏيئي رهي هيس. سکيا جا تفصيل بهرحال راز ۾ آهن، تنهن ڪري انهن بابت نه ڳالهائيندس. پهرين ئي ڪوشش، يعني جهاز جي اغوا سان، فرنٽ ۾ منهنجي پوزيشن مضبوط ۽ ذميواريون وڌي ويون هيون، جو وڌو آفيسر ٿيڻ جو مطلب، فرنٽ ۾ سهولتن ۾ واڌارو نه پر ذميوارين ۾ واڌارو هوندو آهي.

مارچ 70ع ۾ مون کي عمان ۾ هڪ نامعلوم هنڌ ڏانهن وڃڻ جو حڪم مليو. اتي منهنجا ٽي پلاسٽڪ سرجري آپريشن ٿيا. جيئن مان گهربل ملٽري آپريشن سان منهن ڏئي سگهان. هتي اڳ ۾ ته اهڙي ڊاڪٽر جي حاصل ٿيڻ ۽ وري انقلابي تحريڪ لاءِ ان جي ڪم ڪرڻ جي ڳالهه ناممڪن ٿي لڳي. نيٺ هڪ اهڙو ڊاڪٽر ملي ويو، جنهن پاڻ به سرجري ڪرڻ ٿي گهري. پر اها ڳالهه سندس سمجهه ۾ نٿي آئي ته ٿيڻ وارو مڙس سندس چهرو بدليل ڏسڻ جو ڇو گهري.

13 مارچ 70ع تي منهنجي چهري بدلائڻ جو پهريون آپريشن ٿيو. مون بيهوشيءَ جي دوا کان انڪار ته ڪيو، پر تڪليف ڏاڍي ٿي، جو مون کي سُئين جي اچ وڃ به نظر اچي رهي هئي ۽ مون کي پنهنجو منهن ڪرڙجندي به ڏسڻ ۾ ٿي آيو. اولهه جا ماڻهو سمجهندا ته مان اذيت پسند آهيان. پر نه، منهنجي سامهون وڏو قومي مقصد هو. منهنجو آپريشن منهنجي انهن ديس واسين جي تڪليف مان ڇڏائڻ لاءِ هو، جيڪي غلاميءَ جي اذيت ۾ ورتل هئا.

آپريشن هيو به هڪ راز. هڪ درجن کان به گهٽ ماڻهن کي ان جي خبر هئي. مون کي اسپتال ۾ رکيو ويو، ۽ ڪنهن کي به مون سان ملڻ جي اجازت نه هئي. مان پنهنجي ڪمري مان ميٽرنٽي وارڊ ڏانهن اينڊز ويندڙ کي ڏسندي هيس. بس، اِهائي مصروفيت هئي. سڀ کان ڏکي ڳالهه اِها هئي ته منهنجي نرس کي نه عربي ٿي آئي، ۽ نه انگريزي. هوءَ آرمينين هئي. اِهو مرحلو به مون لاءِ تڪليف ڏيندڙ هو. خوشيءَ جي اها ڳالهه هئي ته اسپتال ۾ مون کي ڪنهن به نٿي سڃاتو. هڪ ڏينهن جڏهن مان نرس کي مدد لاءِ سڏي رهي هيس، هڪ شخص، جيڪو پنهنجي زال کي اسپتال ۾

ڏسڻ آيو هو، منهنجي مدد لاءِ هليو آيو. هن نہ فقط مون کي سجاڳي ورتو، پر منهنجي نالي سان مونکي سڏيائين بہ. مون هڪدم انڪار ڪيو تہ مان ليليٰ ناهيان. ڪيس اعتبار نہ آيو. جڏهن مان اسپتال مان نڪرڻ لڳس تہ مان هن جي نئين ڄاول ڌيءُ کي هڪ هار ڏنو، جيڪو گولين جو ٺهيل هو، ۽ هن لاءِ هڪ سٺي انقلابي مستقبل لاءِ دعا ڪيم.

مقرر وقت ويجهو اچي رهيو هو، ۽ اڃا منهنجي ميڪ اپ جو ڪجهہ حصو رهيل هو. بہ بيا آپريشن ڪيا ويا. آخري تہ مقرر جهاد ڪان فقط ڪجهہ ڏينهن اڳ ڪيو ويو هو. منهنجا گهٽا ڪامريڊ يورپ ۾ منهنجي انتظار ۾ هئا. هڪدم حڪم آيو تہ سڀ ڪجهہ ملتوي ڪيو وڃي، جو في الحال اردن سان ڦٽائڻي ناهي، مون کي سخت مايوسي ٿي، پر مان بد دل نہ ٿيس.

(2)

اسرائيل ۽ سندس ڇاڙتا هوشيار دشمن هئا. مان 21 جولاءِ تي اسپتال مان نڪتيس. رات جا سوا ٻه وڳا هئا، ۽ مان ڊاڪٽر ودي حداد جي ڪمري ۾ ويٺي هيس، ۽ اسان عملي پروگرام رٿي رهيا هئاسين. سندس زال ۽ ٻار ٻئي ڪمري ۾ ستا پيا هئا. نجاڻ ڪٿان هڪ راڪيٽ اچي دريءَ سان لڳو. اسان مان ڪوبه زخمي نه ٿيو. اسان بندوقون ڪڍي ورتيون، ۽ پوءِ ٻاهه جي وچ مان هن جو خاندان رت ۾ وهنتل ٻاهر نڪتو. بجلي به بند ٿي ويئي. اسان ٿورو پريشان ٿي وياسين، جو ٻاهه اونده ۾ وسائڻي ٿي پيئي. مان انن سالن جي ڇانيءَ کي هنج ۾ کنيو، ۽ رڙيون ڪندي مٿي ڊڪيس، ”ٻاهه....ٻاهه....“ ڇانيءَ جي ڇاتيءَ مان رت وهي رهيو هو، ۽ سندس پير ته بلڪل چچريل ٿي لڳا. هڪ پاڙيسرڻ پناهه ڏني، ۽ فائر برگيڊ کي فون ڪيائين. مان پريشان هيس، پر ڇاني بلڪل چُپ ۽ پرسڪون هو. هن مرڪندي مون کي چيو، ”ليليٰ! فرنٽ جي انقلابين کي ڊڄڻ ته نه گهرجي.“ مان انهيءَ ٻارڙي جون انقلابي ڳالهيون ٻڌي شرمسار ٿي ويس. مون کيس پيار ڪيو، ۽ ٻاهر ڪڍي آيس. اسپتال وڃڻ لاءِ مون هڪ ٽيڪسيءَ کي روڪيو. ڊرائيور اسان کي ڪڍڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، ۽ مون سندس منهن تي ٺُڪ وهائي ڪڍي. اوچتو فرنٽ جو هڪ ميمبر ابو دائود اچي ويو، ۽ اسان آمريڪن يونيورسٽي اسپتال وڃي پهتاسين. مان ايمرجنسي وارڊ ۾ ڇانيءَ کي کنيو، رت ڳاڙيندي، رڙيون ڪندي ڊوڙندي ٿي ويس، ”ڪوئي ڊاڪٽر آهي....“ ايتري ۾ هڪ ڊاڪٽر آيو، ۽ ٻار ڏانهن ڏسڻ بنا پڇيائين، ”تو وٽ علاج لاءِ ڏوڪڙ آهن؟“ مون رڙ ڪري چيو، ”تون ڊاڪٽر آهين يا غاليچن جو واپاري!“ هن ڏاڍي سڪون سان چيو، ”هيءَ آمريڪن اسپتال آهي، ڪوئي خيراتي ادارو نه.“ مون چيو، ”جيئن ته توهان واپار ڪري رهيا آهيو، تنهن ڪري توهان کي نذرانو ملندو، پر ٻار جي حفاظت ڪجانءِ.“ ايتري ۾ ڊاڪٽر حداد ۽ سندس زال، ٻار کي ڳوليندا اچي اتي پهتا. ماءُ ته بلڪل چريائپ واري ڪيفيت ۾ مبتلا هئي. آمريڪي ڊاڪٽر، ڊاڪٽر حداد کي سڃاڻي ورتو، جو هو ساٿي ڊاڪٽر هئا. هاڻي ته کيس ڏاڍي شرمساري محسوس ٿي، ۽ معافي گهرڻ لڳو. مونتي سندس شرمساريءَ جو ذرو به اثر نه ٿيو. مون رڙ ڪري چيو، ”او آمريڪي ڊاڪٽر! انقلاب آمريڪي اسپتال کي غريبن جي اسپتال ۾ بدلائي ڇڏيندو، ۽ توکي آمريڪا واپس موڪليو ويندو.“ منهنجون ڳالهيون ٻڌي آمريڪي ڊاڪٽر جو منهن ويتر لهي ويو، ۽ هو وري معافيون وٺڻ لڳو.

ڊاڪٽر حداد جي اپارٽمينٽ تي حملي سبب اسان ۾ اڃا به وڌيڪ جوش پيدا ٿي ويو. ۽ هاڻي اسان مقصد خاطر مرڻ مارڻ لاءِ تيار هئاسين. آگسٽ ۾ جڏهن مان فرئنڪفرٽ ويس، تڏهن به منهنجي ذهن ۾ ڊاڪٽر حداد جي سڙندڙ گهر جي ياد تازي هئي. مان فرئنڪفرٽ ۾ جنهن هوٽل ۾ ترسيس، ان جو مالڪ يهودي هو، ۽ اهو وچولي درجي جو هوٽل هو. هن منهنجي آجيان عربي ڳالهائي ڪئي. مون جواب نه ڏنو ۽ پاڻ کي غير عرب ظاهر ڪيم. هن تڏهن به مونسان عربي ڳالهائڻ تي زور ڏنو، ۽ جوشيلي نموني چيائين، ”توکي خبر آهي ته مان يهودي آهيان.“

”مان هڪ عرب عورت آهيان. مان يهودين جي خلاف ناهيان، پر مان صيهونيت جي خلاف آهيان. مان انهن جي خلاف آهيان، جن عرب ڌرتيءَ تي قبضو ڪيو آهي.“

هن مونسان متفق ٿيندي چيو، ”مذهبي لحاظ کان مان صيهوني آهيان، پر سياست سان مون کي ڪابہ دلچسپي ناهي.“ ۽ اسان جو جهيڙو ختم ٿي ويو.

مان مٿي ڪمري ۾ ويس، ۽ ٻئي ڏينهن صبح تائين اتي رهيس. نيٺ جڏهن ٿڪجي پيس، ۽ بک ستايم تڏهن ٻاهر سير لاءِ نڪتيس. منهنجو يهودي دوست ڊيسڪ تي وينو هو. هن مون کي ڏسي، منهنجو حال پڇيو، ۽ چيو تہ ڇا مان ايمسٽرڊم وڃڻ پسند ڪنديس، جو هو پنهنجي دوستن لاءِ هڪ پروگرام ترتيب ڏيئي رهيو آهي. مون مُرڪي ناڪار ڪئي، ۽ ڪاڏي جي ڳولا ۾ ٻاهر نڪري ويس. رستي تي مون انگريزيءَ جون ڪيتريون ئي اخبارون ورتيون. سيني ۾ اردن بابت خبرون پريون پيون هيون، ۽ ڪن ۾ ادارتي نوٽ هئا. جن ۾ راجرز منصوبي جي حوالي سان عرب، اسرائيل ۽ وڏين طاقتن جي لاڳاپن بابت خيالن جو اظهار ڪيو ويو هو. هر اخبار ۾ ڪنهن نہ ڪنهن نموني مستقبل ۾ ڪنهن جهاز جي اغوا ٿيڻ جي خوف جو اظهار ڪيو ويو هو. اگ ۾ تہ مونکي ڪجھ پريشاني ٿي، پر اهو ڏسي سُک جو ساهہ کنيم تہ اغوا جو هنڌ ايمسٽرڊم نہ، پر زيورچ ٻڌايو ويو هو.

مون کي پنهنجي مشن جو خيال ستائي رهيو هو. مان روز صبح جو ان جي ريهرسل ڪندي هيس. ڪجھ ڏينهن فرئنڪفرٽ ۾ گهميس، ۽ انتظار ڪري ڪري بور ٿي پيس، نيٺ ڪم جو وقت آيو. پيٽرڪ آرگيلو ان کي پنهنجي رت سان سينگاريو، پر مان ايڏي خوش قسمت نہ هيس.

مان پيٽرڪ آرگيلو سان پهريون دفعو 1970ع ۾ ملي هيس. اسٽرٽ گارڊ ايئر ٽرمينل جي سامهون اسان هڪ ٻئي کي سنيها ڏنا، حالتن جو مختصر جائزو ورتوسين. ٻئي ڏينهن اسان ٻيئي فرئنڪفرٽ وياسين. ايئرپورٽ تي مسٽر رياض (پيٽرڪ) جي تلاشي ورتي ويئي، ۽ مان اِهو ڏسي رهي هيس تہ، آئي- ڊبليو- اي جي تل ابيب وڃڻ واري فلائيٽ جي مسافرن جي سختيءَ سان تلاشي ورتي پئي ويئي. مون کي خوشي ٿي رهي تہ، مان دشمن کي تڪليف ڏيئي رهي هيس. مون دل ئي دل ۾ چيو، ’اهو ئي جهاز تہ آهي، جنهن کي تل ابيب کان موٽڻ تي اسان اغوا ڪنداسين.‘ ڪسٽم مان پيٽرڪ جو ڪليئرنس بنا ڪنهن شڪ شبهي جي ٿي ويو.

(3)

هاٽي اينڊڙ اسٽاپ ايمسٽرڊم هو. 6- سيپٽمبر تي پيٽرڪ ۽ مان صبح جو ڏهين وڳي ايل- ايم- ون ڪائونٽر تي ملياسين. اسان اڌ ڪلاڪ ڪن آفيس کلڻ جو انتظار ڪيو، پر ان ڏينهن اها آفيس کلي ئي نه. اسان فلائيٽ شيڊول جاچيو. بورڊ تي لکيل هو ته، ايل- اي- ون فلائيٽ 319 نيويارڪ لاءِ 11 لڳي 20 منٽن تي، منجهند کان اڳ وڃي رهي آهي. اسان ڪي- ايل- ايم جي گرائونڊ هوسٽيس کي مدد لاءِ سڏيو. هن اسان جون ٽڪيٽون ورتيون، ايل- اي- ون جي آفيس فون ڪئي، پر اتان ڪوبه جواب نه مليو.

هوسٽيس به پريشان ٿي ويئي. پوءِ هن چيو، ”توهان ايل- اي- ون جي فلائيٽ ۾ ئي وڃڻ چو ٿا گهرو، ڪنهن ٻي فلائيٽ ۾ وڃو، جيڪي انهيءَ کان وڌيڪ آرام واريون به آهن.“ اسان ڪيس يقين ڏياريو ته، اسان فقط ايل- اي- ون ۾ ئي سفر ڪرڻ مناسب سمجهون ٿا. اسان انتظار ڪري رهيا هئاسين، جو پين- ايم فلائيٽ 740 آئي ۽ مونکي ٽي. ڊبليو. اي. فلائي 840 ياد اچي ويئي. ان وقت تائين مونکي خبر نه هئي ته، اسان جا ٻه ڪامريڊ، جن کي هڪ ڀيرين ڪوشش ۾ اسرائيلين پڪڙي ورتو هو، هاٽي پين. ايم جي فلائيٽ 740 کي اڌام کان اڌ ڪلاڪ پوءِ، پنهنجي نموني سوگهو ڪرڻ جي فڪر ۾ آهن. هو 747 ۾ قاهره ويا ۽ جهاز کي فلسطين جي آزاديءَ طور تباهه ڪري ڇڏيائون. نه پيٽرڪ کي، ۽ نه ٻين پنجن مرد هائي جيڪرن کي خبر هئي ته، انهيءَ ڏينهن ٽن ڪپتان عورتن ۽ ڪجهه ٻين ماڻهن کي سڄي منصوبي جي خبر هئي. اسان 12 لڳي 5 منٽن تائين جهاز جو انتظار ڪندا رهياسين. پي ايل- اي- ون جي ڪائونٽر اسٽاف جو ڏس پتو نه پيو.

اوچتو هڪ پوليس آفيسر اسرائيلي ڊريس ۾ ظاهر ٿيو. ”توهان ليٽ ڇو آهيو؟“ هن پڇيو. مون صبر سان جواب ڏنو، ”اسان ته ڏهين وڳي کان هتي موجود آهيون.“ هن چيو ته، مان ڪي- ايل- ايم جي هوسٽيس کي چئي، اوهان جو انتظام ڪرايان ٿو. پوءِ هن پاسپورٽ ۽ ڪاغذ گهريا. هن هڪ هڪ صفحي کي غور سان ڏٺو. منهنجي تصوير ڏسي، وَر وَر هن منهنجي چهري ڏانهن ڏٺو. هن مونکي هينڊ بيگ خالي ڪرڻ لاءِ چيو، ۽ هڪ هڪ شيءِ کي ڇُهي ڏٺائين. پيٽرڪ کي بزنيس سوٽ پهريل هو، ۽ مونکي مِني اسڪرٽ ۽ جيڪٽ. مون پاڻ کي هندراس جي ماريا سنگيز ئي ٻڌايو. ور ور ساڳيا سوال ڪيا ويا. اوچتو مون وڏا وڏا آواز ٻڌا. مون ڏٺو ته ٽي عرب مون ڏانهن اچي رهيا هئا. انهن مان هڪ کي مون سڃاڻي ورتو. جيڪڏهن هنن مونکي سڃاڻي سلام ڪيو ته ڳالهه کلي پوندي..... خوش قسمتيءَ سان هنن ڏانهن اسرائيلي آفيسر جي پُٺ هئي. جيئن ته اسان سندس چوڻ تي هڪ ٻئي کي هٿ ڏيئي بيٺا هئاسين، تنهن ڪري مون ڪٺي پيٽرڪ کي ياڪر وڌو. پيٽرڪ حيران ٿي ويو. هو اجا اِهو فيصلو نه ڪري سگهيو هو ته، ههڙي چري عورت جي عمل تي ڪهڙو رد عمل ڪري، ته ايتري ۾ اسان جا عرب دوست ايل- اي- ون جي آفيسرن يا ڪنهن ٻئي جي نظرن مان اچڻ کان اڳ لنگهي ويا. آفيسر کي اسان کان ڪا شڪايت ڪانه هئي، جو هن ڏاڍي نرميءَ سان اسان کي پاڻ سان هلڻ، ۽ هيٺ هلي سامان چيڪ ڪرائڻ لاءِ چيو.

”آفيسر! اسان جو سامان ڪليو پيو آهي. توهان پاڻ وڃي چيڪ ڪري سگهو ٿا.“ مون لاپرواهيءَ سان چيو.

”ميڊم! قانون اِهو آهي ته سامان مالڪ جي موجودگيءَ ۾ جانچيو وڃي.“ هن چيو. اسان ساٿس گڏ وياسين. هن سامان جانچيو. هڪ دفعو نه، ٻه دفعا. ۽ انهيءَ وچ ۾ ظاهري طور تي هو بي حجابيءَ وارا سوال ڪندو رهيو، پر ڏاڍا تهدار ۽ معنيٰ وارا سوال هئا.

پوءِ هن خاص مون سان مخاطب ٿيندي چيو، ”ڇا توهان ڪي ڪنهن سوکڙي ڏني آهي؟“ مون زور سان چيو، ”نه.“ هن وري پڇيو، ”ڇا توهان وٽ ڪا خطرناڪ شيءِ آهي؟ مثال طور پستول، چاقو يا ڪا بي شيءِ.“

”نه سائين! ڀلا ڪنهن چوڪريءَ جو انهن سان ڪهڙو واسطو؟“ انهيءَ جواب تي هو مُرڪيو، ۽ چيائين، ”ڇا توکي اسپينش ٻولي ايندي آهي؟“ ”نه“ مون هڪدم چيو. ”چڱو الله واهي.“ هن چيو.

پيٽرڪ ٿورو حيران ٿيو. چيائين، ”نيٺ هن توکان اسپينس ٻوليءَ بابت ڇو پڇيو.“

چيم، ”ڏس پيٽرڪ، جيڪڏهن هن کي پاڻ کي اسپينش اچي ها ته هو شروع کان ئي اسپينش ۾ ڳالهائي ها. ڇڏيس. چڱو ٿيو، شڪر آ جو اسان هڪ مصيبت مان ته نڪتاسين!“

اسان جيئن ئي مسافرخاني ۾ آياسين، ڏٺوسين ته 30-40 نوجوان اهڙا موجود هئا، جيڪي ايل. اي. ون فلائيٽ ذريعي وڃي رهيا هئا. مونکي وري اهو ڏک رسيو ته، هاڻي وري مونکي نوجوان ٻارن کي ڊيڄارڻو پوندو. جيتوڻيڪ مون انهن معصوم دلين کي ڊيڄارڻ نٿي گهريو. هاڻي مونکي فلسطيني ٻار ياد اچڻ لڳا، جن تي اسرائيل نيپام بم وسايا هئا. ڊاڪٽر حداد جو ٻار ٻاهه سان پريل ڪمري ۾ ڊوڙندو نظر آيو. اِهي سڀ خيال مونکي پريشان ڪري رهيا هئا، جيتوڻيڪ مان اهو ڪندي آهيان ته، مسافرن کي ڪابه تڪليف نه پهچي. مان ڪجهه دير لاءِ ته ذهني طور تي بلڪل مفلوج ٿي ويس. انهيءَ وچ ۾ پيٽرڪ هال ۾ گهمي رهيو هو، جيئن اسان جي ٻن ٻين ڪامريڊن جي سڃاڻپ ٿي سگهي. جڏهن مان ٻارڙن ڏانهن ڏسي رهي هيس، تڏهن هڪ ننڍڙي سهڻي ٻارڙي مون ڏانهن آئي. سندس نظر انهيءَ سينڊ وچ تي هئي، جيڪو منهنجي هٿ ۾ هو. جڏهن مون سينڊ وچ ٻارڙي ڏانهن وڌائيندي چيو، ”اچ هي وٺ.“ ان مهل ئي سندس ماءُ چيو، ”هيڏي اچ.“ هوءَ به عربي ڳالهائي رهي هئي. مان حيران ٿي ويس. مون پيٽرڪ ڏانهن ڏسي ڪجهه پڇڪيو، ته پيٽرڪ سمجهيو، ته مان ڪامريڊن کي سڃاڻي ورتو آهي. هو منهنجي پرسان آيو، ته مون چيو، ”اها عورت اسرائيلي آهي. فرض ڪر، جيڪڏهن هوءَ به جهاز اغوا ڪرڻ آئي هجي ته پوءِ ڇا ٿيندو! هوءَ جهاز هڪ پاسي وٺي وڃڻ جي ڪوشش ڪندي ۽ اسان ٻئي پاسي- ڪير ڪٽندو؟“

پيٽرڪ اهو ٻڌي ڏاڍو کِليو، ۽ چيائين، ”خير، ڳتنداسين ته بهرحال اسان.“

اسان انتظار ڪري رهيا هئاسين. منٽ به ڪلاڪن جيان اينگهجي پيا هئا. ڪوبه اسرائيلي جهاز نظر نٿي آيو. فقط ڪي. ايل. ايم جا جهاز اُتي بيٺا هئا، ۽ انهن ۾ اسان جو ڪوبه مطلب نه هو. جمبوجيٽ ساڍي ٻارهين وڳي وڃي چڪو هو، ۽ هاڻي ته ٻارهن لڳي رهيا هئا. ساڳيو اسرائيلي آفيسر وري ظاهر ٿيو، ۽ وري اها جاچ جي ترتيب ۽ تفصيل

شروع ٿيا. اسانکي ڪمري جي ڀئي پاسي وڃڻ جو حڪم مليو. مون ڪوشش ڪئي ته ڪنهن به نموني منهنجي ڪاوڙ ظاهر نه ٿئي. وري ٽيون دفعو جاچ ٿي، ۽ اسان کي پنهنجي پنهنجي جاين تي ويهڻ جو حڪم مليو. هاٽي ڏيڍ ٿي ويو هو، ۽ جهاز جي اغوا جو سيني هنڌن تان ٻارهن لڳي ويهن منٽن تي هڪ ئي وقت اعلان ٿيڻ وارو هو. هاٽي مون سمجهيو ته، يا ته اسرائيلين کي اسان جي منصوبي بابت خبر پئجي ويئي آهي، تنهنڪري هو اسان کي ڪي. ايل. ايم جي جهازن ڏانهن ڌڪي رهيا آهن. يا وري هنن اسانجا هڪ ٻه ڪمانڊر پڪڙي ورتا آهن، ۽ هاٽي اسان کي سوگهو ڪرڻ لاءِ آتا آهن. مون وٽ ٻه هينڊ گرنيڊ هئا، ۽ پيٽرڪ وٽ ٻه هينڊ گرنيڊ ۽ هڪ پستول هو. مون پيٽرڪ کي چيو، ”جيڪڏهن هنن کي خبر پئجي ٻه وڃي ته اسان کي هٿيار ڦٽا ڪرڻا ناهن، پر سيمسن جيان وڙهڻو آهي.“ پيٽرڪ منهنجي راءِ سان متفق ٿيو.

هاٽي اسان کي هيٺ وڃڻ جو حڪم مليو. آفيسر بينو پاسپورٽ ۽ ٻيا ڪاغذ جاچي رهيو هو. مون چيو، ”آفيسر، اسان ليٽ ٿي ويا آهيون.“ ”ڳڻتي نه ڪيو ميڊم، اسان ٻه توهان جي حفاظت جو پورو پورو بندوبست ڪري رهيا آهيون.“

اسان جهاز ڏانهن هٿياربند فوج جي نگرانيءَ هيٺ وياسين. مان خوش هيس، جو اسان جي مزاحمت سبب صيهوني ايڏو پريشان ٿي ويا ها. ائين ٿي لڳو، جڻ اسان دشمن کي اڳ ۾ ئي فتح ڪري ورتو هو، جو سندن سيئي حفاظتي ڪاروايون بيڪار ثابت ٿيون هيون. مان جهاز ۾ چڙهيس ته ٻارهن هٿياربند فوجي مشين گنن سان گڏ موجود هئا. جڏهن مان ايل. اي. ون جهاز ۾ چڙهيس ته مون کي لڳو، جڻ 13 اپريل 48ع پوءِ مان وري حيفا ۾ هيس. منهنجي دل شينهن ٿي ويئي هئي. مون اڄ کان اڳ ڪڏهن ٻه پاپولر فرنٽ جي ميمبر هئڻ تي ايترو فخر نه ڪيو هو. پيٽرڪ ۽ مون ٻن خالي سيٽن جي چونڊ ڪئي. اسان سڄي جهاز ۾ ٻه دفعا چڪر هنيو، تڏهن وڃي اسان کي ٽورسٽ ڪلاس ۾، ٻي قطار ۾ ٻه خالي سيٽون مليون. جڏهن هوسٽس اچي پڇيو ته توهان خير سان آهيو، تڏهن اِهو جملو اسان کي ڏاڍو سڪون ڏيندڙ لڳو. مان ڏاڍي خوش هيس، ۽ پنهنجي باقي اڌ مشن کي مڪمل ڪرڻ لاءِ بيتاب. جڏهن ته پيٽرڪ ٽورو بيچين هو، جو اڳ ۾ ئي ڏيڍ ٿي ويو هو. پيٽرڪ مونکي شاديءَ جي نالي سان سڃاڻندو هو. مون سوچيو ته، جيڪڏهن ڪيس پنهنجي اصليت ٻڌايان ته، سندس حوصلا اڃا ٻه وڌي ويندا. مون ڪيس ٻڌايو ته واقعي هو ڏاڍو خوش ٿيو. هن مونکي فاتح جو سيليوٽ ڏنو. منهنجي پرسان وينل عورت کي گهيرٽ اچي ويو هو. سيئي مسافر ٽڪل لڳي رهيا هئا. هڪ لڳي 55 منٽن ڏاري اسانکي احساس ٿيو ته جهاز جي پنيان اسان کي ڪوئي لڳاتار تاڙي رهيو آهي. مون پيٽرڪ کي چُپ ڪري ويهڻ لاءِ چيو. مون ڪنڌ ورائي انهيءَ ماڻهوءَ ڏانهن ڏٺو. هو خانگي ڪپڙن ۾ هو. جڏهن هن ڏٺو، ته مان ڪيس ڏسي رهي آهيان، تڏهن هن منهن ڪٽي ٻئي پاسي ڪيو. ان وچ ۾ پيٽرڪ هينڊ گرنيڊ ۽ پستول تيار ڪري ورتو، ۽ مون پنهنجي ٻنهي هينڊ گرنيڊس مان پن ڪڍي ورتيون. اسان ٻيئي فرسٽ ڪلاس مان ٿيندا، ڪاڪ پٽ ڏانهن ڀڄاسين. هڪ ٻن مسافرن لُڏڻ جي ڪوشش ڪئي ته اسان رڙ ڪئي، ”پنهنجي جاءِ تان نه لُڏو.“ اسان جي سامهون ٿي اسٽيورڊ بندوقون ڪنيو

بينا هئا. مون هڪ سيڪنڊ اندر ڳڻي ورتيون، اهي ڇهه هيون. پر اسان اڳ ۾ ئي وڙهڻ لاءِ سوچي ڇڏيو هو. هڪ هوسٽس عربيءَ ۾ رڙيون ڪندي، فرش تي ڪري پيئي. مون ڌمڪي ڏني، ته جيڪڏهن ڪنهن گولي هلائي ته جهاز تباهه ڪري ڇڏينديس. مون پنهنجا ٻئي هينڊ گرنيڊ ڏيکاريا ۽ انهن جون سيفٽي پنون هيٺ ڦِٽي ڪري ڇڏيم. پيٽرڪ هٿياربند اسٽيوورڊس ۽ مسافرن کي مون کان پري بيهاري ڇڏيو، ۽ مون کي چيو، ”تون اڳتي وڃ، پويان مان پاڻيهي منهن ڏيندس.“ مون هوسٽس کي بيهاري، پنهنجي اڳيان هلڻ جو حڪم ڏنو. جيئن ئي هن در کوليو، هو عجيب چريائپ جهڙي حالت ۾ اندر ويئي. مان نه ڪيپٽن کي ڏسي ٿي سگهيس، ۽ نه ٻئي عملي کي. ڪيپٽن جي ڪمري کان اڳ اجا هڪ در هو. اسان ٻنهي در کڙڪايو. ڪنهن به در نه کوليو. مون ڏٺو ته ڪو ماڻهو اسان کي لِڪل سوراخ مان ڏسي رهيو هو. مون گرنيڊ ڏيکاريندي در کولڻ لاءِ چيو، پر هاڻي گولين هلڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. جهاز لوڏا کائي رهيو هو.

مونتي ڪيترن ئي ماڻهن هڪ وقت ڪاهه ڪئي. مونکي لڳو، ڄڻ جهاز ڪري رهيو هجي. گوليون لڳاتار هلي رهيون هيون. هاڻي اوچتو مونتي ٻگهڙن جو حملو ٿيو، جنهن ۾ مسافر ۽ ايل. اي. ون جا ماڻهو ٻيئي شامل هئا. ڪنهن رڙ ڪري چيو، ”هن کي نه ماريو، هن وٽ به هينڊ گرنيڊ آهن.“ هاڻي ڪنهن به مونتي گولي نه هلائي، پر ڪي لتون هڻي رهيا هئا، ته ڪي مُڪون. ڪي منهجي مٿان لنگهي ويا. ٻن منهنجا هٿ جهلي ورتا هئا، ۽ مون کان هينڊ گرنيڊ ڦُرڻ تي گهريائون. هڪ ته مون کان گرنيڊ ڦرڻ ۾ ڪامياب به ٿي ويو. ٻيو مان پنهنجي سڄي طاقت سان سوگهو جهلي رکيو هو، جو نيٺ مان بيهوش ٿي ويس.....

اجا مونکي اها ڄاڻ نه هئي ته پيٽرڪ سان ڇا پيو وهي. مونکي چڪي فرسٽ ڪلاس ڪمپارٽمينٽ ۾ آندو ويو، جتي پيٽرڪ زخمي ٿيو پيو هو، ۽ سندس ساهه به اٽڪي رهيو هو. صيهوني چٽن ڪتن جيان گهمي رهيا هئا. هو منهنجي جسم جي هر حصي کي چيٿاڙڻ لڳا. ان وقت پيٽرڪ به اهڙي خراب حالت ۾ هو جو مزاحمت نٿي ڪري سگهيو. مان پڃري ۾ قيد شينهن جيان وڙهي رهي هيس، ۽ ان وقت تائين وڙهندي رهيس، جيسين اڌ مُئي ٿي ويس. پوءِ هڪ ظالم ٻگهڙ اڳتي وڌيو. هن زور سان منهنجي وارن کي سَٽ ڏني، ۽ مونکي ڪُتِي چيو، ۽ هن هر قسم جون گاريون ڏنيون..... مون سندس هٿ کي چَڪ هنيو. هن ۽ سندس چوڌاري بيٺل ماڻهن مونکي ڏاڍو ماريو.

جهاز دستور موجب هلي رهيو هو. باقي مسافر پنهنجي پنهنجي جاءِ تي وينا هئا. هڪدم ڪاڪ پٽ مان هڪ اسرائيلي گارڊ نڪتو، ۽ پيٽرڪ کي سڌو ڪري، ڪيس ٻڌڻ لڳو. ڪنهن پڇيو، ”هوءَ ڪيئن آهي؟“

”اسان کي خبر ناهي..... هوءَ..... پر پڪ ناهي..... هوءَ ته حصا مري ويئي آهي.“ اهو ماڻهو پيٽرڪ جي سَٿرن تي بينو هو، ۽ پيٽرڪ سخت تڪليف مان بي قابو ٿي مون ڏانهن ڏٺو. سندس هٿ به چيلهه سان ٻڌل هئا. هاڻي صيهوني گارڊ پيٽرڪ جي چيلهه تي چار گوليون هنيون. ڪنهن جهاز مان پنيان رڙ ڪئي، ”هاڻي اهو گهمسان بند ڪيو.“ پيٽرڪ مون ڏانهن موت ۾ ويڙهيل مُرڪ سان ڏٺو، ۽ سدائين لاءِ چپ ٿي ويو.

هاڻي منهنجو وارو هو. مونکي به ساڳئي نموني ٻڌو ويو. هٿ پوئتي، ۽ چيلهه ۽ ڏنگون تارن سان جڪڙيل. مون به پيٽرڪ جيان شهيدن جي صف ۾ شامل ٿيڻ جي خواهش ظاهر ڪئي، پر صيهونين مون کي نه ماريو. مونکي يقين آهي ته هو پويان ايندڙ رحم جي آوازن کان متاثر نه ٿيا هئا، پر هنن ته مونکي اسرائيل جي زو (چڙيا گهر) ۾ نموني طور رکي، پنهنجي بهادريءَ جا قصا عام ڪرڻ ٿي گهريا. هنن مون کان گهڻو ڪجھ سچي ڪرائڻ جي شوق ۾، مونکي جيئرو رکڻ ٿي گهريو. هو مون کي جيئن ئي ٻڌي واندا ٿيا، پائلٽ اعلان ڪيو، 'اسان تل ابيب وجي رهيا آهيون.' ڪجھ گهڙين ڪانپوءِ جهاز هيٺ آيو. هاڻي اسان جي هينئان ڏرتي هئي. جهاز جيئن ئي ڌرتيءَ تي آيو، مان سيٽ کان هيٺ ڪري پيس، ۽ گارڊ مونکي گهليندو، گاريون ڏيندو ۽ ماريندو ٿي ويو. مسافر لهي چڪا هئا. مون کي ٻاهر ايمبولينس جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. يونيفارم پهريل به آفيسر نظر آيا. مون کي خبر نه هئي ته اسان ڪٽي هئاسين. هڪ ٻيو آفيسر فرسٽ ڪلاس ۾ انهيءَ هنڌ آيو، جتي مان ڪريل هئس. هن مون کي سڌو ڪرڻ لاءِ چيو. اسرائيلي آفيسر رڙ ڪئي، "هيءَ اسانجي قيدي آهي، ان ڪري وڃو. هيءَ اسانجي اسرائيل جي ملڪيت آهي." هاڻي اسرائيلي پائلٽ ٻن برطانوي آفيسرن سان ڪاڪ پٽ مان ٻاهر آيو. هن منهنجي هيٺئين ڌڙ تي به لتون هنيون ۽ گارين جو وسڪارو لائي ڏنائين. ايتريون گاريون، جو برطانوي آفيسرن ڪيس ڪاوڙ مان پري ڪندي چيو "شرم ڪر." هاڻي ٻيا به برطانوي آفيسر اندر آيا. خبر پئي ته هي سڀ اسڪاٽ ليند يارڊ جا هئا. ڪيپٽن چيو، "ڪڏ ۾ پئو توهان ۽ توهان جي حڪومت، هي منهنجي قيدي آهي، توهان نڪري وڃو جهاز مان." برطانوي آفيسر مونکي سوگهو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ٽن اسرائيلين زخمي ڏنگن جي باوجود مونکي هڪ پاسي ڇڪڻ جي ڪوشش ڪئي. برطانوي آفيسرن منهنجو هٿ ٻئي پاسي ڇڪڻ گهريو. عجب ڇڪتاڻ هئي، نيٺ برطانوي ڪٽي ويا. هڪ برطانويءَ مون کي ڪُلهي تي کنيو، ۽ هيٺ بيٺل ٻن برطانوين جي هٿن تي ڦِٽي ڪيائين. هاڻي مان برطانوي هٿن ۾ هئس. مونکي خبر هئي ته هاڻي مان تل ابيب کان وڌيڪ محفوظ هئس.

برطانوي آفيسرن مونکي ۽ پيٽرڪ کي هڪ ايمبولنس ۾ وڌو. مونکي اڃا لڪي اميد هئي ته شايد پيٽرڪ اڃا جيئرو هجي. ڪجھ منٽن کان پوءِ نرس هڪ آفيسر جي ڪَن ۾ ڪجھ چيو، جيڪو مان ٻڌي نه سگهيس. پوءِ هن پيٽرڪ جي منهن تان آڪسيجن ماسڪ لاهي ڇڏيو، ۽ مونکي پڪ ٿي ته پيٽرڪ مري ويو آهي. مون برطانوي آفسرن کي هٿ، پير کولڻ جي اپيل ڪئي. هنن مون کي انهيءَ شرط تي کوليو، ته مان خاموش رهنديس. مان پيٽرڪ جي جسم جي پرسان بيٺيس، سندس هٿ جهليم، سندس زخم ڳڻيم، ۽ هڪ ڪامريڊ جيان مون سندس چپ چميا، ۽ روئي پيس. "پيٽرڪ! انقلابي محبت ۾ هاڻي 'چي' جو ساٿي ٿي ويو آهين. تون ڪمزورن ۽ مظلومن لاءِ روحاني رهبر آهين. فلسطيني پنهنجي دلين ۾ تنهنجو مقبرو اڏيندا، ۽ فلسطين کي آزاد ڪرائڻ لاءِ تو جهڙن بي غرض انسانن کي پنهنجو اڳواڻ سمجهندا."

20 منٽن جي اندر اسانجي ايمبولنس هلنگٽن اسپتال پهچي ويئي. پيٽرڪ آرگيولو، عمر 27 سال. شهري نڪارا گوا، جنم سان فرانسسڪو (آمريڪا)، ٽن ٻارن جو پيءُ، مئل قرار ڏنو ويو. اهو شخص، جنهن دنيا جي وچ ۾ وجي هڪ خطرناڪ مشن کي تڪميل تي پهچائڻ جو خواب ڏٺو هو. پيٽرڪ انقلابي ڪميونسٽ هو. هن جو بمباريءَ وارو عمل بين الاقوامي برادريءَ لاءِ هو. زندگيءَ جو اُهو پنيٽ ٽڏو تي چڪو هو، جنهن دنيا ڪي پل لاءِ روشني ڏيکاري. هن فلسطين جي جدوجهد جي رستي کي روشن ڪيو هو.

هلنگٽن اسپتال ۾ منهنجو جنرل چيڪ اپ ٿيو، ۽ ايڪس ري ورتا ويا. منهنجي اوسي پاسي ماڻهن جا ميڙ هئا، جن جو نه ميڊيڪل سائنس سان لاڳاپو هو، ۽ نه اسپتال سان. ڊاڪٽر مونکي ظاهري طور تندرست سڏيو. جيتوڻيڪ منهنجي لونءُ لونءُ ۾ درد هو. مون کان هڪ عورت، جيڪا بهرحال نرس نه هئي، پڇيو ته مان ڪير آهيان. مون چيو، ”مان آزاد فلسطين لاءِ پاپولر فرنٽ جي ڪمانڊو آهيان.“ هڪ ٻيو آواز آيو. ”اهو ڪوئي نالو ناهي.“ چيم، ”اهو منهنجو نالو آهي. مان وڌيڪ ڪجھ به ڳالهائڻ نٿي گهران.“ منهنجي اوسي پاسي ماڻهو ئي ماڻهو هئا، جن مون کان بيان وٺڻ ٿي گهريو. ايتري ۾ هڪ چاتل صحافيءَ جو چهرو ابريو، پر مان ڪيس قطعي نه سڃاڻي سگهيس. هن شايد منهنجو آواز سڃاڻي ورتو هو. هن چيو، هيءَ ليليٰ آهي.“ پوليس آفيسر چيو، ”ڪير ليليٰ؟“

”اهائي ليليٰ خالد، جنهن ٽي. ڊبليو. اي. 840 جهاز اغوا ڪيو هو.“ صحافيءَ جواب ڏنو.

”ڇا توکي يقين آهي؟“ پوليس آفيسر پڇيو.

ها، پختو يقين.“ صحافيءَ چيو.

هاڻي پوليس آفيسر منهنجي پرسان آيو، ۽ چيائين، ”ڇا تنهنجو نالو ليليٰ آهي؟“

مان مُرڪيس، پر ڪوبه تبصرو ڪرڻ کان انڪار ڪيم. مون کي اولھ ڊريٽٽون اسٽيشن آندو ويو. اتي مون رات گذاري. پوليس مون کان سچي ڪرائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر مون هر دفعي اهوئي جواب ڏنو، نه مان فلسطين جي آزاديءَ لاءِ پاپولر فرنٽ جي ڪمانڊو آهيان. منهنجو اهو جواب ان وقت تائين هو، جيسين هو مونکي ڪمانڊو تسليم ڪري، جنگي قيديءَ واريون سهولتون ڏين. اولھ ڊريٽٽون ۾ فقط هڪ اڻ وڻندڙ واقعو ٿيو. جڏهن اميگريشن آفيسر ڪاغذن جو هڪ ٿهو کڻي آيو، ۽ مونکي هدايتون ڏيڻ لڳو، ۽ چيائين ته انگلينڊ ۾ قانوني داخلا نٿي ٿي سگهي. مون چيو، ”جيڪڏهن ائين آهي ته پوءِ مونکي آزاد ڪيو.“ هن چيو، ”اِهو نٿو ٿي سگهي.“ هن مون کان انهن ڪاغذن تي صحيح وٺڻ ٿي گهري. ۽ جڏهن مون کي برطانوي غدارن جهڙن نالن سان سڏيائين، تڏهن مون هن کي ٻاهر نڪري وڃڻ لاءِ چيو.

پهريون ٻه راتيون ڏاڍيون خوفناڪ هيون. مونکي اردن جي واقعن جي باري ۾ ڏاڍي ڳڻتي هئي، ٻيو ته جهازن جي اغوا بابت به ڪا خبر نه پيئي هئي. منهنجي حالت خراب هئي. جو اڳ ۾ ته مان ايل. اي. ون جهاز اغوا ڪرڻ ۾ ناڪام رهي هيس، ٻيو ته پيٽرڪ جي موت مون کي اڌ مُئو ڪري ڇڏيو هو. اهي ٻئي خيال هر وقت منهنجي مٿان حاوي هئا. مان

ڪلاڪ اڌ ۾ آرام سان سمهي نٿي سگهيس. مونکي لڳي رهيو هو، ڇڻ مان هڪ جدوجهد ۾ مصروف آهيان. مان اڪيلي هيس. پاڻ سان وڙهي وڙهي بي حال ٿي پيئي هيس. جيڪي عورتون هر گهڙيءَ مون سان گڏ هونديون هيون، مان انهن کي ڪجهه نہ چوندي هيس. هنن سان منهنجو هڪ ئي جملي جو رستو هو، ”وقت گهڻو ٿيو آهي؟“ پنهنجي بوريت ختم ڪرڻ، ۽ هنن سان سڄاڻپ پيدا ڪرڻ لاءِ مان اهو جملو ڪيترائي دفعا ورجائيندي هيس. هڪ ڏينهن هڪ گارڊ مونکي ڪاوڙ ڏياري ڇڏي. هن چيو، ”آخر تو اِهو ڇو ڪيو؟ اهو تہ جناتي ڪم هو.“ ۽ مونکي سمجهه ۾ نٿي آيو تہ آخر مان هن کي ڇا سمجهايان، بهرحال. هوءَ مون سان ڏاڍو مهربانيءَ سان پيش ايندي هئي. ۽ جڏهن مون کي پوليس اتان ايلنگ وني ويئي، هن مون کي ڏاڍو پيار ڪيو، ۽ اتان وڃڻ مهل هن ڪمبل ويڙهايو، ۽ نيڪ خواهشن جو اظهار ڪيائين.

(4)

مون کي ايلنگ پوليس اسٽيشن 7- سيپٽمبر تي آندو ويو. هتي به مون کي هڪ ڪوٺڙيءَ ۾ بند ڪيو ويو. ٻن آفيسرن عورتن جي منهنجي مٿان ڊيوٽي هنئي ويئي. اڳ ۾ بئي منهنجي خلاف تي لڳيون. اسان جو پاڻ ۾ تڪرار به ٿيو. مون ماني کائڻ کان به انڪار ڪري ڇڏيو. مون فقط سگريٽ يا ڪافي پيتي. مون اخبارون گهريون ته هن چيو، مون کي فقط عورتن جي اخبار ملي سگهي ٿي. پر مون انڪار ڪيو.

8- سيپٽمبر تي منهنجي ملاقات سپرنٽنڊنٽ فرو پوليس ۽ انسپيڪٽر ليڊ لاس سان ٿي. مون کين به چيو ته، مان انهيءَ وقت ڳالهائيندس، جڏهن هو مونکي ڪمانڊو تسليم ڪندا. هنن منهنجي ڳالهه انهيءَ شرط تي مڃي، ته مان جيڪي ڳالهائيندس، سچ ڳالهائيندس.

فرو مون کان پڇيو، ”تنهنجو نالو ڇاهي؟“

”ليليٰ خالد.“ مون چيو.

”تون ڪوڙ ٿي ڳالهائين.“ هن ڪاوڙ مان چيو.

”تڏهن منهنجو نالو ڇاهي؟“ مون پڇيو.

”اها خبر مون کي ڪانهي، پر خالد ڄڙتو نالو آهي.“

”منهنجو ڄڙتو نالو شاديه ابو غزاله آهي. شاديه اسان جي ڏاڍي دلير ۽ ويڙهاڪ عورت هئي.....“

فرو منهنجي ڳالهه ڪٽيندي چيو، ”مهرباني ڪري ڳالهه نه ڦيراءِ. سڌا سنوان جواب ڏي.“ هاڻي هن مون کي هڪ پستول ڏيکاريو، ۽ ان جي سڃاڻپ لاءِ چيو.

مون چيو، ”اهو پستول انهن پستولن مان هڪ آهي، جيڪي اسرائيلي پائلٽ منهنجي منهن تي هنيا هئا.“ وري هن مون کي هڪ ٻيو پستول ڏيکاريو، پر مون نه سڃاتو. پوءِ مونکي خبر پيئي ته اهو پستول پيٽرڪ جو هو. پر فرو منهنجي ڳالهه تي يقين نه ڪيو، ۽ ٻيو سوال ڪندي، هينڊ گرنيڊ ڏيکاريندي چيائين، ”هي عجيب، غريب شيون تو وٽ آيون ڪٿان؟“ مون اعتماد سان چيو، ”هي مونکي پي. ايف. پاران مليون آهن. هي حيرانيءَ مان ورجايو. ”هي پاسپورٽ توکي ڪنهن ڏنو هو؟“ ”پي. ايف.“ مون چيو. ”تون جهاز کي ڪيڏانهن وٺي وڃڻ ٿي گهريو؟“ ”ڪيڏانهن به...... ڪيڏانهن به....“ مان جواب گول ڪري ويس. ”ڀلا هي عبد الرحيم جبار ڪير آهي؟“

هاڻي مون سوچيو ته هڪ ننڍڙي تقرير ٿي وڃي، تڏهن وڃي همراه صبر ڪندو. ”جبار هڪ فلسطيني هيرو آهي. هي خفيه سرگرمين جو ڪمانڊو آهي- جنهن جو عمل دشمنن جي دل جو دهڪو وڌائي ڇڏيندو آهي. هن اسرائيل جي سيني شهرن ۾ هراس ڦهلائي ڇڏيو هو. 21- سيپٽمبر 68ع تي هو انهيءَ گهڙيءَ تائين وڙهيو، جيسين هن جو سمورو سامان ختم نه ٿي ويو. هن دشمن کي ان وقت تائين مصروف رکيو، جيسين سمورا ڪامريڊ آمريڪي هيليڪاپٽر هئڻ جي باوجود نڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي ويا. هو فلسطيني هارين جو اڳواڻ هو،

۽ انھن جي ذريعي انقلاب ڦھلائڻ تي گھريائين. سندس سپ کان دليريءَ وارو قدم جنرل شريف ناصر کي چيلينج ھو. جنرل شريف ناصر، شاھ حسين جو چاچو ھو. ھو اردني پلاٽون کي خطاب ڪري رھيو ھو. اھا رجعت پسند پلاٽون يمن موڪلي تي ويئي، جيئن انقلاب دشمن قوتن کي گڏ ڪري، لئل امام کي وري حڪومت جي تخت تي ويھارجي. جبار اٿي، شريف ناصر کي چيو، ”بجاءِ اسانکي يمن موڪلڻ جي، ۽ وري يمن ريڊيڪل ۽ يو- اي- آر جي فوج سان ويڙائڻ جي، اسان کي تل ابيب چو نہ ٿو موڪليو وڃي، جو اسان اسرائيلين کي ختم ڪري ڇڏيون.“ شريف ناصر جو ھٿ بندوق تي تڪڙو پھچندو ھو، پر ھن ڏنو تہ اجا ھن ڪوشش ڪئي، تہ جبار بندوق ھٿ ۾ ڪٽي ورتي ھئي. جبار کي لاٿو ويو، پر ھن پاڻ لاءِ عزت پيدا ڪئي. دشمن چئن مھينن تائين ھن کي اذيتون ڏنيون، تہ ھو معافي گھري، پر ھن معافي نہ گھري. مان توھان کي ٻڌائڻ تي گھران تہ، مان بہ ساڳئي مٽيءَ مان نھيل آھيان. ھاڻي توھان کي شايد سمجھ ۾ اچي ويو ھوندو تہ، اسان جو يونٽ ”عبدالرحيم ڪمانڊو يونٽ چو ٿو سڏائي.“

برطانوي آفيسر سچو قصو غير جذباتي اندازسان ٻڌو. مون جڏھن ڳالھ ختم ڪئي، فرو وري سوال شروع ڪري ڏنا، ”ھي نوٽ..... جيڪو توھان لکيو آھي..... شاديہ ۽ سندس ساٿي..... اھي توھان جا ساٿي ڪير آھن؟“

”ڪير ساٿي؟“ مون بہ ساڳئي لھجي ۾ چيو. ٿورو ترسي وري چيم، ”ممڪن آھي، جھاز ۾ ٻيا بہ ھجن، جن کي مان نہ سڃاڻندي ھجان. چو؟ توھان انھن مان ڪنھن کي سوگھو ڪيو آھي ڇا؟“ مون معصوميت سان پڇيو. فرو ھاڻي ڪاوڙ مان چيو، ”مس خالده! منھنجا وار اڇا تي ويا آھن.“

”اھي منھنجي ڪري نہ، پر ان ڪري تہ توھان جي زال جھيڙيڪار آھي.“ مون ڳالھ ڪٽيندي چيو، تنھن تي ھو مُرڪيو، ۽ چيائين، ”تون ذھين عورت آھين.“

”مونکي اھڙي تعريف جي ضرورت ڪانھي.“ مون ڪاوڙ مان منھن گھنجائيندي چيو. بھرحال، اھو زباني فساد گھڻي دير ھليو. مون ڏاڍي ڪاوڙ جو اظھار ڪيو، ۽ ٿنھي کي ٻڌايم تہ، مان فلسطيني عرب عورت آھيان، ۽ توھان جھڙن فاشي سوئرن کان تعريف ٻڌڻ نٿي گھران، جن مونکي قيد ڪيو آھي.

ھاڻي فرو پنھنجا ڪاغذ اٿلائيندي پٿلائيندي چيو، ”تہ سائين اھو ٻڌايو تہ، نيٺ عرب فلسطيني عورت، انھيءَ جھاز کي تباھ ڪرڻ جي ڪوشش چو ڪئي، جنھن ۾ فلسطيني عرب ۽ سوار ھئا!“

مون سندس ڳالھ تي ڪاوڙ نہ ڪئي. چيم، ”اوھا! فيصلو تہ توھان ڪري ڇڏيو آھي تہ مونکي مجرم ثابت ڪرڻو آھي، پوءِ مون ڏوھ ڪيو ھجي يا نہ.“

”سيني شاھدن جو چوڻ آھي تہ، تو جھاز تباھ ڪرڻ گھريو ھو.“

”اھي سيئي ڪوڙا! ننگ ۽ صيھوني آھن.“ مون چيو، ”توھان جاچ ڪيو. سچ پڌرو تي پوندو.“

هن سوال کي هڪدم رد ڪندي چيو، ”مس خالده! ڇا تون سمجھين ٿي تون بزدل آھين.“

ڏسو..... مونکي جهاز اغوا ڪرڻ جو حڪم مليو هو، تباھ ڪرڻ جو نه. مونکي انسانن سان پيار آهي. جيڪڏهن مان جهاز کي تباھ ڪرڻ گهران ها ته، اتي روڪڻ وارو ڪوبه نه هو.

”تون جهاز ۾ ڪٿان چڙهئين؟- تل ابيب کان؟“

”مان ايمسٽرڊم مان شيبول ايئرپورٽ تان چڙهي هيس.“

”هاڻي تنهنجي ذهن ۾ ٻيو ڪيترو جهازن جو اغوا آهي.“

”ڪوبه نه!“

”هاڻي ٻيا به ٿي ويا آهن.“

مان اهو ٻڌي حيران ۽ خوش ٿيس.

”اسرائيلين توکي واپس گهريو آهي.“ هن چيو.

”واپس گهرڻ جو ڇا مطلب آهي؟“

”مطلب اهو ته تون سندن ڏوهي آهين، هو توکي سزا ڏيڻ ٿا گهرن.“

”خير! مسٽر فرو! شايد توهان اسرائيل جي اذيت گهرن کان واقف هجو. سندن جسماني تڪليف جا طريقا، ۽ ٻيا ظلم. مونکي سڀ خبر آهي. دل ٿي چاهي، ٻين کي ان جي خبر پوي. مونکي يقين آهي ته مان صيهوني اذيت کان تنگ ٿي آڻ نه مڃينديس.“

”تون واقعي ذهين ڇوڪري آهين.“ فرو وري چيو.

”مون چيو نه، مان توهان جهڙن جي تعريف ڪرڻ کان انڪار ٿي ڪيان. مونکي هڪ سگريٽ ۽ پاڻي ڏيو.“ مون چرچي طور چيو.

انهيءَ ٿوري چڱي ماحول ۾، مون آفيسرن کي چيو، ”مون برطانيه خلاف ڪوبه ڏوھ ناهي ڪيو. مونکي خبر ناهي ته مون کي جيل ۾ ڇو رکيو ويو آهي.“

هنن چيو ، ”اها خبر ته ڪين به ناهي.“

مون پڇيو، ”ڇا ڪو اسرائيلي به جيل ۾ آهي؟“

”نه.“ هنن چيو.

”ڇونه؟ هنن منهنجي ڪامريڊ کي بيدرديءَ سان ماريو آهي.“

”تنهنجو ساٿي وڙهندي ماريو ويو آهي. سرڪاري بيان آهي ته سندس موت ضرورت سبب ٿيو آهي.“

”شرم ڪن برطانوي عدالتون...... اهي تعصب واري شاهديءَ جي بنياد تي اهڙا فيصلا ڪري ڇڏينديون آهن. ۽ اهو فيصلو جنهن ۾ مون کان پڇا ڳاڇا لازمي هئي، مون کان سواءِ ڪيئن ٿي ويو؟“ مون رڙ ڪئي، ”تل ابيب کان واشنگٽن تائين هڪ نموني جون تارون ٿيون لُڏن، اهو برطانوي انصاف آهي!“

مونکي ايڏي ڪاوڙ ۾ ڏسي، منهنجي سيل ۾ آندو ويو. انهيءَ شام منهنجي متي ۾ ڏاڍو سور هو. گارڊ مونکي غور سان ڏٺو، جو مان بيچينيءَ ۾ هيڏانهن هوڏانهن گهمي رهي هيس.

9- سيپٽمبر تي مسٽر فرو وري مون سان مليو. هن مون کان پڇيو ته، مان ڪهڙي ملڪ وڃڻ پسند ڪنديس. مون چيو، "پنهنجي وطن فلسطين." مون اهو اصرار به ڪيو ته مونکي هڪدم آزاد ڪيو وڃي. مون پنهنجي آزاديءَ لاءِ دير ۾ ڪين، سندن حق ۾ خراب سڏيندي نتيجن جي ذميواري سندن مٿان مڙهي. انهيءَ ڏينهن ئي بي. او. اي. وي سي جهاز اغوا ٿيو. مونکي پنهنجي آزاديءَ جو يقين ٿي ويو. مسٽر فرو شام جو مون وٽ آيو، ۽ چيائين، "توکي خبر ته هوندي ته هي چا ٿي رهيو آهي." مون چيو، "فرنٽ کي خبر آهي ته هو چا ڪري رهيو آهي. مونکي برطانوي عدالت جي ڪارنهن جي ضرورت ناهي، جو ان جي سفارش تي منهنجي قسمت جو فيصلو ٿئي."

10- سيپٽمبر تي مونکي پيٽرڪ ڏاڍو ياد آيو. مان پنهنجا لُڙڪ روڪي نه سگهيس، ۽ ڪجهہ به ڪائي نه سگهيس، جو پيٽرڪ ته بک تي مري ويو هو. ماني ڪائيندي روز مونکي اها ڳالهہ ياد ايندي هئي. ميٽرن مونکي دلاسو ڏيندي هئي. هوءَ هڪ نرم دل ۽ نيڪ عورت هئي. هوءَ مونکي نصيحتون به ڪندي هئي، پر ڪاوڙ ۽ اداسيءَ جي جذبن کي دلاسي جي لفظن سان ڪهڙو سڪون ٿي ملي سگهيو! پر مان انهيءَ ڳالهہ تي خوش هيس ته، بي. او. اي. سي. جو جهاز اغوا ڪري، پي. ايف مسافرن جي بدلي ۾ منهنجي گهر ڪئي هئي. مسٽر فرو مون وٽ آيو، ۽ پيٽرڪ جي پاسپورٽ بابت پڇندي چيائين، "ليليٰ تنهنجو پارٽنر ڪير هو؟" هاڻي مسٽر فرو دَر بند ڪري ڇڏيو هو.

"منهنجو نالو ليليٰ نه، پر مس ليليٰ خالد ڪماندو پاپولر فرنٽ آهي. هاڻي توهان سمجهيو مسٽر فرو." هو اڄا منهنجي انهيءَ رويي تي حيران هو، جو مون وڌيڪ چيو، "توهان جي پنهنجي قانون مطابق توهان کي هتي ڪنهن عورت ساٿيءَ کان سواءِ اچڻ جي اجازت ناهي- ۽ ها، مونکي برطانوي انصاف آڏو ڪڏهن ٿو پيش ڪيو وڃي؟"

هاڻي ته ڏاڍو پريشان ٿي ويو، ۽ پٽڪندو، پوئتي مڙيو ۽ در کوليندي ندامت سان پڇيائين، "مان تنهنجي ڪنهن ڪم اچي سگهان ٿو."

چيم، "ها، مان پنهنجي ڪماندو لاءِ سوئٽر اُڻڻ چاهيان ٿي. مهرباني ڪري توهان مونکي اُنَ ۽ سوئا آڻي ڏيو."

هن وعدو ڪيو. پر ٻڌايائين ته قانون اهڙي اجازت نٿو ڏئي. مون ڪاغذ ۽ پينسل گهري. هن مونکي به انچ ڊگهي پينسل ڏني. جيتوڻيڪ مونکي جهوٽا ٿي آيا، ۽ ڏندن ۾ سور به هو، پوءِ به مون پيٽرڪ جي ياد ۾ هڪ نوٽ لکيو:

"اڄ کان چار ڏينهن اڳ اسان پنهنجي غيرفاني سفر تي روانا ٿيا هئاسين. تنهنجو روح منهنجي اندر کي اميدن سان پري ٿو ڇڏي ته اسان جنهن سفر تي نڪتا هئاسين، اهو انصاف ۽ عزت جي قدرن تي مبني هو. تو اُنهن ماڻهن لاءِ سِرُ

ڏنو، جن کي تون نه سڃاڻندو هئين. جيتوڻيڪ مان توکي نه سڃاڻندي هيس، پر مان توکي پنهنجي زندگيءَ جي هر ڄاتل شخص کان وڌيڪ سڃاڻان ٿي. مونکي سدائين انهن ماڻهن سان عقيدت رهي آهي، جن پنهنجي ذات کان وڌيڪ پين سان پيار ڪيو آهي. مان توکي پنهنجي علم مطابق هر سورمي ۽ پنهنجي جذبن جي حوالي سان هر خواب کان وڌيڪ سڃاڻان ٿي، مون سدائين انهن ماڻهن جي پوڄا ڪئي آهي، جن آزاديءَ خاطر سِرَ ڏنا آهن، ۽ روشنيءَ، زندگيءَ تي ترقيءَ جي دشمنن کي للڪاريو آهي. تو فلسطين لاءِ موت قبولي، اسانجي مظلوميت جي مرڪزيت حاصل ڪري ورتي آهي. تنهنجو روح اسان کان مظلوميت ختم ڪرڻ جو مطالبو ڪري رهيو آهي. تون اسان جي جدوجهد ۾ شامل ٿي، اسان کي بين الاقوامي پائيپيءَ جو سبق ڏنو آهي، ۽ لاطيني آمريڪا ۽ فلسطين جي عوام کي هڪ سَڳي ۾ سوگهو ڪيو آهي. تو پنهنجو خون وهائي تاريخ لکي. تو پنهنجي سدا حيات روح سان ڪنڊن کي ملائي ڇڏيو آهي. تو سدا حيات زندگي حاصل ڪري، ديوتائن جو درجو حاصل ڪري ورتو آهي. تون هڪ ئي وقت ليفيٽ، بائرن، فارمن بيٿون، چي گويرا، پيٽرڪ آگيوليو ۽ فلسطيني انقلابي آهين. تون مئو ناهين، تون زنده آهين. تون سدائين زنده رهندين، تون فلسطيني انقلاب جو روحاني رهبر آهين.

ليليٰ“

11- سيپٽمبر جي ڏينهن جي شروعات هينڊراس جي سفير اچڻ سان ٿي. وڏين وڏين مڇن وارو، ڪنهن وڏي زميندار جهڙو. مسٽر فرو سندس تعارف ڪرائيندي، ”هز ايڪسيلنسي ڪائونسل آف هينڊراس.“ هن پڇيو، ”تو وٽ هينڊراس جو پاسپورٽ ڪٿان آيو؟“

”ڇا پاپولر فرنٽ توهان کي جڙتو بنانا جو سفير ڪري موڪليو آهي؟“ مون نفرت مان چيو.

هز ايڪسيلينسي ته اِهو ٻڌي سڙي ويو، ۽ توائيءَ مان موٽي ويو. سرڪاري عملدارن لاءِ اها ڳالھ ڪيڏي نه افسوس جهڙي هئي، ته هڪ لاطيني ڪائونسل تي هڪ نامعلوم هائي جيڪر فلسطيني چٽر ڪري رهي هئي. ڏاڍي بي عزتي ۽ ڪاوڙ جهڙي ڳالھ هئي. مون مسٽر فرو کي ياد ڏياريو ته هن اُن ۽ سُوئن جو وعدو نه پاڙيو آهي. هن مونکي سمجهائيندي چيو، ”توکي ڪابہ تيز ڇُهنب واري شيءِ رکڻ جي اجازت ناهي.“ اصل ۾ اِها

ڳالھ چوندي، ھن اھو معلوم ڪرڻ تي گھريو، جيڪڏھن توکي آزاد نہ ڪيو ويو، تہ ڇا ھو واقعي مسافرن سوڌو جھاز تباھ ڪري ڇڏيندا. مون بنا ھٻڪ جي چيو، ”ھا بلڪل.“

”ڇا توھان ۾ انسانيت بلڪل ڪانھي! ڪجھ شرم ڪريو.“

ھاڻي مون بہ رڙ ڪئي، ”جيڪڏھن توھان ۾ ٿورو بہ شرم آھي تہ، پنھنجي لغت مان اِھو لفظ ڪڍي ڇڏيو.“ ھاڻي مان صيھونيت، سامراجيت ۽ برطانوي وحشت تي ڳالھائڻ شروع ڪيو، پر مسٽر فرو مون کي لاجواب ڪندي چيو، ”مھرباني ڪري تقرير ختم ڪيو ليليٰ خالد! اسان جي حڪومت آھي ئي سامراجي.“ مون کي حيرت لڳي، مون محافظن کان پڇيو تہ مسٽر فرو حڪومت جي حمايت ڇونہ ڪئي. ھنن مون کي ٻڌايو تہ، ايلنگ ۾ ليبر پارٽيءَ جا اھڙا گھڻا ميمبر آھن، جيڪي قدامت پرست حڪومت جي حق ۾ ناھن.

12 سيپٽمبر تي جڏھن مون اِھو ٻڌو تہ سامراجين جا جھاز تباھ ڪيا ويا آھن تہ، مون بہ پنھنجو رويو بدلايو. انھيءَ زماني ۾ برطانيہ ۾ طرحين طرحين ھڙتالون ٿي رھيون ھيون. مون سوچيو تہ منھنجا محافظ بہ پنھنجي ساٿين جي حق ۾ ھڙتال ڪن. مان جنھن مھل ڪين بغاوت لاءِ اپاري رھي ھيس، مسٽر فرو اندر اچي ويو. اندر اچڻ شرط ھن ٺٺو ساھ ڪڍي چيو، ”آخر تون ڪرڻ ڇا ٿي چاھين؟“ مون چيو، ”ھنن قيدين کي آزاد ٿيڻ گھرجي.“ ”ڪھڙا قيدي؟“ ھن حيران ٿي پڇيو. مون محافظن ڏانھن اشارو ڪري چيو، ”ھي جيڪي صبح شام ڪم کي لڳا پيا آھن.“

”ڇڱو، ھن دفعي تنھنجي جيت آھي. ڏسان تون ڇا ٿي ڪرين.“ مسٽر فرو شفقت سان چيو، ۽ پنھنجا فائيل چيڪ ڪرڻ لڳو. مون ڳالھائڻ شروع ڪيو، ”مونکي خبر آھي تہ داخلا واري وزارت برطانوي قانون جي خلاف ورزي ڪري رھي آھي.“

ھن مٺو ڪنھندي چيو، ”تون ڇاٽي ڪرڻ گھرين؟“

مان ڪاوڙ مان چيو، ”توھان کي خبر آھي تہ مان ڇھن ڏينھن کان تڙُ نہ ڪيو آھي.“ ھن ھڪدم پنجين ماڙ تي منھنجي وھنجڻ جو انتظام ڪرايو. مان ڇئن پوليس ميٽرنز جي نظرداريءَ ھيٺ آندي ويس. ھو چارئي ڪمري جي ڪنڊن کان بيھي رھيون، ۽ مونکي پنھنجي سامھون ڪپڙا لاھڻ لاءِ چيائون.

13 سيپٽمبر مون لاءِ ڏاڍو خراب ڏينھن ھو. مان سڄو ڏينھن بيمار رھيس، ۽ رات جو بہ ننڊ نہ آئي. ڊاڪٽر کي گھرايو ويو. ھن پنير سينڊ وچ ۽ ڪافي پيئڻ ڪانسواءِ بہ ڪجھ کائڻ لاءِ چيو، ۽ ننڊ لاءِ مون کي بہ گوريون ڏنائون. انھن گورين جو مون تي ڏاڍو خراب اثر ٿيو. اِھا رات مون لاءِ ئي نہ، ھر ڪنھن لاءِ مصيبت ھئي. مان مرڻ ڪنڌيءَ تي ھيس. جڏھن مون صبح جو اکيون کوليون تہ ڏٺم، ھر ڪنھن جون اکيون آليون ھيون. اُھا وٽنڊڙ ميٽرن تہ منھنجي ھوش ۾ اچڻ تي ڏاڍو خوش ٿي. مون کان سواءِ اِھا رات سيني ماڻھن جاڳي گذاري ھئي.

ايندڙ بہ ھفتا بس ائين ئي دستور موجب گذريا. مونکي ميٽرن جو ڪمرو استعمال ڪرڻ ۽ ڏھن والن تائين بنا محافظ جي گھمڻ جي موڪل ملي ويئي. 17 سيپٽمبر کان پوءِ جا واقعا، خاص طور تي اردن جا سياسي واقعا منھنجي ذھن تي حاوي ھئا. مسٽر فرو ۽

سندس ساٿين سان بحث بہ انھن ئي معاملن تي ٿيندو هو. مونکي خطن جو هڪ بنڊل ڏنو ويو، جن ۾ ڪجھ ماڻھن منھنجي تعريف ۽ ڪن تنقيد ڪئي هئي. هڪ خط ۾ شاديءَ جي آڇ بہ هئي. مونکي ڪنھن خط جو جواب لکڻ جي موڪل نہ هئي، پر پيءُ ماءُ ۽ ويجھن دوستن کي خط لکڻ جي اجازت هئي. مون خطن کي ترجمو ڪرڻ جي آڇ بہ ڪئي، پر مسٽر فرو ٻڌايو تہ، برطانوي حڪومت پنھنجي مترجمن تي ڀروسو ڪندي آهي.

هوڏانھن اردن رتوڇاڻ ٿي رهيو هو، ۽ هيڏانھن مان قيد ۾ فقط احتجاج ۽ حُسين جي رويي کي نِندي رهي هيس. برطانوي پوليس کان خبر پئجي رهي هئي تہ نومبر 68ع کان شروع ٿيل حراس ۽ دهشت گردي لڳاتار جاري آهي. بادشاهت کي بچائڻ لاءِ سڄي ملڪ کي داوَ تي هنيو ويو هو.

گھڻن اهو الزام مڙهيو تہ، پي. ايف. ايل. اي. 70ع جي رتوڇاڻ ۾ اردني حڪومت جي مدد ڪري هئي، ۽ ٽن جهازن جو اغوا بہ انهيءَ مدد جو حصو هو. فلسطيني انقلاب کي ختم ڪرڻ لاءِ اردني حڪومت جي اِها چال، عوام ڪنھن بہ نموني قبول نہ ڪئي. انھن فسادن ۾ هڪ ٻي ڳالھ بہ پڌري ٿي سامهون آئي، تہ حُسين، پنھنجو تختو اونڌو ٿيڻ کان، اسرائيل کي پنھنجي سلطنت تي قبضو ڪرڻ کان وڌيڪ چڱو ٿي سمجھيو. آمريڪين تہ عوام کي قربان ڪري، هر قيمت تي حُسين جي حڪومت کي برقرار رکڻ جو گُر آزمايو. انهيءَ ڊرامي جو مکيہ ڪردار حاڪميت زده حشمتي خاندان هو. ٻيون عرب رياستون خاموش هيون، گولڊا ميئر ۽ نڪسن جي واشنگٽن ۾ مرتب ڪيل سازش کي عملي طور پڌرو ٿيندي ڏسي، فقط افسوس جون قائل هيون.

(5)

17 سيپٽمبر تي برطانوي محافظن، پنھنجي مرضيءَ تي الائجي پنھنجي آقائن جي چوڻ تي مونکي صلاح ڏني تہ مان سياسي پناھ لاءِ درخواست ڏيان. مون لاءِ اها سياسي بد ديانتي هئي. مون قطعي انڪار ڪري ڇڏيو. مون مطالبو ڪيو تہ، مونکي آزاد ڪيو وڃي، جيئن مان اردني ڪامريڊن سان گڏجي ويڙھ ۾ حصو وٺي سگھان. اردن ۾ جيڪي ڪجھ ٿي رهيو هو، تنھن سبب مان پريشان هيس. جيتوڻيڪ ظاهري طور تي مان پرسڪون هيس. مسٽر فرو روز اچڻ وارن ماڻھن مان هيو. هو حيران هو تہ مسلمان دشمن سان وڙهڻ بجاءِ پاڻ ۾ چو ٿا وڙهن. مون ڪيس طبقن ۾ ورهايل معاشري جي نفسيات ۽ رد عمل سمجھايا، ۽ اهو بہ ٻڌايم تہ علائقي جو بادشاھ بہ دشمن جي ڪيمپ مان هو. مسٽر فرو منھنجي ڳالھ ڌيان سان ٻڌي، پر ٻين اولھ وارن مفڪرن جيان هو بہ طبقاتي ڇڪتاڻ جي اثرن کي سمجھڻ کان لاچار هو. پر هن مونکي ايڏيون تلخ ڳالهيون ڪرڻ کان روڪيو، جڏهن تہ منھنجي رڳ رڳ ۾ اهو احساس سمايل هو تہ، اردن ۾ شھنشاهيت جو انت ئي سماجي هڪجھڙائيءَ جو

بنياد ٿي سگهي ٿو. منهنجي طبقاتي تجزياتي سوچ کي پرکڻ لاءِ، مون کي هڪ هفتو آزاد شهريءَ جي حيثيت سان رهڻ جي دعوت ڏني ويئي. مون چيو، ”آزاديءَ کان پوءِ مان ڪرسمس تائين برطانيه ۾ رهڻ پسند ڪنديس، جيئن برطانوي جمهوريت جو لطف ماڻي سگهان.“ مسٽر فرو منهنجي طنزيه لهجي کي محسوس ڪندي چيو، ”هاڻي سنو اِهو آهي ته تون اردن هلي وڃ، نه ته مان پنهنجي زال کي نه ڇڏي ڏيان.“

”سائين! سنو اِهو آهي ته توهان پنهنجي زال کي ٻڌائي ڇڏيو ته هوءَ پريشان نه ٿئي. مونکي پيءُ جيڏي برطانوي آفيسر سان شادي ڪرڻ جو ڪوبه شوق ناهي. مان ته ڪنهن عرب انقلابيءَ يا هاريءَ سان شادي ڪرڻ پسند ڪنديس. نه ڪي، ڪنهن برطانوي رئيس، يوناني واپاري يا آمريڪي صنعت ڪار سان. مسٽر فرو، هاڻي توهان جي مٿي ۾ وينئي ڳالهه؟“

برطانوي پريس ۾ اردني جنگ بابت جيڪي ڪجهه ڇپبو هو، مون تائين اهوئي پهچندو هو. هاڻي شامي فوج جي هٿ چراند جون خبرون به اچي رهيون هيون. آمريڪي ۽ اسرائيلي جارحيت جون خبرون به اچڻ لڳيون. اهي اطلاع به اچڻ لڳا ته، ”شامي فوجن“ کي ”بهادر اردني فوجون“ ڇيپاتي رهيون آهن. هاڻي مونکي لڳو ته اردني حڪومت جي زوال جا امڪان وري ختم ٿي رهيا آهن. ۽ جڏهن مون حُسين ۽ عرفات کي بادشاهن ۽ صدرن سان هٿ ملائيندي ڏٺو ته، مونکي محسوس ٿيو، ڄڻ انقلاب جي پُٺ ۾ ڇُرو لڳي رهيو هجي. جيڪڏهن مان هجان ها ته، ڪانفرنس ۾ شامل ٿيندڙن کي گولين سان اُڏائي ڇڏيان ها. مونکي لڳي رهيو هو، ڄڻ مزاحمت کي تاريخي ورثي طور دفن ڪيو ٿي ويو. مونکي انهيءَ رت جي زيان ٿيڻ جو ڏک ٿي رهيو هو، جيڪو هلتن، قاهره، قُبا محل ۽ عرب ليگ هيڊ ڪوارٽرس کان سواءِ اردن جي گهٽين ۾ وهندي، اسانکي پنهنجي شهادت لاءِ سڏي رهيو هو. مان عرب ليگ کي پيٽرڪ جي خون جي ڏنڊ کان ڌار نٿي ڪري سگهان، جيڪو اجا به مرده خاني ۾ پيو هو، ۽ هوڏانهن انقلاب دشمن ناهه تي صحيحون ٿي ويون. مونکي خبر هئي ته مجاهد انهيءَ منصوبي کي نه مڃيندا، ۽ موجوده قيادت جو امتحان وٺندا. ۽ اِهو ڪم فرنٽ جا ڪارڪن ئي ڪري سگهن ٿا. ايندڙ ڪجهه مهينن ۾ عرفات ۽ سندس ساٿين جي سمجهه ۾ اها بنيادي ڳالهه نٿي آئي ته عرب جي قبائلي روايتي سماج جي پيٽ ۾، فلسطيني عرب انقلاب جي ڳالهه بنيادي هئي. حُسين جولاءِ 71ع جي آپريشن ذريعي گوريلن کي ختم ڪرڻ جي مهم هلائي. ان جي باوجود سعودي، مصري ناهه ڪاميٽيءَ جي گهٽڻ کي قبول ڪرڻ لائق لڳي، ۽ مصر جو حسن، حُسين سان گڏجاڻيءَ لاءِ راضي ٿيو.

28- سيپٽمبر تي اطلاع مليو ته صدر ناصر مري رهيو آهي. مونکي نه انهيءَ خبر تي يقين آيو، ۽ نه ان کان پوءِ ٿيندڙ واقعا خطرناڪ محسوس ٿيا، مان ته حُسين – عرفات ڳالهين جو ٻڌي ششدر ٿي ويئي هيس، جو شام تائين ناصر جي موت جي خبر اچي ويئي. جيڪا ڳالهه شڪ ۾ منهنجي اندر ۾ درد پيدا ڪري نه سگهي، سا يقين ۾ بدلجڻ تي مونکي ڏُڪارو ڪري ويئي. ڇي گويرا ۽ هوچي منهه جو موت مون لاءِ وري تازو ٿي ويو. انهيءَ جي شدت اجا به گهٽي هئي، جو پهرين ڳالهه ته مان عرب هيس، ۽ ٻيو ته ناصر جي ذاتي پرستار.

مونکي لڳو، ڄڻ منھنجو ھڪ حصو مري ويو آھي. پر مونکي خوشي بہ ھئي، تہ مان ناصر جي وقت ۾ زندھ رھي آھيان. ۽ ان وقت وڏيڪ خوش ٿينديس، جڏھن آزاد فلسطين ۾ مونکي رھڻ نصيب ٿيندو.

مسٽر فرو ۽ اوسي پاسي جي ٻين ماڻھن ڏنو تہ مان ڪيڏي ڏُکاري ھيس. ھو انھيءَ تي حيران تہ، ڪالھ تائين مون جنھن شخص کي نِنديو ٿي؛ اڄ ان لاءِ ڏکاري ھيس. ڪين اھا خبر نہ ھئي تہ، منھنجي دنيا ۾ سامراج سان وڙھڻ وارو اڪيلو فرد ناصر ئي ھيو.

29- سيپٽمبر تي مسٽر فرو مونکي ٻڌايو تہ شايد توکي رھا ڪيو وڃي. مون اشارا سمجھڻ لاءِ ڌيان سان اخبارون پڙھيون. خاص ڪري جڏھن آخري ڇھ يرغمالي بين الاقوامي ريڊ ڪراس سب ڪاميٽيءَ جي حوالي ڪيا پئي ويا. اھو آخري مرحلو 13- سيپٽمبر 70ع تي مڪمل ٿي چڪو ھو. جنھن پَل يرغمالي سائپرس پھتا ھوندا، مونکي بہ تياريءَ جو حُڪم مليو. مونکي ماڳ جي ڄاڻ نہ ھئي. مون برطانوي دوستن کي موڪلاڻيءَ جي ڇُمي ڏني، ۽ ايلنگھ ھلڻن ۾ گھٽا نوان مھمان موڪلڻ جو وعدو ڪيو، جو ھتي محافظ ۽ جاءِ، ٻئي مفت ھئا.

صبح جو ساڍي ڇھين وڳي مسٽر فرو مون وٽ آيو، ۽ پڇيائين تہ مان ڪھڙي ملڪ وڃڻ پسند ڪنديس. مون پروسي سان چيو، "ڪماندرن اِھو فيصلو تہ پاڻ ڪري ڇڏيو ھوندو. ھونءَ مونکي ڪھڙي ملڪ ڏو موڪليو وڃي؟"

مسٽر فرو جواب نہ ڏنو، پر اينڊڙ ڪيٽرن ڪلاڪن تائين ڪنھن بہ سوال جو جواب نہ ڏنو. مونکي ٻڌايو ويو تہ، جيئن تہ مان سپاھي آھيان، تنھن ڪري قائدي قانون جو احترام منھنجو فرض ھئڻ ڪپي، جو مونکي برطانيہ کان ٻاھر نِيو ٿي ويو. ميٽرن مونکي ٻڌايو تہ، گھٽين ۾ ماڻھو قطارون ناھي بيٺا آھن، جيئن ڪن پل لاءِ مونکي ڏسي سگھن. پر اھي تہ سڀ ماڻھو مايوس ٿيندا، جو مونکي تہ بند گاڏيءَ ۾ نيو ٿي ويو. مان اِھو ڏسي حيران ٿي ويس تہ منھنجي گاڏيءَ سان گڏ، منھنجي پھري لاءِ پوليس جي گاڏين ۽ موٽر سائيڪلن جو ھڪ قافلو ساڻ ھو. مون ھڪ نظر ايلنگ پوليس اسٽيشن ٻاھران بيٺل ماڻھن تي وڌي، ۽ پوءِ مونکي فوجي ھوائي اڏي تي آندو ويو، جيئن ئي مان ھيليڪاپٽر ۾ وينس، مون آڱرين سان فتح جو نشان ناھيو، مسٽر فرو کي الله واھي چيم، ۽ ھڪ دفعو وري ايلنگ اچڻ جو وعدو ڪيم، تنھن تي فرو رڙ ڪئي، "نہ- برطانيہ اچجانءِ، پر ايلنگ نہ اچجانءِ."

اسان ڪلاڪ ڪن تائين ھيليڪاپٽر تي اُڏامندا رھياسين، ۽ ڪنھن بي نانءُ ايئرپورٽ تي لٿاسين. مون ڪيپٽن کي چيو، "ھوائي جھاز کان ڏکيو ھيليڪاپٽر اغوا ڪرڻ ھوندو آھي." ڪيپٽن جي سمجھ ۾ منھنجو طنزيہ جملو نہ آيو. ھاڻي اسان وري ھڪ جھاز ۾ سوار ٿياسين، ۽ اڻ ڄاتل ماڳ ڏانھن روانا ٿياسين، ھڪ شخص ٻئي کي چيو، "اجا تہ ھڪ ٻي عورت کي بہ اچڻو آھي." مونکي ڄاڻ ھئي تہ، اھا ڳالھ ھنن امينہ ڏبور لاءِ ڪئي ھئي، جيڪا زيورچ ۾ قيد ھئي. ھاڻي اسان اوچتو ميونخ ۾ وڃي لٿاسين. اِھو ڪو فوجي ھوائي اڏو ھو. مون دَريءَ مان ھٿياربند گاڏيون ڏٺيون. جھاز ۾ مونکي آخري سيٽ تي ويھڻ لاءِ چيو ويو. ايڪشن آرگنائيزيشن جا ٽي فرد، صفيہ عبدالرحمان، حنا بي، ۽ نشاط کي بہ

ساڳئي جهاز ۾ آٽي ويهاريو ويو. مان انهن مان ڪنهن کي به نه سڃاڻندي هيس. ايندڙ اسٽاپ زيورچ هو، جتان امينه، ڪامريڊ ابراهيم توفيق ۽ محمد ابوال مائڄ جهاز ۾ سوار ٿيا. مون گهٽ ۾ گهٽ امينه کي سلام ڪرڻ تي گهريو، پر اجازت نه ملي. اسان پري کان ئي هڪ ٻئي کي سلام ڪيو. هر مسافر لاءِ ڊار ڊار باڊي گارڊ هئا، پر اسان مان ڪنهن کي به هٿ ڪڙي لڳل نه هئي. 30- سيپٽمبر جي رات ڊاڍي ڏکي هئي. قاهره تائين جو سفر مونکي زندگيءَ جو سڀ کان ڏکو سفر لڳو. اسان کي سڄو وقت ويٺي رهڻ جو حُڪم مليو.

پهرين آڪٽوبر تي صبح جو ائين وڳي اسان قاهره پهتاسين. شهر ۾ صدر ناصر جي موت جو سوڳ هو. ايئرپورٽ تي اسان کي برطانوي، سوئيز ۽ جرمن سفير مليا. اسان مان هر فرد کي ڌار ڌار سرڪاري طور تي مصري عملدارن جي حوالي ڪيو ويو. مونکي اهو ڏاڍو عجيب لڳو ته، اسان سان گڏ پيٽرڪ جو لاش نه آيو هو. اسان کي مصري مهمان خاني ۾ آندو ويو، ۽ ٻارهن ڏينهن اُتي رهايو ويو. سبب، حفاظت ۽ اسانجي سلامتي هو.

12- آڪٽوبر تي اسانکي دمشق موڪليو ويو، ۽ هر ڪمانڊو پنهنجي پنهنجي يونٽ ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. بيروت موٽڻ کان اڳ مان پنهنجي دوست علي زازا سان مليس. هي اهوئي شخص هو، جنهن ٽي- ڊبليو- اي قصي ۾ مونٽي مصري انٽيليجنس لاءِ ڪم ڪرڻ جو الزام هنيو هو، مون ڪمري ۾ داخل ٿيڻ شرط چيو، ”ڪرنل، هاٽي توکي يقين ٿي ويو هوندو ته فرنٽ يا سندس ڪارڪن ڪنهن جا چاڙتا ناهن. ڇا توهان هاٽي مونکي پنهنجي مهمان خاني ۾ رکڻ پسند ڪندا؟“

”نه ليليٰ! هاٽي تون مون سان لنچ ڪائين ته تنهنجي مهرباني.“ ڪرنل چيو.

”نه، مهرباني. مونکي ٻن ڪلاڪن جي اندر بيروت پهچي، پنهنجي يونٽ ۾ رپورٽ ڪرڻي آهي. الله واهي. فلسطين جي جنگ جي محاذ تي اوهان سان ملاقات ٿيندي.“

آڪٽوبر جي وچ ۾، مان بيروت ويس. ۽ اتي هڪ پريس ڪانفرنس الحدف جي آفيس ۾ ڪيم. مون ٻڌايو ته پيٽرڪ کي اسرائيلين قتل ڪيو، ۽ برطانوي حڪومت پنهنجي هوائي حدن ۾ تيل ڍوهه کان اڪبوت ڪئي.

ايندڙ ڪجهه هفتا، مون پريس فوٽو گرافرن ۽ رپورٽرن کي انٽرويو ڏيندي، ۽ پنهنجي عرب، عراقي ساٿي ڪمانڊو بسم سان شادي ڪرڻ جي تيارين ۾ گذاريا. اسانجي شادي 26- نومبر تي ٿي. ڪجهه هفتا گڏ رهياسين، ۽ پوءِ ٻيئي پنهنجي ڪم تي موٽي آياسين.

•••••••••••••••••••••••••••